

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education and Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — LI
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Реєстрація в Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення: Рішення № 2944 від 24.10.2024 (Ідентифікатор медіа R30-05626).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Херсонський державний університет (вул. Університетська, 27, м. Херсон, 73000, e-mail: office@ksu.ks.ua. Тел.: +38 096 310 26 36).

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька. Включено до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності В9 «Історія та археологія» на підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 1017 від 27 вересня 2021 року (додаток 3).

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 25.08.2025 р. № 1)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща; Робах Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Навчально-наукового педагогічного інституту імені В. О. Сухомлинського, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки) : Збірник наукових праць.

Випуск LI. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2025. – 88 с.

© ХДУ, 2025

Registered by the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine: Decision No. 2944 as of 24.10.2024 (Media ID: R30-05626).

Media entity – Kherson State University (Universytetska str., 27, Kherson, 73000, e-mail: office@ksu.ks.ua. Tel: +38 096 310 26 36).

Languages: Ukrainian, English, Polish, German.

Included in category “B” of the List of scientific professional publications of Ukraine in specialty B9 “History and Archeology” on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1017 from September 27, 2021 (Annex 3).

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 1, 25.08.2025)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V. O. Sukhomlynskyi Educational and Scientific Pedagogical Institute, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of History, Petro Mohyla Black Sea National University, Ukraine;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue LI. –

Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2025. – 88 p.

© KSU, 2025

ЗМІСТ

Бублик О. І. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ КУРСУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ДЛЯ 10 КЛАСУ: НОВІ АСПЕКТИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	5
Долина Д. Є. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ, ВИКЛИКАНІ РЕВОЛЮЦІЄЮ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ.....	11
Каковкіна О. М. «ІСПАНСЬКІ ДІТИ» УКРАЇНИ: ЕМІГРАНТИ З ІСПАНІЇ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ ТА ОБЛАСТІ У 1950-Х – 1980-Х РР.....	19
Карабінович В. М., Черемісін О. В. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ ПІДПІЛЛЯ.....	30
Михайленко Г. М. ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ЗАГИБЛИХ ВОЇНІВ ХЕРСОНА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	39
Паска Б. В., Шпак Н. Р. СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУСІ (1960-ТІ – 1970-ТІ РР.).....	53
Посунько О. М., Молдаванов Є. В. У ПОШУКАХ НЕІСНУЮЧОЇ СІЧІ: ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО МІФУ	61
Ронай Л. М. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УГОРЩИНІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ – З ОСЕНІ 1918 ДО 1921 РОКУ	73
Федорів І. О. ВСЕЛЕНСЬКИЙ ХАРАКТЕР КАТОЛИЦЬКОЇ АКЦІЇ У СВІТЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ЄПИСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА	80

CONTENTS

Bublyk O. I. TRANSFORMATION OF THE CONTENT OF THE 10TH-GRADE CIVIC EDUCATION COURSE: NEW ASPECTS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	5
Dolyna D. Ye. TRANSFORMATION PROCESSES IN THE SPHERE OF CULTURE AND ARTS CAUSED BY THE REVOLUTION OF DIGNITY IN UKRAINE	11
Kakovkina O. M. “SPANISH CHILDREN” OF UKRAINE: EMIGRANTS FROM SPAIN}IN DNIPROPETROVSK AND THE REGION IN THE 1950S – 1980S.....	19
Karabinovych V. M., Cheremisin O. V. HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN WESTERN UKRAINE IN THE EARLY STAGES OF THE UNDERGROUND.....	30
Mykhaylenko H. M. PRESERVING THE MEMORY OF FALLEN SOLDIERS OF KHERSON AS A FACTOR IN THE FORMATION LOCAL IDENTITY.....	39
Paska B. V., Shpak N. R. SVIATOSLAV KARAVANSKY IN THE UKRAINIAN DISSIDENT MOVEMENT (1960S – 1970S).....	53
Posunko O. M., Moldavanov Ye. V. IN SEARCH OF THE NON-EXISTING SITCH: DECONSTRUCTION OF A HISTORIOGRAPHICAL MYTH	61
Ronai L. M. THE POLITICAL AND SOCIAL-ECONOMIC PROCESSES IN HUNGARY AFTER THE FIRST WORLD WAR – FROM AUTUMN 1918 TILL 1921	73
Fedoriv I. O. THE UNIVERSAL CHARACTER OF THE CATHOLIC ACTION IN THE LIGHT OF THE ACTIVITIES OF BISHOP HRYHORIY KHOMYSHYN	80

УДК 373.5.017.4-044.325:355.01(470+571:477)
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-1>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗМІСТУ КУРСУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ ДЛЯ 10 КЛАСУ: НОВІ АСПЕКТИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Бублик Ольга Іванівна,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології
та міжнародних відносин
Державного закладу «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»
bublik.st@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2280-7385*

Метою статті є аналіз трансформації змісту шкільного курсу «Громадянської освіти», що формує демократичну ідентичність учнів, у контексті повномасштабної війни в Україні. Дослідження спрямоване на визначення нових змістових акцентів, які потребують включення до оновленої програми, зокрема в умовах воєнного стану, психологічних викликів та інформаційної загрози.

Методи дослідження базуються на критичному аналізі чинних навчальних програм, нормативно-правових актів, висновків освітніх експертів, а також на порівняльному аналізі європейських моделей громадянської освіти, зокрема “Reference Framework of Competences for Democratic Culture”.

Результатом дослідження є обґрунтування необхідності включення до шкільного курсу нових тем, таких як: міжнародне гуманітарне право, захист прав внутрішньо переміщених осіб, діяльність правозахисних інституцій, основи психологічної саморегуляції, медіаграмотність і цифрова безпека, участь молоді у волонтерських та громадських ініціативах. Наголошується на важливості формування у школярів усвідомлення європейського напрямку розвитку України.

У **висновках** підкреслено, що оновлення змісту дисципліни має базуватися на засадах стійкості, правової свідомості, соціальної активності та критичного мислення. Реформування передбачає також впровадження сучасних методик – проєктного навчання, міжпредметних інтеграцій, співпраці з громадськими організаціями та застосування реальних кейсів. Це забезпечить формування громадянських компетентностей, необхідних для адаптації в умовах війни, післявоєнної відбудови та розвитку демократичного суспільства.

Ключові слова: правова свідомість; критичне мислення; психологічна саморегуляція; гуманітарне право; цифрова безпека; європейські цінності; стійкість учнів; інформаційна гігієна; суспільна солідарність; молодіжне волонтерство.

TRANSFORMATION OF THE CONTENT OF THE 10TH-GRADE CIVIC EDUCATION COURSE: NEW ASPECTS IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Bublyk Olha Ivanivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department
of Political Science and International Relations
State Institution “Taras Shevchenko
Luhansk National University”
bublik.st@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2280-7385*

The main **purpose** of the article is to analyze the transformation of the school subject “Civic Education” that fosters students’ democratic identity in the context of the full-scale war in Ukraine. The study aims to define new content priorities that should be integrated into the updated curriculum in response to martial law, psychological challenges, and information threats.

The research methodology is based on critical analysis of current curricula, regulatory frameworks, expert assessments, and comparative examination of European models of civic education, particularly the Reference Framework of Competences for Democratic Culture.

The **results** substantiate the need to include in the school course several new topics: international humanitarian law, protection of internally displaced persons, the role of human rights institutions, foundations of psychological self-regulation, media literacy and digital security, as well as youth participation in volunteer and civic initiatives. The article highlights the importance of shaping students’ awareness of Ukraine’s European development trajectory.

The **conclusion** emphasizes that the content update should be grounded in the principles of resilience, legal awareness, civic engagement, and critical thinking. Reform efforts should also involve modern pedagogical methods—project-based learning, interdisciplinary integration, cooperation with civil society organizations, and the use of real-life case studies. Such modernization will ensure the development of civic competences essential for adapting to wartime conditions, post-war recovery, and democratic nation-building.

Keywords: legal awareness; critical thinking; psychological self-regulation; humanitarian law; digital security; European values; student resilience; information hygiene; social solidarity; youth volunteering.

1. Вступ

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 р. суттєво вплинуло на всі сфери суспільного життя, зокрема на середню освіту. В умовах воєнного стану актуалізувалася потреба в адаптації змісту окремих шкільних дисциплін до нових викликів військового часу. Особливо це стосується гуманітарних наук, вивчення яких сприяє формуванню у учнів системи громадянських компетентностей: почуття любові до своєї батьківщини; поваги до людської гідності та прав людини; плюралізму, розуміння важливості культурного розмаїття, демократії, верховенства права, ідей соціальної справедливості та рівності. Мова йде, зокрема про шкільний курс національної історії та, особливо, також про предмет «Громадянська освіта», який покликаний формувати у здобувачів середньої освіти демократичну ідентичність, правосвідомість, критичне мислення, здатність протистояти дезінформації та адаптуватися до кризових ситуацій. Саме тому його зміст потребує перегляду та оновлення відповідно до потреб суспільства воєнного й поствоєнного періоду.

Вищезгадана дисципліна почала системно впроваджуватися у українську середню освіту у 2017 р., коли Міністерство освіти і науки України розробило й затвердило Навчальну програму з громадянської освіти (інтегрований курс) для 10 класів шкіл. 3 жовтня 2018 р. на засіданні Кабінету Міністрів України була ухвалена Концепція розвитку громадянської освіти, яка окреслила рамки й стратегію подальшого реалізації програми (Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, 2018).

Отже, пілотним класом для системного впровадження курсу «Громадянська освіта» став десятий клас. Комплексний аналіз та перспективи подальшого впровадження цієї дисципліни, трансформація її змісту, відповідно до вимог військового стану є метою цієї статті.

2. Наукове підґрунтя статті

Дослідження спирається на низку українських та європейських документів, які визначають зміст курсу «Громадянської освіти». Це, зокрема, типова програма програма “Reference Framework of Competences for Democratic Culture” (“RFCDC”) (Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture, 2018), розроблена Радою Європи, на яку спиралися українські експерти під час розробки відповідної дисципліни для середньої школи в Україні.

Стаття також спирається на засади «Концепції нової української школи», чинні програми МОН України та міждисциплінарний підхід до вивчення громадянської освіти.

Методологічну основу складає поєднання методів критичного аналізу чинних навчальних програм, нормативно-правових документів, експертних висновків і педагогічної практики. Це, у свою чергу, дозволяє комплексно розглянути особливості впровадження.

Наукове підґрунтя цієї статті складають наукові праці українських вчених, у яких розглянуті ті чи інші аспекти трансформації змісту шкільного курсу «Громадянської освіти» в умовах військового конфлікту, як для 10-го класу, так і у цілому. Це, зокрема, статті Ю. Горбаня (Горбань, Олійник, 2024), О. Олійник (Горбань, Олійник, 2024), Н. Іванець (Іванець, 2023) та ін.

Слід відзначити, що типова освітня програма з громадянської освіти для 10 класу (МОН, 2017 р.) має комплексний, міждисциплінарний характер і охоплює наступні освітні блоки: «Людина», «Суспільство», «Держава», «Світ». Серед ключових представлених тем – права людини, демократія, громадянська участь, глобальні проблеми сучасності.

3. Пріоритети змістовної трансформації курсу «Громадянська освіта» в умовах російсько-української війни

Програма була актуальною на момент ухвалення, однак, на наш погляд, потребує подальшого змістовного оновлення в умовах російсько-української війни, яка поставила нові виклики перед українським суспільством. Актуальність цього завдання підкреслюється низкою провідних українських науковців. Зокрема, Н. Іванець, відзначала, що «...існує суперечність між станом громадянської освіти, її цілями та завданнями, які декларувалися досі і необхідністю їхнього суттєвого оновлення перед викликами військової, інформаційної та пропагандистської агресії Росії» (Іванець, 2023).

Зокрема, зміст дисципліни пропонується розширити за рахунок розширення курсу наступними аспектами.

Більшість науковців сходяться на тому, що в умовах воєнного часу, необхідно акцентувати увагу на вдосконаленні знань учнів про механізми захисту прав людини під час воєнного стану, міжнародному гуманітарному праві, Женевських конвенціях, правах внутрішньо переміщених осіб та ролі міжнародних правозахисних організацій.

Насамперед, потрібно зробити пріоритетними набуття учнями знань про головні поняття, пов'язані із функціонуванням системи міжнародного гуманітарного права. А також, учням потрібно зрозуміти значення у період військового стану Женевських конвенцій. Це основоположні міжнародно-правові документи, які регулюють захист жертв збройних конфліктів. Уперше вони були прийняті у 1864 р. та доповнені й кодифіковані в 1949 р. Цей масив документів складається з чотирьох основних конвенцій і додаткових протоколів, які охоплюють широке коло гуманітарних питань, що виникають під час війни. Основна мета цих документів – захист осіб, які не беруть безпосередньої участі у бойових діях (цивільного населення, поранених, медичного персоналу, військовополонених тощо).

У період війни роль Женевських конвенцій є критично важливою, оскільки вони виконують низку важливих функцій, серед яких:

- 1) оформлення міжнародних стандартів гуманного поводження з цивільними та військовими особами, які потрапили у вразливе становище;
- 2) гарантія медичної допомоги для поранених і хворих без дискримінації;
- 3) заборона тортур, страт без суду, жорстокого або принизливого поводження;
- 4) захист цивільної інфраструктури – шкіл, лікарень, об'єктів водо- та енергопостачання;
- 5) регламентація поводження з військовополоненими та забезпечення їхніх базових прав;
- 6) встановлення відповідальності за порушення, зокрема, визнання таких дій воєнними злочинами, що підлягають розгляду в міжнародних судах (Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року, 2010).

Женевські конвенції лягли у основу сучасної системи міжнародного гуманітарного права – ще одного базового поняття курсу «Громадянська освіта». Міжнародне гуманітарне право уявляє собою систему міжнародно-правових норм, що регламентують захист осіб, які не беруть або більше не беруть участі у воєнних діях, а також обмежують методи та засоби ведення війни. Як відзначалося вище, його джерелом є Женевські конвенції 1949 р. (4 конвенції) про захист поранених і хворих у сухопутних силах; поранених, хворих і осіб, потерпілих на морі; військовополонених; цивільного населення (Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року, 2010).

Ще одним джерелом гуманітарного права на міжнародній арені є даткові до Женевської конвенції протоколи 1977 і 2005 рр., які розширюють застосування норм у внутрішніх та міжнародних конфліктах. Вони визначають ключові принципи сучасного міжнародного гуманітарного права, серед яких:

- 1) принцип розрізнення (між комбатантами та цивільними);

- 2) принцип пропорційності (неперевищення необхідного рівня сили);

- 3) принцип гуманності (заборона тортур, жорстокого поводження);

- 4) принцип необхідності (ведення бойових дій лише в межах воєнної необхідності);

- 5) обов'язковість забезпечення захисту медичного персоналу, об'єктів, поранених тощо.

В умовах інформаційної війни також життєво необхідними навичками стають критичне мислення та вміння розпізнавання фейки. Українські науковці відзначають, що у програмі «Громадянської освіти» для 10-го класу слід істотно посилити блок, присвячений цифровій безпеці, алгоритмам соціальних мереж, розпізнаванню маніпуляцій та методам перевірки джерел (Горбань, Олійник, 2024). Так, українські науковці Ю. Горбань та О. Олійник відзначають: ««Медіаграмотність у сучасних умовах війни постає не лише як освітній інструмент, а як форма інформаційного захисту. Вона забезпечує здатність до критичного осмислення медіаповідомлень, розпізнавання фейків і протидії інформаційним впливам ворожих держав» (Горбань, Олійник, 2024).

Особливе значення при цьому набуває поняття «медіаграмотність», яке розуміється як сукупність знань, навичок і ставлень, що дозволяють людині ефективно знаходити, аналізувати, оцінювати, створювати та відповідально використовувати інформацію з різних медіа-джерел.

Вона включає критичне мислення щодо змісту медіа, уміння розпізнавати фейки, маніпуляції, пропаганду та дезінформацію, а також здатність адекватно реагувати на інформаційні виклики. На думку дослідників Горбаня та Олійник: «медіаграмотність – це освітній інструмент, який формує здатність громадян критично осмислювати медіаповідомлення, розпізнавати дезінформацію та захищатися від інформаційних впливів, особливо в умовах війни» (Горбань, Олійник, 2024).

У сучасних умовах війни, коли інформаційний простір стає полем активної боротьби, медіаграмотність виступає ключовим інструментом захисту громадян від дезінформації, пропаганди та маніпуляцій. Вона забезпечує здатність критично осмислювати медіаповідомлення, розпізнавати фейки, аналізувати джерела інформації та протидіяти інформаційним впливам ворожих сил.

Як наголошують вже згадувані науковці, медіаграмотність не лише підвищує рівень інформаційної компетентності, а й формує активну громадянську позицію, що є життєво необхідним для збереження національної безпеки в інформаційній війні (Горбань, Олійник, 2024).

Ще одним аспектом на якому потрібно зробити наголос під час подальшого увідповіднення програми шкільного курсу «Громадянської

освіти» для 10 класу до реалій військового часу є наголошення на необхідності розвитку у учнів навичок громадянської активності і національної єдності. Це насамперед, пов'язано із тим, що війна продемонструвала роль і значення, вагу солідарності, волонтерства та громадянської участі. Саме тому програма має включати приклади громадянської мобілізації, зокрема досвід волонтерських рухів, самоорганізації громад, участі молоді у допомозі ЗСУ.

Важливим новим компонентом курсу має також стати формування у учнів психологічної стійкості. Вони мають отримати базові навички психологічної саморегуляції, подолання стресу, надання першої психологічної допомоги, знання про посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) та способи його подолання.

Відзначимо, що впровадження аспектів психологічної стійкості в курс «Громадянська освіта» – це важливе завдання, особливо в умовах військових конфліктів, соціальної нестабільності та інформаційних загроз. При розробці такого компонента, важливо враховувати наступні аспекти:

1) психологічна стійкість допомагає учням адаптуватися до стресових ситуацій, підтримує їхнє емоційне здоров'я і сприяє ефективній соціальній інтеграції;

2) у контексті громадянської освіти це формує відповідального громадянина, який може зберігати критичне мислення та самовладання навіть під тиском зовнішніх викликів;

3) знання про ПТСР і способи його подолання підвищують обізнаність та емпатію, знижують стигматизацію і сприяють готовності допомогти іншим (Організація психологічної підтримки в закладах освіти під час воєнних дій, 2022).

Останнім важливим аспектом програми курсу «Громадянської освіти» для 10 класу є формування у учнів знань про європейський і глобальний вимір зовнішньої політики України.

Важливо посилити розділ, присвячений євроінтеграційним прагненням України, міжнародній підтримці та єдності демократичних держав у протидії російській агресії. Такий підхід сприяє формуванню глобальної громадянської свідомості (Методичні рекомендації з викладання курсу «Громадянська освіта» для 10 класу, 2018).

Модернізація курсу «Громадянська освіта» для 10-го класу передбачає впровадження нових освітніх методів, серед яких:

1) впровадження проєктного навчання, пов'язаного з актуальними соціальними проблемами;

2) залучення реальних історій (усної історії, щоденників, волонтерських кейсів);

3) інтеграція цифрових ресурсів, відеоконтенту, платформ для перевірки інформації;

4) співпраця з громадськими організаціями, ветеранськими ініціативами, освітніми фондами;

5) використання дискусійних методів, дебатів, рольових ігор для розвитку критичного мислення (Методичні рекомендації з викладання курсу «Громадянська освіта» для 10 класу, 2018).

4. Висновки

Проведене дослідження, на основі аналізу робіт українських науковців показує, що курс «Громадянська освіта» для 10 класу середньої школи потребує подальшого суттєвого переосмислення і оновлення в умовах триваючої російсько-української війни. Головним викликом є необхідність забезпечення релевантності змісту курсу до умов воєнного часу, трансформації суспільних цінностей, інформаційної загрози та потреби у формуванні стійкої громадянської ідентичності.

По-перше, змістовний акцент має бути зміщений у бік вивчення міжнародного гуманітарного права, механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану, прав внутрішньо переміщених осіб і діяльності міжнародних правозахисних організацій. Це необхідно для підвищення обізнаності учнів щодо актуальних правових інструментів, якими вони можуть скористатися в умовах кризи.

По-друге, критично важливим компонентом оновленого курсу має стати блок, присвячений медіаграмотності, цифровій безпеці та протидії дезінформації. Війна на інформаційному фронті, яка ведеться агресором проти українського суспільства, висуває нові вимоги до навичок критичного мислення, вміння розпізнавати фейки, маніпуляції та протистояти інформаційним атакам. У зв'язку з цим, медіаосвіта має виконувати не лише просвітницьку, але й безпекову функцію.

По-третє, надзвичайно важливим аспектом є включення до змісту курсу тем, що стосуються громадянської активності, солідарності, волонтерського руху, участі молоді в суспільному житті. Під час війни українське суспільство продемонструвало унікальний приклад самоорганізації та мобілізації, що має бути відображено в навчальному процесі як джерело натхнення, національної гордості та зразок активної громадянської позиції.

По-четверте, формування психологічної стійкості учнів є нагальним освітнім завданням при модернізації змістовної частини курсу «Громадянської освіти», як для 10-го класу, так і для інших. Війна породжує значні емоційні та психологічні виклики, які потребують педагогічного реагування. Ознайомлення учнів із техніками саморегуляції, основами першої психологічної допомоги та методами подолання стресу має інтегруватися у громадянську освіту як інструмент психоемоційної підтримки молоді.

Нарешті, по-п'яте, у курсі доцільно посилити розділи, присвячені міжнародним зв'язкам України, її євроінтеграційним прагненням, співпраці з демократичними державами та міжнародними організаціями. Це сприятиме формуванню у школярів не лише усвідомлення європейської перспективи України, а й глобальної громадянської свідомості.

Відзначимо, що оновлення курсу має супроводжуватися впровадженням сучасних педагогічних підходів – проєктного навчання, використання цифрових платформ, інтерактивних методів, співпраці з неурядовими організаціями та використанням реальних історій. Така модернізація

змісту та форм навчання забезпечить формування у молоді цілісної системи громадянських компетентностей, необхідних для життя в умовах кризи, поствоєнної відбудови та побудови демократичного суспільства.

Отже, трансформація змісту курсу «Громадянська освіта» для 10 класу в умовах війни є не лише педагогічною вимогою, а й інструментом зміцнення національної стійкості, формування активного, відповідального, інформованого громадянина України. Процес формування змістовної частини навчальної дисципліни «Громадянська освіта» розглядатиметься у наступних наукових статтях.

Література:

1. Горбань Ю., Олійник О. Медіаграмотність як засіб захисту в умовах інформаційної війни. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 2024. № 1. С. 195–198.
2. Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року та Додаткові протоколи до них від 8 червня 1977 року і 8 грудня 2005 року. Женева : Міжнародний Комітет Червоного Хреста, 2010. 562 с.
3. Іванець Н. Сучасні виклики громадянської освіти в умовах гібридної війни. Освітній дискурс. 2023. № 2(20). С. 60–66.
4. Концепція нової української школи. Київ : МОН України, 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Book-ENG.pdf> (дата звернення: 22.06.2025).
5. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text> (дата звернення: 22.06.2025).
6. Методичні рекомендації з викладання курсу «Громадянська освіта» для 10 класу. Київ : МОН України, 2018. 56 с.
7. Міжнародне гуманітарне право / за ред. В. Д. Мусіяки, В. І. Семененка. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 368 с.
8. Організація психологічної підтримки в закладах освіти під час воєнних дій: методичні рекомендації. Київ : МОН України, 2022. 24 с.
9. Типова освітня програма з громадянської освіти для 10 класу. 2017. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi> (дата звернення: 22.06.2025).
10. Council of Europe. Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 1: Context, concepts and model. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2018. URL : <https://www.coe.int/en/web/education/competences-for-democratic-culture> (accessed: 22.06.2025).

References:

1. Horban, Y. I., & Oliinyk, O. M. (2024). Mediahramotnist yak zasib zakhystu v umovakh informatsiinoi viiny [Media literacy as a means of protection in the context of information war]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, (1), 195–198. [in Ukrainian].
2. International Committee of the Red Cross. (2010). *Zhenevski konventsii vid 12 serpnia 1949 roku ta Dodatkovyi protokoly do nykh vid 8 chervnia 1977 roku i 8 hrudnia 2005 roku* [Geneva Conventions of August 12, 1949, and Additional Protocols of June 8, 1977, and December 8, 2005]. Geneva: International Committee of the Red Cross. [in Ukrainian].
3. Ivanets, N. (2023). *Suchasni vyklyky hromadianskoi osvity v umovakh hibrydnoi viiny* [Modern challenges of civic education under hybrid war conditions]. *Osvitnii dyskurs*, 2(20), 60–66. [in Ukrainian].
4. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2016). *Kontseptsiiia novoi ukrainskoi shkoly* [Concept of the New Ukrainian School]. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Book-ENG.pdf> [in Ukrainian].
5. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018, October 3). *Kontseptsiiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini* [Concept for the Development of Civic Education in Ukraine] (Order No. 710-r). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text> [in Ukrainian].
6. *Metodychni rekomendatsii z vykladannia kursu «Hromadianska osvita» dlia 10 klasu*. (2018). Kyiv: MON Ukrainy. 56 s. [in Ukrainian].

7. Mizhnarodne humanitarne pravo / za red. V. D. Musiiaky, V. I. Semenenska. (2005). Kyiv: Yurinkom Inter. 368 s. [in Ukrainian].
8. Orhanizatsiia psykholohichnoi pidtrymky v zakladyakh osvity pid chas voienynykh dii: metodychni rekomendatsii. (2022). Kyiv: MON Ukrainy. 24 s. [in Ukrainian].
9. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2017). Typova osvitnia prohrama z hromadianskoi osvity dlia 10 klasu [Model curriculum on civic education for the 10th grade]. <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi> [in Ukrainian].
10. Council of Europe. (2018). Reference Framework of Competences for Democratic Culture. Volume 1: Context, concepts and model. Strasbourg: Council of Europe Publishing. <https://www.coe.int/en/web/education/competences-for-democratic-culture> [in English].

Стаття надійшла до редакції 24.06.2025

Рекомендована до друку 11.08.2025

Опублікована 12.09.2025

УДК [008+7/8]:323.264(477)“2013/2014”-043.2
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-2

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ, ВИКЛИКАНІ РЕВОЛЮЦІЄЮ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ

Долина Денис Євгенійович,
аспірант, спеціальність – історія та археологія
Національної академії керівних кадрів культури
та мистецтв
dia6122.ddolyna@dakkkim.edu.ua
orcid.org/0000-0002-7165-1471

Мета статті – висвітлити трансформаційні процеси у сфері культури і мистецтва, викликані Революцією гідності та актуалізувати необхідність усвідомлення масштабів зазначених трансформацій в ході революції і їх значення для українського суспільства. **Методологія** дослідження базується на застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, зокрема системного підходу, аналізу, синтезу, логічного методу, методу візуалізації результатів дослідження. **Результати** роботи полягають у визначенні характеру трансформаційних процесів у сфері культури і мистецтва, викликаних Революцією гідності та в узагальненні поглядів науковців щодо їх ролі в революційних процесах та значенні для українського суспільства. Встановлено і прояснено генетичний зв'язок подій Революції гідності з напрямком подальшого соціокультурного розвитку України, усвідомлення майбутнього, в якому доведеться жити наступним поколінням, що постає актуальним завданням подальших наукових досліджень. **Висновки.** Виокремлення та висвітлення конкретних культурних й мистецьких проявів, привнесених Революцією гідності, а саме: в журналістиці та літературі, поезії, українській пісні, музиці, в усіх формах і жанрах образотворчого мистецтва, плакатній графіці, мистецтві фотографії, арт-інсталяції, перформансу, в кінематографії, музейному мистецтві тощо показало, що вони мали вагомий вплив на хід революції та на післяреволюційні зміни в українському суспільстві, активізували розвиток усіх сфер культури і мистецтва. Після перемоги революції, у післямайданний період ці трансформації надали перспективу подальшого розвитку культури і мистецтва. Попри широкий спектр відображення в історіографічних джерелах перебігу і проблем Революції гідності, на нашу думку, трансформаційні процеси у сфері культури, привнесені революцією, з огляду на їх значимість і масштабність потребують всебічного осмислення, дослідження та збереження в історичній пам'яті.

Ключові слова: Євромайдан, післяреволюційний соціокультурний розвиток, постреволюційне суспільство, культурна ідентичність, суспільна трансформація, політичний контекст культури, громадянське суспільство.

TRANSFORMATION PROCESSES IN THE SPHERE OF CULTURE AND ARTS CAUSED BY THE REVOLUTION OF DIGNITY IN UKRAINE

Dolyna Denys Yevheniiiovych,
Postgraduate Student, Specialty – History and Archeology
National Academy of Managers of Culture and Arts
dia6122.ddolyna@dakkkim.edu.ua
orcid.org/0000-0002-7165-1471

The purpose of the article is to highlight the transformational processes in the sphere of culture and art caused by the Revolution of Dignity and to highlight the need to realize the scale of these transformations during the revolution and their significance for Ukrainian society. **The research methodology** is based on the application of general scientific and special methods of cognition, in particular, a systemic approach, analysis, synthesis, logical method, and method of visualization of research results. **The results of the work** consist in determining the nature of the transformational processes in the sphere of culture and art caused by the Revolution of Dignity and in generalizing the views of scientists regarding their role in the revolutionary processes and their significance for Ukrainian society. The genetic connection of the events of the Revolution of Dignity with the direction of further socio-cultural development of Ukraine, awareness of the future in which the next generation will have to live, which is an urgent task of further scientific research, has been established and clarified. **Conclusions.** The identification and highlighting of specific cultural and artistic manifestations brought by the Revolution of Dignity, namely: in journalism and literature, poetry, Ukrainian song, music, in all forms and genres of fine art, poster graphics, photography, art installation, performance, cinema, museum art, etc. showed that they had a significant impact on the course of the revolution and on post-revolutionary changes in Ukrainian society, and activated the development of all spheres of culture and art. After the victory of the revolution, in the post-Maidan period, these transformations provided prospects for the further development of culture and art. Despite the wide range of reflection in historiographic sources of the course and problems of the Revolution of Dignity, in our opinion, the transformational processes in the sphere of culture brought by the revolution, given their significance and scale, require comprehensive understanding, research, and preservation in historical memory.

Keywords: Euromaidan, post-revolutionary socio-cultural development, post-revolutionary society, cultural identity, social transformation, political context of culture, civil society.

1. Вступ

До вибору теми статті спонукала необхідність осмислення й збереження в колективній пам'яті подій Революції гідності та усвідомлення масштабів трансформацій у сфері культури і мистецтва, привнесених революцією і їх значення для українського суспільства. Революція гідності, як масштабне і значиме явище, та трансформаційні процеси у сфері культури і мистецтва залишаються ще недостатньо осмисленими, маловивченими і недостатньо дослідженими та недооціненими.

Метою статті є виявлення та осмислення змін, що відбулися у культурному та мистецькому просторі України під впливом подій Революції Гідності. **Завдання дослідження:** проаналізувати вплив Революції Гідності на розвиток культури і мистецтва в Україні; визначити характер та особливості трансформаційних процесів у культурному і мистецькому просторі, зумовлених революційними подіями; узагальнити наукові підходи та погляди дослідників щодо ролі культури і мистецтва в революційних процесах та у подальшому суспільному розвитку; встановити зв'язок між подіями Революції Гідності та напрямками сучасного соціокультурного розвитку українського суспільства; виокремити та охарактеризувати конкретні прояви культурної і мистецької активності (у журналістиці, літературі, музиці, образотворчому мистецтві, перформансі тощо), що виникли під впливом революційних подій; обґрунтувати необхідність подальшого дослідження, осмислення та збереження культурної спадщини Революції Гідності в історичній пам'яті українського суспільства.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. системний підхід який дозволив розглядати культурно-мистецькі явища в контексті загальних змін у суспільстві, спричинених Революцією Гідності.

Методи аналізу та синтезу використовувалися для вивчення окремих проявів культурного і мистецького життя та їх подальшого узагальнення в межах досліджуваної теми. Логічний метод забезпечив послідовність і наукову обґрунтованість викладу матеріалу. Метод візуалізації результатів дослідження застосовувався у процесі характеристики конкретних прикладів мистецьких проявів (зокрема візуального мистецтва, фотографії, інсталяції, плакату тощо), що постали під впливом революційних подій.

Структура статті побудована відповідно до принципів тематичної та проблемно-хронологічної послідовності. У статті окреслено революційні події 2013–2014 років як чинник суспільних трансформацій і проаналізовано їхній вплив на соціокультурну сферу та проаналізовано окремі приклади культурно-мистецьких проявів,

зумовлених революційними подіями (література, поезія, музика, журналістика, образотворче мистецтво, графіка, перформанс, кінематограф, музейна справа тощо). Узагальнено основні результати дослідження, визначено значення культурних трансформацій для українського суспільства та наголошено на необхідності подальшого осмислення й збереження відповідного досвіду в межах історичної пам'яті нації.

Попередні дослідження. До висвітлення Революції гідності, характеристики різних сторін цієї масштабної події зверталось чимало науковців-дослідників, публіцистів, безпосередніх учасників подій тощо. Глибокий аналіз подій і, зокрема, соціокультурних процесів в ході Революції гідності здійснив М. Винницький (Винницький, 2023). Різні культурні та мистецькі процеси, викликані революцією досліджували В. Тригуб (Тригуб, 2014), І. Гунчик та Ю. Горблянський (Гунчик, Горблянський, 2015), І. Славінська (Славінська, 2015); журналісти: С. Кошкіна (Кошкіна, 2015), А. Мухарський (Мухарський, 2014); письменники: О. Забужко (Забужко, 2014), А. Курков (Курков, 2018), М. Матіос (Матіос, 2016), А. Кокотюха (Кокотюха, 2022), Т. Прохасько (Прохасько, 2014), С. Жадан (Жадан, 2014), Ю. Андрухович (Андрухович, 2014); поети Д. Павличко (Павличко, 2014), Н. Дичка (Дичка, 2014), О. Уліщенко (Уліщенко, 2014), О. Данилюк (Данилюк, 2014) та ін. Творчий процес народження творів мистецтва Майдану дослідила культурологиня, кінознавиця, учасниця подій Майдану Наталія Мусієнко (Мусієнко, 2014; Мусієнко, 2015).

Революційні події зими 2013–2014 рр. при всій трагічності подій і гостроті ситуації викликали різнобічні трансформаційні процеси в культурі і мистецтві. Н. Мусієнко, відзначаючи ознаки Революції гідності, як-то тривалий період протестів, їхню громадсько-політичну вмотивованість і жертвовність стверджувала, що вони «дали поштовх до неймовірного спалаху культурної і мистецької креативності, фантастичного вираження як професійних митців, так і загалом учасників Майдану. Фактично, сам Майдан перетворився на вражаючий артефакт» (Мусієнко, 2015; с. 12).

Цікавою нам видається думка директора Музею плакату України і редактора журналу «Музеї України» Віктора Тригуба, який відзначив, що «Майдан підняв якусь феноменальну мистецьку хвилю, яку ніхто не може пояснити. Революція затягується. Значить будуть нові шедеври! Митці виходять на Майдан» (Тригуб, 2014).

2. Вплив Революції гідності на розвиток культури та мистецтва

Аналізуючи окреслені явища, вважаємо необхідним у цій статті виокремити та висвітлити конкретні культурні й мистецькі прояви, народжені

революцією, та розглянути їх вплив на Революцію гідності та загалом на українське суспільство.

Глибокий емоційний вплив від перебігу революційних подій на свідомість людей проявлявся в поезії. Поетичні твори читали зі сцени Євромайдану, розміщували на біл-бордах, поширювали в соціальних мережах, на пам'ятниках і в тих місцях, де герої «Небесної Сотні» віддали життя, зокрема на вулицях М. Грушевського та Інститутській. Слід насамперед назвати такі поезії: «Якщо не ми» (Л. Яр), «Героям Небесної сотні» (Л. Гриник), «Нікогда ми не будем братьями» (Анастасії Дмитрук), «Мамо, не плач» (О. Максимішин-Корабель).

Вже в січні 2014 р. Дмитро Павличко видав у видавництві «Просвіта» збірку поезій «Вірші з Майдану» (Павличко, 2014). А весною 2014 р. Чернівецьке видавництво «Букрек» презентувало першу збірку поезій «Небесна Сотня», куди увійшли вірші, написані Дмитром Павличком, Мар'яною Савка, Юрієм Іздриком, Олександром Ірванцем та ін.

Одна за одною виходять збірки поезій Надії Дички «Знакове світло Майдану (Дичка, 2014), Софії Весни «Рабів до раю не пускають» (Весна, 2014), Ольги Уліщенко «Борітеся – поборите! Поетика революції (Уліщенко, 2014), Тетяни Домашенко «Небесна сотня воїнів Майдану» (Домашенко, 214), Олександра Данилюка «Напівпровідник. Преторіанці до і після революції» (Данилюк, 2014), Тетяни Череп-Пероганич «Материнська молитва – героям Майдану» (Череп-Пероганич, 2014) та ін.

Події Майдану знайшли належне відображення в українській журналістиці та літературі, зокрема в проєкті Оксани Забужко «Літопис самовидців: дев'ять місяців українського спротиву» (Забужко, 2014), Антона Мухарського «Майдан. (Р)Еволюція духу (Мухарський, 2014), Н. Гук «Євромайдан Звичайні герої» (Гук, 2015), Андрія Куркова «Щоденники Майдану та Війна» (Курков, 2018), Марії Матіос «Приватний щоденник. Майдан. Війна» (Матіос, 2014), Андрія Кокотюхи «Вогненна зима» (Кокотюха, 2022), збірники групи авторів: Тараса Прохаська, Сергія Жадана, Юрія Андруховича, Юрія Винничука, Івана Ципердюка, В. Карпюка «Євромайдан. Хроніка відчуттів» (Прохасько, Жадан, Андрухович, Винничук, Ципердюк, Карпюк, 2014) та Владислава Івченка, Олексія Чупа, Марини Єщенко, Романа Повзика, Євгена Мавзенка, Анни Трохименко та ін. «Євромайдан. Хроніка в новелах» [Івченко, Чупа, Єщенко, Повзик, Мавзенко, Трохименко, 2014], Василя Базіва «Армагедон на Майдані» (Базів, 2014), в монографіях Соні Кошкіної «Майдан. Нерозказана історія» (Кошкіна, 2015), і Михайла Винницького «Український Майдан, російська війна» (Винницький, 2023).

Закарбували на віки пам'ять про Майдан у фотоальбомах за редакцією Лариси Івшиної «Люди Майдану. Хроніка» (Івшина, 2014), Сергія Шевченка «Майдан гідності» (Шевченко, 2014), Степана Кубіва і Олександра Святоцького «Майдан. Революція гідності» (Кубів, Святоцький, 2015) та багато ін.

Впродовж усього періоду Революції гідності зими 2013 – 2014 рр. учасників спротиву супроводжувала *українська пісня*. Особливою подією стали концерти Святослава Вакарчука. Майданові назавжди запам'яталося пісенне служіння Руслани Лижичко, Софії Федіни, Лесі Горової, Руслани Лоцман, Тараса Компаніченка, Фемія Мустафаєва, Лесі Рой і гурту «Телері».

Особливе місце зайняла закарпатська народна пісня «Пливе кача по Тисині», яка через сильне смислове наповнення стала «молитвою, другим гімном» (Руденко, Сарахман, 2020). Революція гідності, актуалізувала стрілецькі та повстанські пісні. Їх співали для підняття бойового духу, коли на Майдан насувалася небезпека.

Ще однією особливістю Майдану була *жива музика*. На Майдані серед протестувальників і на барикадах були козацькі барабанщики, трубачі, бандуристи, цимбалісти. Вони брали участь безпосередньо у протестах. Так, символом цього став піаніст у балаклаві, який грав Шопена за 10 метрів від шеренги озброєних спецпризначенців. На сцені Майдану виступали «Пікардійська терція», «Плач Єремії», «ТНМК», «Тартак», «Mad Heads», «Мандри», «Ot-Vinta», «Гайдамаки», «С.К.А.Й.», «Фіолет», «Роллікс», «Лама».

На Майдані були присутні різні *форми і жанри образотворчого мистецтва*. Насамперед живопис: від стріт-арту до портрету і декоративного живопису. Багато художників працювали безпосередньо на барикадах Майдану, малювали портрети учасників протесту, барикади. Невдовзі були створені творчі мистецькі об'єднання «Мистецький Барбакан», «OstaNNя барикада», «Мистецька сотня».

Неможливо надати повний список майданівців-художників, але слід зупинитися на деяких прізвищах та їх «майданній творчості». Це художник з Коломиї Ігор Бежук створив портрет козака Михайла Гаврилюка, випускниця Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтва Марина Матильда, художник у галузі монументального мистецтва, станкового живопису та графіки Олександр Мельник, художник і учасник протестів Максим Вегера, художниця, волонтерка, викладачка кафедри живопису Київської національної академії образотворчого мистецтва та архітектури Марина Соченко. До речі Марина Соченко у книзі «Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах» наводить імена художників, що представляють різножанрове мистецтво Майдану: Іван Семесюк, Олександр Ком'яхов, Єжи

Коноп'є, Володимир Кадигроб, Олександра Навроцька, Олександр Мельник, Катерина Ткаченко, Олександр Тимошенко, Юрій Журавель (Ковтунович, Привалко, 2016).

Художники Матвій Вайсберг, Роман Мінін, Інара Багірова, Світлана Бердник-Мальована та інші у грудні 2013 р. відкрили галерею «АртМайдан», просто біля стели Незалежності малювали свої картини на підтримку Майдану і виставляли їх просто неба.

Ще один цікавий мистецький проект започаткували художник-ілюстратор Олександр Ком'яхов та журналіст Андрій Приймаченко: малювали типових учасників Майдану (Українська правда, 3 лютого, 2014).

В ході Революція гідності широко застосовувалася *плакатна графіка*. З'явилися творчі об'єднання «Страйк Плакат» і «Крапля в океані». Київ став «плакатною» столицею світу: такої кількості плакатів, фотожаб, демотиваторів, малюнків ніхто не очікував. Тексти плакатів найчастіше збігалися із закличками та гаслами, або й узагалі повторювали їх. Приміром, «Київ, вставай!», «Ганьба Янеку (уряду Азарова; “Партії регіонів”», «Відставка!», «Зека (Банду) геть!», «Слава Україні!», «Нас не залякати! Україна буде в Європі», «Україна – це Європа!», «Україну – в ЄС!», «Ми хочем в ЄС», «Бог з небес за ЄС», «Навіть пес за ЄС», «Не злий Майдан!», «Яник, геть з України», «Янукович – чемадан, вакзал, Магадан»; «Яник, ти перестарался», «Не перегинай йолку, Віктор», «Ні поліцейському насиллю», «Беркут – це діагноз», «Беркут – гестапо» тощо.

У лютому 2014 року народилася мистецька ініціатива «Листівки з Майдану», як акція консолідації та підтримки постраждалих на Майдані протестувальників та їхніх родин. Листівки створювалися на основі робіт художників Майдану.

Одним з головних інструментів фіксації миттєвостей Майдану було *мистецтво фотографії*. Роботи фотографів найшвидше ставали відомими завдяки проведенню фотовиставок просто неба, соціальним мережам і інтернет-виданням та сучасним можливостям цифрових технологій. Найвідомішими фотовиставками були «Майдан. Людський фактор», «Обличчя свободи. Майдан», «Жінки Майдану», «Образи Майдану». Так Наталія Мусієнко наводить перелік фотомитців, які взяли участь у проекті «Майдан. Людський фактор»: Павло Багмут, Максим Баландюх, Олег Герасименко, Андрій Горб, Ганна Грабарська, Петро Задорожний, Євген Котенко, Наталія Кравчук, Максим Кудимець, Олександр Кузьмін, Макс Левін, Максим Люков, Владислав Мусієнко, Сергій Ніколаєв, Олег Переверзєв, Олег Петрасюк, Роман Пилипій, Сергій Полежака, Макс Рокотанський, Костянтин Самоцетов, Артем Сліпачук, Влад Содель, Анатолій Степанов, Максим Требухов, Сергій Харченко,

Костянтин Чернічкін, Віталій Чумак, Ольга Якимович, Олександр Яловий. Фотохудожник-портретист Ігор Гайдай на фотовиставці «Обличчя Майдану» експонував 130 фотопортретів майданівців (Мусієнко, 2015: с. 22).

Однією з форм візуального мистецтва Революції гідності були *арт-інсталяції*. Найвідомішою арт – інсталяцією Майдану з використанням плакатів стала «Йолка». Аналізуючи цю арт-інсталяцію, створену, до речі, за допомогою влади, дослідниця Н. Мусієнко пише, що «Євроялінка» чи «Йолка» стала головним символом Майдану – вкритий різноманітними плакатами величезний каркас для новорічної ялинки, встановлення якої послугувало офіційним приводом для розгону студентів на Майдані в кінці листопада 2013 року. Плакати на ній мінялися і доповнювалися залежно від ситуації. ... до художників доєдналися майстри мем-плакату та інші: такої кількості плакатів, фотожаб, демотиваторів, малюнків ніхто не очікував» (Мусієнко, 2015: с. 15–19).

Дослідники Євромайдану І. Гунчик та Ю. Горблянський стверджують, що «Йолка» швидко перетворилася в топ-центр свободи та «найгарячіше» місце висловлення сокровенних цінностей, актуальних поточних подій Революції гідності» (Гунчик, Горблянський, 2015: с. 134).

Відомими арт-інсталяціями були: «Клітка», у яку було «посаджено» ляльку, що зображала В. Януковича з написом «Янукович – вбивця», опудала Януковича та Путіна – «Вирішують» долю України, груша для биття з портретом Януковича, «ганебна паля» для Януковича, тюремна камера для опудала В. Януковича, «Рука правосуддя» яка тримає коктейль Молотова.

На розі Інститутської та Хрещатика було створено географічну інсталяцію – креативну конструкцію, що символізувала єдність України, складену із дощечок з назвами різних міст і сіл, а також районів Києва.

Характерним для Майдану виділяється такий вид театрального-видовищного дійства, як *перформанс*. Мега-перформансом Майдану стало виконання у Новорічну ніч Гімну України, бо тоді його заспівали близько 500 тисяч українців і навіть встановили у такий спосіб новий світовий рекорд. Під час масового виконання гімну України всі присутні на Євромайдані запалили ліхтарики та підняли їх догори.

Н. Мусієнко наводить цікаве спостереження, що політичні акції на Майдані так чи інакше перетворювалися на перформанси. Силовиків закидали м'якими іграшками, активісти ставали перед ними з дзеркалами замість плакатів (Мусієнко, 2015: с. 48).

Проте з перенасиченого креативом Євромайдану окрема яскрава сторінка, безумовно, належить численним перформансам з жовтоблакитним

піаніно, прикрашеним зірками Євросоюзу, яке вперше з'явилося біля Адміністрації Президента на розі вулиць Банкової та Лютеранської 7 грудня 2013 р. Встановив інструмент перед кордоном міліції та зіграв на ньому 64-й опус Шопена молодий львівський музикант Маркіян Мацех. Організував він це разом зі своїм батьком, Олегом Мацехом, і другом, Андрієм Маковським. Ідея полягала в тому, щоб відповісти мистецтвом і добротою на насильство – вважає Н. Мусієнко (Мусієнко, 2015: с. 48).

Особливий креатив і творчість проявляли студенти, влаштовуючи цікаві акції. Прикладами таких акцій були: перформанс «Не мовчи!», коли кількатисячна колона молодих людей, які заклеїли собі роти чорними стрічками, під барабанний дріб пройшла містом із плакатами «Не мовчи!»; а також створення довжелезного плаката-банера на 130 метрів з малюнками та написами, на якому студенти виклали свої думки та звернення до українського народу та влади.

Велику роль у фіксуванні подій Майдану відіграв *кінематограф*. Від перших революційних днів була створена громадська ініціатива «BABYLON'13», що стала способом безпосередньої участі у Революції гідності кінематографістів, камери яких фіксували та аналізували буремні події зими 2013–2014 рр. Продюсером і художнім керівником «BABYLON'13» був режисер Володимир Тихий, що зняв фільми «Зима, що нас змінила» та «Сильніше ніж зброя» (разом з Юлією Гонтарук). Учасники ініціативи зняли понад півтори сотні спершу короткометражних, а згодом і повноформатних, документальних фільмів, які знайомили глядача з архітектурою майданного Києва – архітектурою барикад. Режисером Романом Бондарчуком та багатьма іншими режисерами ініціативи «BABYLON'13» створено документальний фільм «Євромайдан. Чорновий монтаж». Активною учасницею «BABYLON'13» була режисерка Лариса Артюгіна. Протягом Революції гідності вона зняла фільми «Прапор», «Панахида», «Герніка» та інші.

Також діяло на Майдані кінематографічне об'єднання «Бімба production», яке працювало над проектом «ДНК UA» – про людей з геном справжнього українця, які спрямовують свій потенціал на будівництво нової України.

Режисер Сергій Лозниця зняв фільм «Майдан», який вже 21 травня 2014 р. був показний як особлива подія 67-го Канського міжнародного кінофестивалю. Павільйон не зміг вмістити всіх охочих, як згодом, у липні, й зал Одеського міжнародного кінофестивалю, де Лозниця презентував свою роботу українському глядачеві.

Режисер Сергій Маслобойщиков, представив публіці документальний фільм «Майдан. Український аргумент». Фільм ґрунтується на інтерв'ю

з людьми на Майдані, а сам режисер, як зазначає І. Славінська, «весь час знімав, щоб зафіксувати Майдан як феномен індивідуального досвіду, у центрі якого – людина зі своєю історією, котра справді докладає зусиль, аби бути людиною» (Славінська, 2015).

Заслужують на увагу й багато інших знятих під час та після Революції гідності фільмів, зокрема, документальні: «Еволюція гідності» (реж. Ольга Читайло, Артем Лагутенко), «Все палає» (реж. Олександр Течинський, Олексій Солодухов, Дмитро Стайков), «Жіночі обличчя революції» (реж. Наталія Пятигіна), «Майдан. Мистецтво спротиву» (Антін Мураховський), «Скрізь Майдан» (Катерина), телесеріал «Гвардія» (реж. Олексій Шапарєв), драми «День жалоби» (реж. Максим Тетерук), та «Одного разу в Україні» (реж. Ігор Парфьонов) та ін.

Режисер Євгеній Афінєєвський зняв документальний фільм під назвою “Winter on Fire: Ukraine’s Fight for Freedom” («Палаюча зима: Боротьба України за свободу») для американського онлайн-телеканалу “Netflix”. У вересні 2015 р. цей фільм здобув перше місце у номінації документального кіно на 40-ому Міжнародному кінофестивалі у Торонто, специфікою якого є те, що перемагає картина з найбільшою кількістю глядацьких симпатій.

Отже, український і світовий кінематограф створив калейдоскоп революції, детально зафіксував практично весь український протест з багатьох ракурсів, закарбував його у художніх фільмах, повнометражних документальних фільмах та кінозамальовках.

Учасники Революції гідності, без сумніву, уже в ході революції мали розуміння історичної ваги подій. В ході Майдану були започатковані ініціативи зі збору артефактів революції під назвою Музей Свободи та Музей Майдану. Їхня спільна робота вилилась у створення Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні – Музею Революції гідності.

3. Реалізація культурних реформ у контексті постреволюційних змін

Перемога Революції гідності активізувала процеси у сфері державного культурного будівництва. Усвідомлюючи необхідність розвитку культури, реалізувалися нові політичні та законодавчі ініціативи у сфері культури. Була ухвалена Стратегія сталого розвитку «Україна – 2015» (Стратегія..., 2015), що стала однією з головних візій розвитку культури післяреволюційної України. Стратегія передбачала реформи, які сприяли б розвитку культури, а саме: реформа державної політики у сфері культури; програма розвитку національного кіновиробництва; програма розвитку національної видавничої справи; програма популяризації

України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі; програма розвитку туризму; програма створення бренду «Україна» тощо.

Кабінет Міністрів України 1 лютого 2016 р. видав розпорядження «Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ» (Стратегія..., 2016). Згідно з цим документом культура ставала одним із пріоритетних напрямків державної політики України. У ньому визначалися конкретні кроки, які держава має реалізувати. Вже невдовзі в межах культурної арени України з'явилися: 1) важливі законодавчі ініціативи, такі як декомунізаційні закони 2015 року та закони про квотування україномовного продукту (2016–2019); 2) потужні культурні інституції – Український Інститут Книги (2016), Український Культурний Фонд (2017); 3) нового значення набуло Державне агентство з питань кіно. Ці кроки започаткували можливість грантового фінансування у сфері культури. Також зросли показники фінансування культурних потреб з місцевих бюджетів. Піднесення у сфері культури позитивно позначилося на видавничій справі, музиці, кіновиробництві, театрі, моді, кураторських виставках тощо.

Але тимчасова втрата Україною контролю над частиною території Донецької та Луганської областей, а також тимчасова окупація АР Крим, брак ресурсів для реалізації культурної політики, уповільнення розвитку культурних та креативних індустрій, проблеми кадрової політики у сфері культури, карантинні обмеження 2019 р., які скоротили фінансування деяких бюджетних програм та закладів сфери культури, а особливо російсько-українська війна – все це

загальмувало трансформаційні процеси у сфері культури і мистецтва, викликані Революцією гідності.

4. Висновки

Соціокультурні трансформації, привнесені Революцією гідності, активізували розвиток усіх сфер культури і мистецтва: журналістики та літератури, поезії, українській пісні, музиці, усіх форм і жанрів образотворчого мистецтва, плакатній графіці, мистецтва фотографії, арт-інсталяції, перформансу, кінематографа, музейного мистецтва тощо. Після перемоги революції, у післямайданний період ці трансформації надали перспективу подальшого розвитку культури і мистецтва.

Саме культурний чинник й національні світоглядні цінності допомогли зменшити російські культурні впливи, зміцнити відчуття національної єдності та виступили тим чинником, який допоміг вистояти нашій державі з початком російського військового вторгнення, яке триває донині. Ба більше, триває боротьба за українську культуру, адже без перемоги у цій сфері, Україні буде складно ставати на шлях нових трансформацій.

Попри широкий спектр відображення в історіографічних джерелах перебігу і проблем Революції гідності, на нашу думку, трансформаційні процеси у сфері культури, привнесені революцією, є недостатньо осмисленими, маловивченими і недооціненими. Встановлення і прояснення генетичного зв'язку подій Революції гідності з напрямком подальшого соціокультурного розвитку України, усвідомлення майбутнього, в якому доведеться жити наступним поколінням, постає актуальним завданням подальших наукових досліджень.

Література:

1. Базів В. Армагедон на Майдані. Київ : Український пріоритет, 2014. 160 с.
2. Весна С. Рабів до раю не пускають. Київ : Саміт Книга, 2014. 224 с.
3. Винницький М. Український Майдан, російська війна. Хроніка та аналіз Революції гідності. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 560 с.
4. Гук Н. Євромайдан. Звичайні герої. Київ : Брайт Букс, 2015. 144 с.
5. Гунчик І., Горблянський Ю. Фольклорні паремії та афоризми Київського Євромайдану. *Міфологія і фольклор*. 2015. № 3–4. С. 133–144.
6. Данилюк О. Напівпровідник. Преторіанці до і після революції. Київ : Саміт-Книга, 2014. 115 с.
7. Дичка Н. Знакове світло Майдану. Київ : Смолоскип, 2014. 168 с.
8. Домашенко Т. Небесна сотня воїнів Майдану. Київ : Духовна вісь, 2014. 192 с.
9. Забужко О. (автор ідеї і упорядник) Літопис самовидців. Дев'ять місяців українського спротиву. Київ : Видавництво Комора, 2014. 336 с.
10. Івченко В., Чупа О., Єщенко М., Повзик Р., Мавзенко Є., Трохименко А. та ін. Євромайдан. Хроніка в новелах. Київ : Видавництво Diskursus, 2014. 216 с.
11. Івшина Л. (автор проекту). Люди Майдану. Хроніка. Фотоальбом. Київ : Видавництво День, 2014. 240 с.
12. Кокотюха А. Вогнена земля. Київ : Видавництво КСД, 2022. 352 с.
13. Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. Київ : Брайт Стар Паблішинг, 2015. 400 с.
14. Курков А. Щоденники Майдану та Війна. Київ : Фоліо, 2018. 336 с.
15. Ковтунович Т., Привалко Т. (упоряд.) Майдан від першої особи. Мистецтво на барикадах. / Український інститут національної пам'яті. Випуск 2. Київ : К.І.С., 2016. 304 с.

16. Шевченко С. (упоряд.). Майдан гідності. Фотоальбом. Упоряд. С.. Київ : Видавництво Експрес Поліграф, 2014. 160 с.
17. Кубів С. і Святоцький В. (Автори ідеї і упоряд.) Майдан. Революція гідності. Фотокнига у трьох частинах. Київ : Ін Юре, 2015. 77+77+75 с.
18. Матіос Марія. Приватний щоденник. Майдан. Війна. Львів : ЛА Піраміда, 2014. 356 с.
19. Мусієнко Н. Мистецтво і революція: київський Майдан 2013–2014 рр. *Агора*. 2014. 13. С.53–58.
20. Мусієнко Н. Мистецтво Майдану. Київ : Р.К.майстер-принт, 2015. 96 с.
21. Мухарський А. Майдан (Р)Еволюція духу. Київ : Наш формат, 2014. 312 с.
22. Воронюк Л. (упоряд.). Небесна Сотня. Антологія майданівських віршів. Чернівці, Видавничий дім «Букрек», 2014. 392 с.
23. Павличко Д. Вірші з Майдану. Київ : Основи, 2014. 176 с.
24. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» *Указ Президента України* від 12 січня 2015 року № 5/2015 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
25. Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ. Розпорядження КМУ від 1 лютого 2016 р. № 119-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80#Text>
26. Прохасько Т., Жадан С., Андрухович Ю., Винничук Ю., Ципердюк І. Євромайдан. Хроніка відчуттів. Київ : Видавництво Diskursus, 2014. 156 с.
27. Руденко Є., Сарахман Е. Культурний код Майдану. Хто придумав «Небесну Сотню», «Революцію гідності», і як «Плине кача...» стала другим гімном. Київ, 2020. <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/21/7241172/>
28. Славінська І. Режисер Сергій Маслобойшиков Майдан є феноменом індивідуального досвіду [Електронний ресурс] // Українська правда: життя. 2015. – 28 травня. Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/05/28/194727/>
29. Типові Євромайданівці очима художника [Електронний ресурс] / Новина // Українська правда: життя. 2014. 3 лютого. Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/culture/2014/02/3/151102/>
30. Тригуб В. Андрій Єрмоленко – ще один талант Майдану [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://narodna.pravda.com.ua/fun/52f647ab8db92>
31. Уліщенко О. Борітеся – поборите! Поетика революції. Видавництво Vivat-Формат, 2014. 96 с.
32. Ушиніна Т., Аврамчук К. Музичний тил Майдану, або Пісні цієї революції [Електронний ресурс]. Insider. 2014 – 31 січня. Режим доступу: <http://www.theinsider.com.ua/art/muzichnii-til-maidanu-abo-pisni-tsiyeyi-revolutsiyi>
33. Череп-Пероганич Т. (автор ідеї). Материнська молитва – героям Майдану. Київ : Видавництво Наш формат, 2014. 71 с.

References:

1. Baziv, V. Armahedon na Maidani [Armageddon on the Maidan]. Kyiv: Ukrainian Priority, 2014. 160 p.
2. Vesna, S. Rabiv do raiu ne puskauiut. [Slaves are not allowed to enter paradise]. Kyiv: Samit Kniga, 2014. 224 p.
3. Vynnytskyi, M. Ukrainskyi Maidan, rosiiska viina. Khronika ta analiz Revoliutsii hidnosti [Ukrainian Maidan, Russian War. Chronicle and Analysis of the Revolution of Dignity]. Lviv: Stary Lev Publishing House, 2023. 560 p.
4. Huk, N. Yevromaidan. Zvychaini heroi [Euromaidan. Ordinary Heroes]. Kyiv: Bright Books, 2015. 144 p.
5. Hunchyk, I., Gorblyanskyi Yu. Folklorni paremii ta aforyzmy Kyivskoho Yevromaidanu [Folklore paremias and aphorisms of the Kyiv Euromaidan]. Mythology and folklore. 2015. No. 3–4. pp. 133–144.
6. Danylyuk, O. Napivprovidnyk. Pretoriansi do i pislia revoliutsii [Semiconductor. Praetorians before and after the revolution]. Kyiv: Samit-Knyga, 2014. 115 p.
7. Dychka, N. Znakove svitlo Maidanu [The Landmark Light of the Maidan]. Kyiv: Smoloskyp, 2014. 168 p.
8. Domashenko, T. Nebesna sotnia voyniv Maidanu [Heavenly Hundred Soldiers of the Maidan]. Kyiv: Spiritual Axis, 2014. 192 p.
9. Zabuzhko, O. (author of the idea and compiler) Litopys samovydsiv. Deviat misiatsiv ukrainskoho sprotyvu [Chronicle of eyewitnesses. Nine months of Ukrainian resistance]. Kyiv: Komora Publishing House, 2014. 336 p.
10. Ivchenko, V., Chupa, O., Yeshchenko, M., Povzyk, R., Mavzenko, E., Trokhymenko, A., etc. Yevromaidan. Khronika v novelakh [Euromaidan. Chronicle in short stories]. Kyiv: Diskursus Publishing House, 2014. 216 p.
11. Ivshyna, L. (author of the project). Liudy Maidanu. Khronika. Fotoalbom. [People of the Maidan. Chronicle. Photo album]. Kyiv: Den Publishing House, 2014. 240 p.
12. Kokotyukha, A. Vohnena zemlia [Fiery Land]. Kyiv: KSD Publishing House, 2022. 352 p.
13. Koshkina, S. Nerozkazana istoriia [Maidan. Untold story]. Kyiv: Bright Star Publishing, 2015. 400 p.
14. Kurkov, A. Shchodennyky Maidanu ta Viina [Diaries of the Maidan and the War]. Kyiv: Folio, 2018. 336 p.

15. Maidan vid pershoi osoby. Mystetstvo na barykadakh [Maidan from the first person. Art on the barricades / Compiled by Tetyana Kovtunovych, Tetyana Pryvalko]. / Ukrainian Institute of National Memory. Issue 2. Kyiv: K.I.S., 2016. 304 p.
16. Maidan hidnosti [Maidan of Dignity]. Photo album. Compiled by S. Shevchenko. Kyiv: Express Poligraf Publishing House, 2014. 160 p.
17. Maidan. Revoliutsiia hidnosti [Maidan. Revolution of Dignity]. Photobook in three parts. Authors of the idea and arrangement. Kubiv S. and Svyatotsky V. Kyiv: In Yure, 2015. 77+77+75.p.
18. Matios Maria. Pryvatnyi shchodennyk. Maidan. Viina [Private diary. Maidan. War]. Lviv: LA Pyramid, 2014. 356 p.
19. Musienko, N. Mystetstvo i revoliutsiia: kyivskyi Maidan 2013–2014 pp. [Art and Revolution: Kyiv Maidan 2013–2014 pp.] Agora. 2014. 13. P. 53–58.
20. Musienko, N. Mystetstvo Maidanu [The Art of the Maidan]. Kyiv: R.K. Master-Print, 2015. 96 p.
21. Mukharsky, A. Maidan (R)Evoliutsiia dukhu [Maidan (R)Evolution of the Spirit]. Kyiv: Nash format, 2014. 312 p.
22. Nebesna Sotnia. Antolohiia maidanivskykh virshiv. [Heavenly Hundred. Anthology of Maidan Poems]. Compiled by Lesya Voronyuk. Chernivtsi, Publishing House “Bukrek”, 2014. 392 p.
23. Pavlychko, D. Virshi z Maidanu [Poems from the Maidan]. Kyiv: Osnovy, 2014. 176 p.
24. Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina – 2020» [On the Sustainable Development Strategy “Ukraine – 2020”] Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2015 No. 5/2015 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>
25. Pro skhvalennia Dovhostrokovoi stratehii rozvytku ukrainskoi kultury – stratehii reform [On approval of the Long-term Strategy for the Development of Ukrainian Culture – a Strategy of Reforms]. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated February 1, 2016 No. 119-p. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80#Text>
26. Prokhasko, T., Zhadan, S., Andrukhovych, Yu., Vynnychuk, Yu., & Tsyperdyuk, I. Yevromaidan. Khronika vidchuttiv [Euromaidan. Chronicle of Feelings]. Kyiv: Diskursus Publishing House, 2014. 156 p.
27. Rudenko, E., Sarakhman, E. Культурний код Майдану. Хто придумав «Небесну Сотню», «Революцію гідності», і як «Плине кача...» стала другим гімном [The Cultural Code of the Maidan. Who invented the “Heavenly Hundred”, the “Revolution of Dignity”, and how “The Duck is Flowing...” became the second anthem]. Kyiv, 2020. <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/02/21/7241172/>
28. Slavinska, I. Rezhyser Serhii Masloboishchykov Maidan ye fenomenom indyvidualnoho dosvidu [Director Serhiy Masloboishchykov Maidan is a phenomenon of individual experience] [Electronic resource] // Ukrainian Truth: Life. 2015. – May 28. Access mode: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/05/28/194727/>
29. Typovi Yevromaidanivtsi ochamy khudozhnyka [Typical Euromaidanists through the eyes of an artist] [Electronic resource] / News // Ukrainian Truth: Life. 2014. February 3. Access mode: <http://life.pravda.com.ua/culture/2014/02/3/151102/>
30. Tryhub, V. Andrii Yermolenko – shche odyin talant Maidanu [Andriy Yermolenko – another talent of Maidan] [Electronic resource]. Access mode: <http://narodna.pravda.com.ua/fun/52f647ab8db92>
31. Ulishchenko, O. Boritiesia – poboryte! Poetyka revoliutsii. [Fight – you will overcome! Poetics of the Revolution]. Vivat-Format Publishing House, 2014. 96 p.
32. Ushinina, T., & Avramchuk, K. Muzychnyi tyl Maidanu, abo Pisni tsiiei revoliutsii [The Musical Backstage of the Maidan, or Songs of This Revolution] [Electronic resource]. Insider. 2014 – January 31. Access mode: <http://www.theinsider.com.ua/art/muzichnii-til-maidanu-abo-pisni-tsiyeyi-revolutsiyi>
33. Cherep-Perohanych T. (author of the idea). Materynska molytva – heroiam Maidanu [Mother’s Prayer – to the Heroes of the Maidan]. Kyiv: Publishing House Nash Format, 2014. 71 p.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2025

Рекомендована до друку 15.08.2025

Опублікована 12.09.2025

УДК 94(477.63+460)–054.7"195/198"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-3>

**«ІСПАНСЬКІ ДІТЕЙ» УКРАЇНИ:
ЕМІГРАНТИ З ІСПАНІЇ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ ТА ОБЛАСТІ
У 1950-Х – 1980-Х РР.¹**

Каковкіна Ольга Миколаївна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
landion@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6254-1545*

Мета дослідження – охарактеризувати умови появи, становище та особливості існування іспанської громади у Дніпропетровську та області у 1950-х – 1980-х рр. у контексті історії іспанської еміграції до СРСР, зумовленої подіями громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. В основу розвідки покладено неопубліковані документи з Державного архіву Дніпропетровської області, матеріали регіональної періодики, спогади іспанських емігрантів, результати досліджень, присвячених іспанській еміграції в СРСР. **Методи.** Дослідження виконано на перехресті регіональної, локальної історії та історії міжнародних відносин, було застосовано загальнонаукові та спеціальні історичні методи (історико-генетичний, компаративний, історико-хронологічний, біографічний тощо). **Результати.** З 1950-х р. відбулося чергове розселення іспанських емігрантів, в основному так званих «іспанських дітей», у межах СРСР, де частину з них було розташовано у промислових регіонах України, зокрема у Дніпропетровській області. Географія розселення іспанців була обмежена містами (Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Марганець, Нікополь), де існувала можливість працевлаштування та забезпечення належними (з погляду радянської влади) умовами проживання. Загальна кількість іспанців в області на 1960 р. становила 152 особи. Попри прагнення влади максимально вирішити всі побутові й соціальні проблеми, частина іспанців були незадоволені умовами проживання й наданою роботою, хоча більшість намагалися адаптуватися до них. Цьому сприяла можливість отримати освіту, зробити кар'єру, що було малоімовірним для багатьох емігрантів на батьківщині. Значну матеріальну допомогу емігрантам надавав Червоний Хрест. У Дніпропетровську було створено іспанський центр, обласний комітет Комуністичної партії Іспанії, які опікувалися життям громади. Існувало земляцтво у Кривому Розі. До 1971 р. у Дніпропетровську діяв інтернаціональний клуб «Дружба», який було закрито після розколу серед іспанських комуністів з «чехословацького питання». **Висновки.** Іспанців в СРСР, безпосередньо у Дніпропетровській області можна назвати діаспорою у тому сенсі, що вони мали можливості зберігати, хай з обмеженнями, свою ідентичність на етнічному, інституційному рівні. Регіональна влада, керівництво підприємств та установ, де працювали, навчалися іспанці, усіляко сприяли їх інтеграції до колективів, культивували головні ідеологеми СРСР щодо своєї ролі у подіях громадянської війни в Іспанії. З середини 1980-х рр. переважна частина іспанців почали активно виїжджати на батьківщину. Більшість зберегли «радянську» ідентичність. Перспективи дослідження – у написанні історії «іспанських дітей» України, загалом іспанської політичної еміграції в Україні, що значно збагатить уявлення про зміст та сутність радянсько-іспанських відносин та заповнить лакуну в історії українсько-іспанських зв'язків новітнього часу.

Ключові слова: іспанці, політична еміграція, Іспанія, Дніпропетровська область, радянсько-іспанські відносини, українсько-іспанські зв'язки, адаптація.

**“SPANISH CHILDREN” OF UKRAINE:
EMIGRANTS FROM SPAIN IN DNIPROPETROVSK AND THE REGION
IN THE 1950S – 1980S.²**

Kakovkina Olha Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
Oles Honchar Dnipro National University
landion@ukr.net
orcid.org/0000-0002-6254-1545*

¹ Дослідження підготовлено у межах проекту кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Європейський мультикультуралізм як досвід і шлях для європейської інтеграції України» / «European multiculturalism as an experience and a path for Ukraine's European integration» (Програма ЄС ERASMUS+ Jean Monnet)

² This study was prepared in the framework of the “European multiculturalism as an experience and a path for Ukraine's European integration” (EU ERASMUS+ Jean Monnet Program) project of the World History Department at Oles Honchar Dnipro National University.

The purpose of the study is to characterize the conditions of emergence, situation and peculiarities of the Spanish community in Dnipropetrovsk and the region in the 1950s – 1980s in the context of the history of Spanish exiles to the USSR, caused by the events of the Spanish Civil War (1936–1939). The research is based on unpublished documents from the State Archives of the Dnipropetrovsk region, materials from regional periodicals, memoirs of Spanish outcasts, and the results of studies on Spanish emigration to the USSR. **Methods.** The study was carried out at the crossroads of regional, local history and the history of international relations, using general scientific and special historical methods (historical and genetic, comparative, historical and chronological, biographical, etc.). **Results.** Since the 1950s, there has been another resettlement of Spanish emigrants, in particular the so-called “Spanish children”, within the USSR, some of whom were located in the Dnipropetrovsk region. The geography of their settlement was limited to cities (Dnipropetrovsk, Kryvyi Rih, Dniprodzerzhynsk, Marhanets, Nikopol), where there was a possibility of employment and adequate (in the eyes of the Soviet authorities) living conditions. The total number of Spaniards in the region in 1960 was 152. Despite the authorities’ desire to solve all domestic and social problems as much as possible, some Spanish emigrants were dissatisfied with their living and employment conditions, although most tried to adapt to them. This was facilitated by the opportunity to get an education and make a career, which was unlikely for many emigrants at home. The Red Cross provided significant financial assistance to emigrants. A Spanish center was established in Dnipropetrovsk, and a regional committee of the Communist Party of Spain was in place to take care of the community. There was also a community in Kryvyi Rih. Until 1971, the Druzhba International Club operated in Dnipropetrovsk, which was closed after a split among Spanish communists over the Czechoslovakian issue. **Conclusions.** The Spaniards in the USSR, specifically in the Dnipro region, can be called a diaspora in the sense that they had the opportunity to preserve, albeit with restrictions, their identity at the ethnic and institutional level. The regional authorities, the management of enterprises and institutions where Spaniards worked and studied, did their best to facilitate their integration into the collectives, cultivating the main ideologies of the USSR regarding their role in the events of the Spanish Civil War. When the Socialists came to power in Spain in 1982, most Spaniards began to leave for their homeland, and the small Spanish community in Dnipropetrovsk and the region gradually “dissolved” among the population, losing its institutional basis. The prospects of the study are to write a synthesis of the history of Spanish political emigration to Ukraine, which will significantly enrich the understanding of the content and essence of Soviet-Spanish relations and fill the gap in the history of Ukrainian-Spanish relations in modern times.

Keywords: Spaniards, political emigration, Spain, Dnipropetrovsk region, Soviet-Spanish relations, Ukrainian-Spanish relations, adaptation.

1. Вступ

У радянському публічному просторі під словосполученням «іспанські діти» (що стали найвідомішим символом допомоги СРСР іспанським республіканцям) розуміли вивезених до СРСР у роки громадянської війни в Іспанії дітей, яких, як правило, ототожнювали з усією іспанською громадою у країні. Умови її появи були пов’язані з резонансними для європейської історії подіями громадянської війни в Іспанії, поразкою республіканців, коли майже півмільйона людей залишили свою батьківщину, ставши вигнанцями. Водночас, історія іспанської еміграції в Радянському Союзі на рівні численних наукових публікацій майже не торкається «іспанських дітей» України, де свого часу проживала значна частина емігрантів. Та обставина, що для багатьох іспанців, які повернулися на батьківщину у різний час, уособленням еміграції став не тільки СРСР, а саме Росія, доводить створена у 2018 р. Асоціація «Діти Росії» групою нащадків евакуйованих з Іспанії дітей. Зусиллями цієї асоціації та її координаторів акумульовано значний інформаційний ресурс, зокрема спогадів, фото, які розкривають деякі сторінки життя іспанських дітей у дитячих будинках Одеси, Харкова, Києва (Niños de Rusia / Niños de La Guerra).

Мета цього дослідження – охарактеризувати умови появи, становище та особливості існування іспанської громади у Дніпропетровську та області у 1950-х – 1980-х рр. у контексті історії іспанської еміграції до СРСР, зумовленої подіями громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. Основна увага

зосереджена на регіональному, локальному дискурсі в історії іспанської еміграції.

В дослідженнях з історії Дніпра, як у радянський час, так і в новітніх (Історія Дніпропетровська, 2006 ; Portnov, 2022 ; Портнов & Портнова, 2024) іноземна присутність періоду СРСР 1950-х – 1980-х рр. представлена, як правило, через тему закритого міста, коли іноземці могли його відвідати у виняткових випадках. Історія іспанців, які проживали у Дніпропетровську, дотепер у цей міський наратив не вписана, що стосується інших міст та місць їх проживання в області, загалом в Україні. Українська іспаністика, власне вивчення Іспанії часів Франко, має певну традицію, уявлення про що дають окремі розвідки (Хмель, 2016; Чума, 2016), публікації останніх років із осмисленням подій 1930-х років в історичній пам’яті Іспанії (Іваницька, 2023). Український сюжет громадянської війни в Іспанії, пов’язаний з участю українців на боці республіканських сил, знайшов місце в радянській історіографії, але вже «перебудовного» періоду (Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією, 1987). Та доля іспанських емігрантів залишається поза увагою, що почасти можна пояснити тим, що основний джерельний комплекс з історії іспанських емігрантів акумульовано в центральних російських архівах. Об’єктивно, що це обумовило появу ґрунтовних розвідок на їх основі, написаних не тільки російськими (Elpátievsky, 2008; Kharitonova, 2014), але й зарубіжними, насамперед, іспанськими дослідниками (Rodríguez, 1999; Young, 2016; Cârstea, 2021),

де вміщено розлогі історіографічні нариси, які дають уявлення про зацікавлення темою іспанської еміграції у СРСР.

Інформаційною основою цього дослідження стали неопубліковані документи з Державного архіву Дніпропетровської області (далі – ДАДО), а саме – з фонду Дніпропетровського обласного комітету КПУ, матеріали особової справи доньки іспанських емігрантів з Архіву Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, публікації регіональних газет, опубліковані зарубіжними дослідниками спогади та інші матеріали, присвячені іспанським емігрантам в СРСР. Із опублікованих джерел особливе місце належить збірнику документів, упорядкованому А. Л. Енкінасом Моралем, де вміщено перелік іспанських емігрантів в СРСР із стислими біографічними даними (*Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S.*, 2008). Зважаючи на хронологічні межі дослідження, виникає питання про використання усної історії. На цьому етапі авторка має фрагментарну інформацію від респондентів, яка суттєво не доповнює дані інших джерел, пошук респондентів триває.

Деякі зауваги стосовно використаної у статті термінології. Сучасна зарубіжна історіографія вживає щодо іспанців, які залишили Іспанію внаслідок поразки республіканців у 1939 р., або були вимушені залишити батьківщину в інші роки (як іспанські діти), декілька понять – «біженці», «вигнанці», «емігранти», у деяких випадках вживається поняття «переміщені особи» (*displaced persons* – DP). Контекст розмови обумовлює сенс того чи іншого терміну. У цьому дослідженні деякі поняття використовуються як синоніми (наприклад, вигнанці та емігранти), термін «еміграція» вважаю найбільш доречним, універсальним, який об'єднує різні групи іспанців, які різними шляхами потрапили до СРСР. Примітка стосовно іспанських імен і прізвищ, які у документах архіву, газетних публікаціях не завжди коректно вказані: при їх написанні враховувалася, як правило, частина імені, що стало певною адаптацією під радянську практику написання прізвищ. В традиційному варіанті іспанське прізвище містить спочатку батьківське, потім материнське прізвище.

2. Умови появи іспанських емігрантів в Україні та на Дніпропетровщині

У Радянському Союзі внаслідок різних еміграційних потоків, починаючи з 1937 р., коли до СРСР було вивезено іспанських дітей, сформувалася значна іспанська спільнота. Перелік іспанських вигнанців в СРСР або «Біла книга про іспанську еміграцію в СРСР» (*«Libro blanco del exilio español en la URSS»*), опублікований А. Л. Енкінасом Моралем (*Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S.*, 2008 : 153–572),

містить деякі кількісні узагальнення. Перший перелік – це групи походження емігрантів:

Політична еміграція	891
Учні-льотчики	157
Моряки	69
Співробітники, які супроводжували дітей	122
Діти, які приїхали з батьками	87
Діти, які прибули в експедиціях (евакуаційних)	2895
Іспанці з Німеччини	27
З дивізії «Azul»	51

Інший перелік фіксує статус іспанців в СРСР станом на 1986 рік:

Включено до цього списку	4327
З них:	
Виїхало з СРСР назавжди	2219
Загинуло у Вітчизняній війні	151
Пропало безвісти на фронті	15
Померло	762
Місцезнаходження невідоме	69
Проживає в СРСР	1078

Джерело: (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 153).

Для прикладу, який дозволить зрозуміти місце іспанської громади у загальній кількості радянських іспанців, на 1960 р. у Дніпропетровській області перебувало 152 іспанських політичних емігранти, як вони показані у документах (ДАДО. Ф.19. Оп.36. Спр.74. Арк.77). Інформація з біографічного переліку стисла, дані нерівноцінні, оскільки не ставилося завдання надати розлогі біографії. Тому роки перебування в окремих регіонах чи населених пунктах не вказано, а тільки послідовність, не в усіх випадках є дані про рік репатріації чи виїзду за межі СРСР. У результаті узагальнення цих даних можна зробити декілька попередніх висновків про склад та шлях іспанців до Дніпропетровщини. Іспанська спільнота в області на середину 1950-х рр., до першого етапу репатріації, складалася з політичних емігрантів, де були родини, деякі з дітьми. Як і для дітей-емігрантів, для більшості з них попереднім місцем проживання перед переїздом до Дніпропетровщини був Крим.

Зауважу, що для іспанських дітей шлях до СРСР почався у 1937 р. і пролягав через Одесу, Євпаторію, Ленінград, куди прибули судна з неповнолітніми пасажирами та їх супроводом. З північних портів їх доправляли до підмосковних дитячих будинків, з чорноморських портів найчастіше – до створених дитячих будинків в Україні, – Одесі, Херсоні, Харкові, Києві (Одна з перших фундаментальних синтез з теми належить С. Родрігес (Rodríguez, 1999). Діти виховувалися там до початку радянсько-німецької війни, внаслідок чого їх евакуювали до азійських республік або Центральної Росії.

Після війни, учасниками якої були й деякі іспанські емігранти, – «іспанські антифашисти», частина проживали в Москві, Ленінграді, хтось залишався в місцях евакуації. Одна з таких «дитячих» історій Герра Гарсія Маріо, опублікованих у пресі у 1969 р., коли той жив і працював у Кривому Розі, свідчить про пережиті трагедії в Іспанії із втратою рідних, подальший складний шлях до СРСР, де роки особистісного становлення припали на не менш драматичні події війни, евакуації (Синягин, 1969 : 3).

З міст України, де проживали іспанці після Другої світової війни, у їх біографічних довідках вказано міста Київ, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ (сучасне м. Кам'янське), Запоріжжя, Ворошиловград (сучасний Луганськ), Харків, Ізюм, Донецьк, Краматорськ, Суми, Херсон, Одеса. В Криму – Сімферополь, Євпаторія, Севастополь, до десяти випадків – радгоспи і колгоспи (ще до включення Криму до складу УРСР). У єдиному випадку зустрівся Львів як місце проживання. Опрацьовані документи дозволяють стверджувати, що географія розселення іспанських громадян була більш розмаїтою і включала більшу кількість невеликих міст або сіл. Села, як місця проживання, переважали саме у Криму, в інших випадках віддалене розташування могло унеможливити надання відповідної матеріальної допомоги, та й рівень життя в українських селах навряд чи задовольнив би запити відносно привілейованої групи емігрантів. Як згадував Антоніо Маренас, йому, як селянину з Аліканте, після війни виділили місце проживання в одному з кримських радгоспів, та необхідність постійного розмінування території унеможливлювала ведення господарства, що й стало причиною переселення до Дніпропетровська (Fernández Préstamo). Попередньо, за даними у біографічному списку, найбільші іспанські громади було зосереджено у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Сімферополі.

Дніпропетровська область, насамперед Дніпропетровськ, з'являються на карті переміщень іспанців тільки після Другої світової війни, найімовірніше, з початку 1950-х рр. Ні в опрацьованих джерелах, ні в пресі жодної згадки про їх перебування в області раніше немає. Велике будівництво, яке потребувало робочих рук, ймовірно було однією з причин переміщення до Дніпропетровщини. Значна частина емігрантів були влаштовані на промислові об'єкти. Назви деяких з них також фігурують у довідках.

3. Будні і свята іспанців Дніпропетровщини

Перший виразний хронологічний маркер у житті іспанців у Дніпропетровській області пов'язаний з документами, датованими 1956-м роком. При цьому не іспанці привернули увагу влади, а інші емігранти, точніше репатріанти та реемігранти, які почали прибувати на Дніпропетровщину з осені 1955 р. після чергової угоди СРСР про можливість повернення на батьківщину, як «переміщених осіб»,

так і тих, хто виїхав з ще не радянських територій до початку Другої світової війни. Прибуття із-за кордону десятків «своїх», але водночас іноземних громадян, з країн Західної Європи, Латинської Америки, Канади і Китаю, змусило владу здійснити перевірку вже існуючих іноземців. Інформація від партійних комітетів області про облаштування новоприбулих містила і дані про наявність іспанців чи інших емігрантів в місті чи районі (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 106, 128, 130). При цьому виявилось, що іспанські політичні емігранти перебувають не у кращому становищі. Дві головні проблеми, які відзначалися у листуванні різних органів влади, – житло, робота, нестача заробітку для утримання родини або лікування.

22 травня 1956 р. була ухвалена постанова Секретаріату обкому «Про роботу серед іспанців, які проживають в області». Її поява стала наслідком хвилі, що докотилася з Києва: незадовго до цього, 7 травня того ж року було отримано листа з ЦК КПУ, який «викрив серйозні недоліки у політичній і масово-виховній роботі серед іспанців, які проживають у м. Києві» (Ф.19. Оп. 30. Спр. 36. Арк. 163). Після проведеного моніторингу ЦК КПУ, коли з'ясувалося, що схожі недоліки є в Дніпропетровській області, партійне керівництво отримало розпорядження виправити ситуацію. Це стосувалося міських комітетів КПУ Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Кривого Рогу та Марганця, а також керівників підприємств, де працювали іспанці, а саме заводів – металургійного ім. Петровського, ім. Молотова, «Червоний Профінтерн», швейної фабрики ім. Володарського, Дніпровського заводу металургійного обладнання, трубного ім. К. Лібкнехта, заводів – «поштових ящиків», тобто закритих підприємств військово-промислового комплексу, рудників Кривого Рогу і Марганця. 16 родин іспанців з цих підприємств мали житлової площі по 3 – 4 м² на людину, в Дніпропетровську 7 родин взагалі не мали житла. Таке становище призвело до того, що 15 осіб, які проживали у Дніпропетровську, подали заяви на виїзд (Ф.19. Оп. 30. Спр. 36. Арк. 163).

Здавалося, що задовольнити це прохання було б виходом із становища, але радянське керівництво, поступово відновлюючи відносини з Іспанією, яка ще залишалася під владою Франко і де тривали переслідування колишніх республіканців, не охоче реагувало на заяви про репатріацію, зберігаючи статус головного «рятівника» іспанців та піклуючись про свій політичний імідж.

У постанові Секретаріату Дніпропетровського обкому КПУ від 22 червня 1956 р. відзначалося, що іспанцям, які працюють на рудниках Кривого Рогу, не приділяється належної уваги, що, ймовірно, стало реакцією на скарги іспанських емігрантів. З боку обласного комітету Червоного Хреста (далі – обкому ЧХ) була отримана відповідь з описом своєї участі у вирішенні проблем 22-х іспанських емігрантів, які

проживали у місті. Їх житлові проблеми були покращені вже у першому півріччі 1956 р. Було докладено значних зусиль, щоб допомогти іспанським родинам з лікуванням. Так, для Хосе Фернандеса, який хворів на відкриту форму туберкульозу, Червоний Хрест три роки поспіль сплачував санаторне лікування, що зрештою дало результат, – закрита форма хвороби дозволила влаштувати його на роботу фельдшером на медпункті шахти «Північна» рудника ім. Кірова. До цього він 7 кілометрів мав йти до роботи і так само додому, втрачаючи фізичні сили і дійшовши до відчаю. Його кинула дружина з двома дітьми, не маючи сил долати матеріальні труднощі і намагаючись уникнути поширення хвороби. Після лікування родина повернулася до нормального життя у наданій двокімнатній квартирі. Йому була призначена пенсія, працевлаштовано старшу доньку на той же рудник. На лікування Фернандеса обком ЧХ витратив 7000 рублів, міський комітет профспілки медпрацівників – 1000 рублів (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 104).

Проблеми із здоров'ям мала інша криворізька родина – Хосе Креуса, слюсаря на шахті рудника ім. Кірова, де хворів як сам Хосе, так і його дружина. Заробітку чоловіка у 700 рублів не вистачало, щоб прогодувати родину з трьома дітьми. Червоний Хрест допоміг з лікуванням у Дніпропетровську, оздоровленням у санаторії, коштами та влаштуванням на роботу дружини після лікування. Вони також отримали двокімнатну облаштовану квартиру (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 104).

ЧХ допоміг влаштуватися на роботу сину Віктора Гомеса – старшого групи іспанців у Кривому Розі, який вийшов із в'язниці, «кинув красти та бешкетувати, став на правильний трудовий шлях». У вирішенні житлових та побутових питань активну участь взяли партійні організації міста та підприємств. Одна з жінок, «іспанка тов. Елісіада була заражена гонореею і робітники шахти Гігант почали вимагати її вигнання з Кривого Рогу, від неї відмовився рідний брат, і вона під тиском громадської думки хотіла закінчити життя самогубством». Працівники обласного ЧХ врятували її від такого рішення, допомогли влаштувати на лікування в обласний шкірно-венерологічний диспансер, де її повністю вилікували, після чого влаштовано робітницею на одну із шахт (ДАДО. Ф. 19. Оп.30. спр. 48. Арк. 104).

Поряд з довідкою від голови обкому ЧХ про становище іспанських емігрантів було надано інформацію від Криворізького виконкому ради трудящих, де стверджувалося, що всі родини іспанців вже мають задовільні умови проживання. Крім вказаних, йшлося про Мануеля Відаля – десятника вантажного відділу на руднику ім. Дзержинського, який з дружиною і двома дітьми отримав двокімнатну облаштовану квартиру на 97 кварталі (тоді новий район міста) (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 62. Арк. 104).

Не всі скарги і прохання криворізьких іспанців отримували позитивну відповідь: дві скарги на тяжку працю на руднику ім. Лібкнехта адміністрація рудника відмовилася задовольнити, тому один з іспанців звільнився та виїхав до Кримської області (ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 105).

У звіті про роботу з політичними емігрантами від 6 липня 1960 р. іспанці згадані поряд з емігрантами з Ірану (5), Югославії (3) та Італії (1). 152 іспанці проживали у містах Дніпропетровську (121), Кривому Розі (33), Дніпродзержинську (6), Нікополі (1), Марганці (6), декілька осіб проживали у селах. Крім дорослих, налічувалося 105 дітей, які народилися вже в СРСР (ДАДО. Ф.19. Оп. 36. Спр. 74. Арк. 77).

На кінець 1950-х років сформувалася певна система відносин іспанської спільноти з керівництвом області. Вертикаль влади, куди були інтегровані іспанські емігранти, традиційно вибудовувалася через партійні інституції. Дніпропетровський комітет КПІ підпорядковувався своєму ЦК, який також перебував у вигнанні, водночас підпорядковувався й регіональним осередкам КПУ. Зв'язки іспанської громади з обкомом КПУ здійснювалися через обраний іспанцями-комуністами актив. На 1960 р. загальне керівництво політемігрантами здійснювала «група обраних товаришів» – Санчес Вега (Дніпропетровськ), Віктор Гомес (Кривий Ріг), Сільвіо Луруенья (Дніпродзержинськ). Крім того, п'ятеро представників КПІ відповідали за певні напрями роботи: Еустахіо Альварес, Пауліно Гонсалес, Франціско Дель Костіліо, Леонардо Вара Родрігес, Карлос Номен (ДАДО, ф.19, оп.36, спр. 75. Арк. 23). Це була своєрідна група «старійшин», яка брала на себе відповідальність за життя співвітчизників, складалася саме з тих, хто був політичним емігрантом і мав досвід збройної боротьби та політичної діяльності в Іспанії. Наприклад, Е. Альварес, 1908 р. народження, в Іспанії був робітником з Куенки. Вже у 20 років вступив до КПІ, був секретарем комуністичної партії Куенки, під час громадянської війни – комісаром батальйону. У СРСР, до переїзду до Дніпропетровська, працював у Ростові, Орджонікідзе, Москві, Криму. Помер у Дніпропетровську у лютому 1977 року, вже будучи пенсіонером (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 174). Карлос Номен-Маріно народився у 1908 р. у Барселоні, був робітником і впливовим діячем КПІ, куди він вступив у 1930 р., був секретарем ЦК Комуністичної партії Каталонії. Після еміграції до СРСР у 1939 р. працював робітником у Ростові, Орджонікідзе, радгоспі у Криму. До Дніпропетровська з Криму переїхав, за даними з автобіографії доньки, у 1952 р. (Архів ДНУ імені Олесея Гончара. Особова справа Кончіти Кастелес-Гарсія. Арк. 12). Помер у 1967 році в Дніпропетровську (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 445).

З документів випливає, що усіма не політичними питаннями опікувався обком ЧХ, який для вирішення більшості запитів, пов'язаних із житлом, побутом, лікуванням чи дозволами, звертався до партійних та державних органів. Він звітував про свою роботу з емігрантами Дніпропетровському обкому КПУ та Українському комітету ЧХ у Києві, але усі ключові рішення щодо перебування іноземних громадян на території області ухвалювалися на рівні партійного керівництва, без якого надання житла чи путівок для оздоровлення було неможливим. З ініціативи обласного відділення ЧХ було створено інтернаціональний клуб «Дружба», хоча дати його заснування з'ясувати не вдалося, але він вже діяв у 1960-х рр. (ДАДО, ф.19, оп.60, спр. 137. Арк. 75) і об'єднував політичних емігрантів, з яких іспанці складали абсолютну більшість.

Діяльність ЧХ можна назвати системною (хоча й не безпроблемною), на користь чого свідчать, крім згаданих документів, звіти голови обласного комітету товариства ЧХ І. Черненка про роботу з політичними емігрантами та особами, які до них прирівнювалися. У звітах йдеться про план, який узгоджувався з обкомом КПУ та іспанським центром і затверджувався президією товариства. На іспанську громаду було спрямовано значні зусилля і ресурси товариства – від політико-виховної роботи, вирішення проблем із житлом, роботою, до оздоровлення родин і організацію дозвілля. Крім іспанців, яких налічувалося 117 осіб, у звіті згадувалися два представники Алжиру. Основна частина заходів для політемігрантів проводилася у Дніпропетровську і Кривому Розі, де існували найбільші громади. Дозвілля, судячи із звіту, намагалися урізноманітнити. При інтернаціональному клубі «Дружба» у Дніпропетровську було утворено гуртки, організовувалися колективні виїзди на бази відпочинку, екскурсії по Дніпропетровську та околицях. Громади забезпечувалися газетами і журналами російською та іспанською мовами, зокрема у Дніпропетровську була зібрана бібліотека з 360 книг іспанською мовою (ДАДО. Ф.19. Оп. 57. Спр. 136. Арк. 7). Товариство допомагало з оформленням документів для виїзду за кордон для зустрічі з родичами. У 1971 р. до Іспанії і Франції виїздили 11 і 7 осіб відповідно. Це були родини з дітьми, зокрема члени родин, які не були емігрантами. За цей рік одна особа подала заявку на отримання радянського громадянства. Тільки за 1971 р. обласний комітет ЧХ отримав 200 листів від емігрантів з різними проханнями, в основному про матеріальну допомогу, працевлаштування, лікування, а також влаштування дітей у дитячі колективи, встановлення телефонів, оформлення різних документів (ДАДО. Ф.19. Оп. 57. Спр. 136. Арк. 10).

Очевидно, що іспанці перебували під наглядом КДБ, присутність якого «проривається» у досліджених документах Дніпропетровського обкому, але опрацювання цього джерельного комплексу

залишаю на перспективу, зважаючи на інші проблемні сюжети в історії іспанської громади України та Дніпропетровщини, які варті окремих розвідок. Наприклад, серед дніпропетровських іспанців був один з вояків дивізії «Азуль» або «Синьої» (іноді у перекладі «блакитної») дивізії – Фелікс Карнісерро Туліллас, 1918 року народження, друкар з Вальядоліду, член КПІ з 1937 р. Був льотчиком у роки війни в Іспанії (а льотній справі навчався в СРСР у 1938 р.), після її завершення був ув'язнений, і до СРСР потрапив у складі дивізії «Азуль». Перейшов на бік СРСР, був інтернований до 1949 р. Потім працював у Коканді, звідки переїхав до Дніпропетровська, де і помер у 1969 р. (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 231–232). Не «парадний» бік перебування іспанських емігрантів в СРСР розкривається у дослідженні Л. Й. Карстеа, яка зосередила увагу на долі іспанців, які були ув'язнені у ГУЛАГУ, де побували не тільки вояки «Азуль» (Cârstea, 2021).

Студенти-іспанці, які навчалися в технікумах та інститутах Дніпропетровська та Кривого Рогу, отримували щомісячну дотацію від ЧХ, представники якого постійно контролювали успішність та студентське життя своїх підопічних. Члени іспанських родин могли розраховувати на рекомендації для вступу у навчальні заклади від комуністичного активу в області. Такий рекомендаційний лист для вступу до аспірантури Дніпропетровського державного університету міститься в особовій справі Кончіти Каселес-Гарсія, випускниці філологічного факультету (у 1973 р.) та викладачки кафедри загальної історії історичного факультету протягом 1978–1980 рр. (Архів ДНУ імені Олеса Гончара. Особова справа Кончіти Гарсія-Каселес. Арк. 19).

Певної публічності на рівні Дніпропетровщини тема іспанських емігрантів набула у 1969 році, коли в СРСР відзначали 30-річчя «перебування в СРСР іспанських антифашистів». Протягом 13–14 листопада одночасно у декількох газетах були опубліковані статті, присвячені цій темі. У Дніпропетровську відбулося урочисте зібрання у будинку науково-технічної інформації за участі представників «партійних, радянських і громадських організацій, іспанські комуністи, які живуть і працюють в нашій області». Це зібрання можна назвати не гучним, і навіть скромним: як за місцем проведення у не дуже великій залі будинку науково-технічної інформації, так і представництвом влади, де від Дніпропетровського міському КПУ виступила з коротким словом не голова, а одна з секретарів – Н. Я. Гаєвська, а від Дніпропетровського обкому партії також один із секретарів. Ключовою стала доповідь голови обласного комітету КПІ та іспанського центру Дніпропетровська Еустахio Альвареса (30 років у братній сім'ї, 1969 : 2).

Невелика стаття з нагоди річниці М. Деменко (коректний переклад прізвища – Деменехо), тодішнього голови товариства політичних емігрантів

іспанського центру Дніпропетровська не містила жодного факту з життя емігрантів в області (Демченко, 1969 : 4). Більш інформативними є інші публікації, хоча також перенасиченими пропагандистським контекстом. Один з «дітей Іспанії» – Фредеріко Іскієрдо, робітник рудника ім. Кірова у Кривому Розі, з нагоди пам'ятної дати у «червоному кутку» на підприємстві розповів робітникам та учням підшефної школи про Іспанію, своїх батьків. Його родина складалася з 5 дітей, судячи з імені, дружина – Роза Устимівна, була з місцевих. Іскієрдо із захопленням розповідав про подорож з іншими іспанськими емігрантами до Москви і зустріччю з Д. Ібаррурі, а також з майстром-наставником з України в Уфі у роки евакуації (Сьомка, 1969 : 2). З біографічного переліку дізнаємося, що Ф. Іскієрдо (Izquierdo), народився у Більбао у 1925 р. У маршрутах по його прибуттю до СРСР відзначені підмосковний дитячий будинок «Правда», Сталінград, Куйбишев, Москва, звідки можливо й переїхав до Кривого Рогу, де помер у 1991 р. (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 372).

На 1972 р. маємо останні дані про склад іспанської громади, яка почала втрачати «іспанськість»: вона складалася з 87 родин, з яких 61 була змішаною, тобто чоловік або дружина були радянськими громадянами. Разом з дітьми нараховувалося 268 осіб, зокрема 72-х дітей віком до 16 років, «батьки яких в основному були дітьми батьків і матерів, що боролися за свободу Іспанії...» (ДАДО. Ф.19. Оп. 60. Спр. 137. Арк. 75). Опрацьовані документи не містять достатньої інформації, щоб з'ясувати кількість іспанців, які отримали радянське громадянство.

4. «Чехословацьке питання» і розкол серед іспанських комуністів

Іспанську громаду не обійшли події «Празької весни» 1968 р., точніше її наслідки, які стали предметом обговорення у ЦК КПІ: деякі члени з верхівки партії засудили введення військ Варшавського договору до Чехословаччини у серпні 1968 р. та згорання ініційованих там реформ. Фактично відбувся розкол з «чехословацького питання». Іспанські комуністи Дніпропетровщини на зборах 24 січня 1970 р. обговорили проблеми в партії та ухвалили резолюцію, у якій схвалювалося введення військ країн Варшавського договору на територію Чехословаччини (ДАДО. Ф.19. Оп. 54. Спр. 113. Арк. 34–35). Поряд з цим, як свідчить інформація з Управління КДБ у Дніпропетровській області на ім'я першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ А. Ватченка, іспанськими комуністами висловлювалося незадоволення роботою і особистою «не достатньо послідовною лінією» секретаря обкому КПІ. Очевидно, мова йшла про Еустахіо Альвареса. Пропонувалося змінити актив на найближчих звітно-виборних зборах. Дніпропетровські іспанці наголошували на проблемах у КПІ, на відсутності своєчасної інформації

про них від своїх лідерів та необхідності скликання конференції в Москві для обговорення становища у партії. Аналогічні збори відбулися у Московській та Мінській організаціях партії, було ухвалено резолюції, що засвідчували підтримку радянської політики стосовно Чехословаччини (ДАДО. Ф.19. Оп. 54. Спр. 113. Арк. 32–33).

Розкол у комуністичних організаціях іспанців в СРСР призвів до неочікуваних для них наслідків: у 1972 р. на прохання ЦК КПІ в СРСР були ліквідовані усі земляцтва іспанських політичних емігрантів, зокрема в Дніпропетровську. Дніпропетровський осередок також не уникнув розколу, який тільки намітився у січні 1970 р. За інформацією до обкому, «частина іспанців Дніпропетровська підтримували ЦК КПІ, з яким підтримував зв'язки ЦК КПРС, інша частина (як стверджують самі іспанські товариші) не підтримує цей ЦК, а підтримує новий, нібито обраний нелегально. Враховуючи ці обставини відповідний відділ ЦК КПРС рекомендував всі питання, пов'язані з діяльністю іспанських комуністів в області, вирішувати тільки через партком, який підтримує ЦК КПІ (він нараховує 12 осіб)». Стосовно інших комуністів, «розкольників», зокрема тих, хто підписали листа голові Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорному, то вони мали брати участь у всіх заходах, які традиційно проводяться для громади, а всі питання буде вирішувати товариство Червоного Хреста (ДАДО. Ф.19. Оп.60. Спр. 137. Арк. 73–74). Клуб, який було створено для політемігрантів, було закрито саме через розкол у комуністичному активі, хоча офіційною причиною було названо аварійний стан приміщення, де клуб був розташований, після обстеження його фахівцями.

Закриття клубу не залишилося без реакції з боку іспанської громади, яка, можливо, здогадувалася про реальні причини рішення радянського керівництва. Речниками від громади виступили декілька чоловік, які написали листа голові Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорному, з проханням зберегти клуб. До групи підписантів належали голова ради клубу Х. Менендес, члени ради – Х. Кармона (виробничий сектор), Д. Рієра (культурний сектор), Л. Вара (ідеологічний сектор), П. Камелія (фінансовий сектор). У розлозі листі йшлося про значення допомоги, яку отримали іспанці в СРСР, та вдячність за неї, про велику роботу, яку проводив клуб для іспанських емігрантів (ДАДО. Ф.19. Оп.60. Спр. 137. Арк.). Те, що клуб був не просто важливим, а й необхідним громадським простором для спілкування іспанців, варто погодитися. Його закриття позбавляло громаду можливості такого спілкування, обміну інформацією, організації дозвілля, адже тут діяли гуртки, було утворено оркестр. Показово, що лист іспанських активістів до Президії Верховної Ради СРСР повернувся до голови Дніпропетровського обкому КПУ з коротким коментарем – «на Ваш розгляд» (ДАДО. Ф.19. Оп.60. Спр. 137. Арк. 75–76).

5. Довгий шлях не/повернення на батьківщину

Іспанці Дніпропетровщини прагнули повернутися на батьківщину, що доводять наведені дані про повернення радянських іспанців у біографічному переліку (*Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S.*, 2008 : 153–569). Нагадаємо, що Ф. Франко перебував на чолі Іспанії з 1939 до 1975 рр., при цьому боротьба іспанських комуністів, активно підтримуваних СРСР та Комінтерном, проти уряду Франко не припинялася й після 1939 р., набираючи інших форм (Іваницька, 2023 : 118–120).

Безпосередній вплив на умови репатріації мали декілька чинників, до яких, на думку американського дослідника теми іспанської еміграції Дж. Янга, належать «смерть Сталіна, зміна поглядів у Комуністичній партії Іспанії, яка раніше виступала проти їхнього (іспанських емігрантів – О. К.) повернення, вступ Іспанії до Організації Об'єднаних Націй у 1955 р. та зусилля самих «дітей» (Young, 2016 : 105). Маються на увазі саме вивезені до СРСР іспанські діти. У сенсі відповідальності перед іспанськими законами, колишні діти мали найбільше підстав для безболісного повернення. Протягом 1956–1960 рр. відбулося сім репатріаційних експедицій, коли до Іспанії з СРСР, за підрахунками Г. Янга, повернулося 1900 іспанців, хоча інші дослідники оперують більшими цифрами репатріантів (Young, 2016 : 105).

Репатріація іспанців Дніпропетровщини без сумніву – ще одна окрема тема для дослідження, та зупинюся на одній історії, що доповнить уявлення про життя іспанської спільноти, яка ніколи не була статичною у відносинах із своєю батьківщиною, де залишалися рідні люди і домівки. Історія родини Антоніо і Терези Манрес – приклад невдалої репатріації, точніше – адаптації на батьківщині. На Дніпропетровщину подружжя приїхало у 1951 р. з Криму з сином, тоді як їхня донька, що народилася за 4 роки до цього, перебувала у міжнародному дитячому будинку в Іваново (Росія), де «Політичні вигнанці з партії змогли залишити там своїх дітей, забезпечивши їм гарне харчування та кращий догляд» (Fernández Préstamo). Антоніо отримав роботу на заводі у Дніпродзержинську, де було важко працювати через хворі легені. Пізніше, коли дружина виїхала до Іспанії, перебрався до Дніпропетровська, «бо в Дніпродзержинську залишилося мало іспанців» (Fernández Préstamo). Як зауважив Л. Фернандес Престамо, який опублікував спогади родини Манрес: «Мовчання та страх були постійними явищами в іспанському суспільстві середини 1950-х років. Політика терору, яку проводив уряд Франко в роки після Громадянської війни, принесла свої плоди. Будь-хто з програвшої сторони був кандидатом на страту, ув'язнення, тортури, соціальне клеймо або конфіскацію майна. У цьому контексті прийом родичів, які поверталися з комуністичної

та атеїстичної країни, як Радянський Союз сприймався ультракатолицьким та ізольованим суспільством, посилював труднощі. Додайте до цього той факт, що, окрім дуже скромної економіки, потрібно було годувати ще три роти, і ситуація стала справді важкою» (Fernández Préstamo). Тереза, яка походила з дуже релігійної родини, мала повернутися до традиційного релігійного світогляду та навчити релігійній практиці дітей. Також вона змушена була під час перевірки іспанською владою «свідчити» проти СРСР, хоча не вважала своє перебування там негативним досвідом. Деякі члени її родини були ув'язнені, що також впливало на ставлення до неї, як і її власний досвід боротьби на боці республіканців. Тереза та її діти опинилися у практичному ворожому оточенні, і, зрештою, після двох років невдалих спроб стати «своєю», вона вирішила повернутися до СРСР у 1959 р. Її довгий шлях з дітьми проліг через Італію, Австрію, Угорщину, аж поки вона дісталася Києва, звідки прибула до Дніпропетровська. Друга спроба репатріації у 1971 р. була вдалою, хоча й довелося стикнутися з численними обмеженнями і упередженнями на батьківщині, тому діти переїхали тільки у 1978 р. (Fernández Préstamo).

Іспанські репатріанти, повернувшись на батьківщину, опинялися у складних умовах суперечливої історичної пам'яті про події іспанської революції та громадянської війни. Як зауважує відома українська іспаністка О. Іваницька : «Слід відкинути засмальцьований штамп радянської епохи, за яким СРСР втрутився в громадянську війну в Іспанії тільки як послідовний захисник інтересів Іспанської республіки і зробив усе можливе для перемоги іспанської демократії, закликаючи західні демократії до спільної боротьби з фашизмом» (Іваницька, 2023: 113). Але саме з такими переконаннями жили іспанські емігранти та зростали їх діти, світогляд яких формувався під впливом радянської ідеології.

Чергова хвиля відносно масової репатріації розпочалася після смерті Франко у 1975 р. Ще одним важливим чинником стали події 1982 р., коли лідерство у політичному житті отримали соціалісти. Започатковані процеси демократизації сприяли розвитку законодавства, яке б забезпечувало можливість інтегруватися до іспанського соціуму радянським іспанцям.

Ренальдо Астарлоа, який належав до дніпропетровської громади іспанців, розповів про декілька подорожей до Іспанії після вимушеної еміграції, аж поки не виїхав туди назавжди у 1993 р. Уперше він виїхав за кордон у 1965 р., коли через його переслідування на батьківщині довелося зустрічатися з матір'ю і братом, яких не бачив 28 років, неподалік кордону Іспанії на французькому боці. Проживав майже місяць у готелі, за 75 км від рідного міста в Басконії. Мати декілька разів приїздила до

готелю з приготованими для сина стравами (Кутняк, 1969 : 3). Астарлоа – один з тих дітей, які залишили свою родину, що воювала на боці республіканців, на судні «Гавана» під час обстрілів і трохи не загинув. Після 1965 р. він ще шість разів виїздив на зустріч із рідними, як і завжди, через Париж. З 1982 р. зупинявся вже в своєму містечку у рідного брата, який декілька років був ув'язнений. У розповіді Астарлоа не обійшлося про соціальні проблеми Іспанії, зокрема безробіття, через яке страждали його родичі. Судячи з фактів, які вказані у довідці та газетній публікації, Рінальдо Ізаола Астарлоа 1923 року народження, прибув у 1937 р. на судні «Гавана» до Ленінграда, потім – до дитячого будинку у Підмосков'ї. В газетній статті йшлося про його службу у Червоній Армії у 1943 р., викладання в сільській школі біля Харкова біології та іноземної мови (Кутняк, 1969 : 3). Він повернувся до Іспанії у 1993 р. (Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S., 2008 : 193). Можна припустити, що події 1991 року – розпад СРСР, матеріальні труднощі, вплинули на рішення про виїзд.

Загалом, стосовно іспанців Дніпропетровщини, то абсолютна більшість з них повернулися на батьківщину, деякі іспанці, зокрема з України, виїздили до Куби, Аргентини, європейських країн, наприклад, Чехословаччини.

6. Висновки

Протягом 1950-х років на Дніпропетровщині сформувалася одна з найбільших іспанських спільнот в Україні. Іспанців в СРСР, в Україні, безпосередньо у Дніпропетровській області, можна назвати діаспорою у тому сенсі, що вони мали можливості протягом 1950-х – 1970-х рр. зберігати, хай з обмеженнями, свою ідентичність на етнічному, інституційному рівні. Регіональна влада, керівництво підприємств та установ, де працювали, навчалися іспанські емігранти та їх родини, усіляко сприяли їх інтеграції до колективів, культивували головні ідеологеми СРСР щодо своєї ролі у подіях громадянської війни в Іспанії. Важливу роль у влаштуванні різних «життєвих»

проблем іспанців вирішував обласний комітет Червоного Хреста, який разом з владою використовував значний ресурс для задоволення запитів емігрантів, що, звісно, вирізняло їх з-поміж звичайних радянських громадян. Забезпечення належних умов для проживання, можливість здобути освіту сприяли адаптації іспанців до радянських реалій, хоча не завжди вдавалося задовольнити їх потреби і запити. Проблеми адаптації іспанських емігрантів після декількох років життя в СРСР залишалися. «Іспанські діти» виростили без родинної підтримки та зв'язків, мали травматичну пам'ять втрати родини і батьківщини, хоча й стикалися з тими ж викликами, що і тисячі людей в радянській Україні. Значну роль в інтеграції іспанської спільноти відіграли події радянсько-німецької війни та спільний досвід боротьби з нацизмом та переживання евакуації, труднощів повоєнного життя. Пам'ять про ці події сприяла збереженню колективної ідентичності.

З початку 1980-х рр. переважна частина іспанців почали активно виїжджати на батьківщину, хоча репатріація розпочалася з 1956 р. і значно вплинула на кількість та склад іспанської громади Дніпропетровщини. Дискусія навколо «чехословацького питання», яка призвела до розколу у середовищі іспанських комуністів, доводить збереження ними здатності відстоювати власний погляд на події та проблеми, що практично втратили їх колеги з «братньої» партії в СРСР. Більшість радянських іспанців зберегли й «радянську» ідентичність, що, можливо, гальмує розвиток українського напрямку у дослідженні іспанської еміграції. Перспективи дослідження – у написанні історії іспанської еміграції в Україні, що значно збагатить уявлення про зміст та сутність радянсько-іспанських відносин та заповнить лакуну в історії українсько-іспанських зв'язків новітнього часу. Історія іспанської громади Дніпропетровщини – це десятки особистих мікро-історій, вивчення яких дозволить створити портрет іспанської спільноти, простежити індивідуальний досвід адаптації в СРСР чи в Іспанії, з'ясувати ступінь збереження в історичній пам'яті колишніх емігрантів української складової.

Література:

1. 30 років у братній сім'ї. *Зоря*. 1969. 14 листопада. С.4.
2. Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Оп. 4 (Відділ аспірантури). Од. збер. 1499. Особова справа аспірантки Гарсія-Каселес Кончіта. 106 арк.
3. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 19: Дніпропетровський обласний комітет КПУ. Оп. 30. Спр. 36. 290 арк.
4. ДАДО. Ф. 19. Оп. 30. Спр. 48. 316 арк.
5. ДАДО. Ф. 19. Оп. 36. Спр. 74. 213 арк.
6. ДАДО. Ф. 19. Оп. 36. Спр. 75. 146 арк.
7. ДАДО. Ф.19. Оп. 54. Спр. 113. 83 арк.
8. ДАДО. Ф. 19. Оп. 57. Спр. 136. 159 арк.
9. ДАДО. Ф. 19. Оп. 60. Спр. 137. 78 арк.
10. Доменек М. Первая схватка с фашизмом. *Днепровская правда*. 1969. 13 ноября. С. 4.

11. Іваницька О. І. Особливості формування історичної пам'яті у політичних процесах сучасної Іспанії. *Політичне життя*, 2023. №. 4. С. 108–122. URL: <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> (дата звернення: 28.06.2025).
12. Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією: Збірник документів і матеріалів / Ред. кол. Ю. Ю. Сливка (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка. 1988. 478 с.
13. Історія міста Дніпропетровська : монографія / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ : Грані, 2006. 580.
14. Кутняк А. Его седьмое путешествие. *Днепр вечерний*. 1987. 17 июня. С.3.
15. Портнов А., Портнова Т. Дніпро. Біографія великого міста в степу. Київ: Віхола, 2024. 208 с.
16. Снегин Ю. «Пепел Овьедо стучит в моём сердце...». *Днепровская правда*. 1969. 14 ноября. С. 3.
17. Сьомка В. Син республіканця. До 30-річчя приїзду в СРСР іспанських антифашистів. *Зоря*. 1969. 13 листопада. С.2.
18. Хмель А. Стан та перспективи розвитку іспаністики в незалежній Україні. *Історичний архів. Наукові студії*. 2016. Вип. 17. С. 158–167. URL: <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> (дата звернення: 28.06.2025).
19. Чума Б. Сучасна історіографія громадянської війни в Іспанії (1936–1939) та перспективи українських досліджень. *Європейські історичні студії: науковий журнал*. 2016. № 4. С. 261–278.
20. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/uk/bogdan-chuma-suchasna-istoriografiya-gromadyanskoyi-vijny-v-ispaniyi-1936-1939-ta-perspektyvy-ukrayinskyh-doslidzen/> (дата звернення: 28.06.2025).
21. Cârstea L. I. The Republican exile in the Soviet paradise. Spaniards in Stalin's Gulag. *Journal of Iberian and Latin American Studies*. 2021. 27(1). P. 41–61. URL: <https://doi.org/10.1080/14701847.2021.1897754> (дата звернення: 28.06.2025).
22. Elpatievsky A.V. La emigración española en la URSS. Historiografía y fuentes, intento de interpretación (2a. redacción complementaria). Edición, traducción del ruso, prólogo y notas de Ángel Luis Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 2008. 469 p. <https://www.exterior21.org/publicaciones/08%20Yelpatievski%20FINAL.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).
23. Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S. (1936–2007) / por Á. L. Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 2008. 589 p. <https://www.exterior21.org/publicaciones/FUENTES%20HISTORICAS%20EMIGRACION%20URSS.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).
24. Kharitonova N. Edificar la cultura, construir la identidad: el exilio republicano español de 1939 en la Unión Soviética. *Renacimiento*, 2014. 260 p.
25. Niños de Rusia / Niños de La Guerra. URL: <https://www.ninosderusia.org> (дата звернення: 28.06.2025).
26. Portnov A. Dnipro. An Entangled History of a European City. Boston : Academic Studies Press, 2022. 376 p. (Series : Ukrainian Studies).
27. Fernández Préstamo, L. Antonio y Teresa: Destinos no escritos. <https://www.ninosderusia.org/antonio-y-teresa-destinos-no-escritos/> (дата звернення: 28.06.2025).
28. Rodríguez S. C. Memoria, educación e historia: el caso de los tifos españoles evacuados a la Unión Soviética durante la Guerra Civil Española. Madrid, 1999. 650 p. URL: <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/04/Memoria-Educaci%C3%B3n-e-Historia-de-Susana-Castillo.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).
29. Young G. Sujetos peligrosos? Repatriados españoles desde la URSS en la Provincia de Vizcaya, 1956–1963. *Cuadernos de Historia Contemporánea*. 2016. 38. P. 103–127. URL: <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/09/Sujetos-peligrosos-de-Glennys-Young.pdf> (дата звернення: 28.06.2025).

References:

1. 30 rokiv u bratnii simi [30 years in a brotherly family] (1969). *Zoria*, 14 lystopada, p.4. [in Ukrainian].
2. Arkhiv Dniprovskoho natsionalnoho universytetu imeni Olesia Honchara [Archive of Oles Honchar Dnipro National University]. Op. 4 (Viddil aspirantury). Od. zber. 1499. Osobova sprava aspirantky Harsia-Kaseles Konchita. 106 ark.
3. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti (dali – DADO). [State Archives of Dnipropetrovska oblast (SADO)]. F. 19. Op. 30. Spr. 36. 290 ark. [in Russia]
4. DADO (SADO) F. 19. Op. 30. Spr. 48. 316 ark. [in Russia].
5. DADO (SADO). F. 19. Op. 36. Spr. 74. 213 ark. [in Russia].
6. DADO (SADO). F. 19. Op. 36. Spr. 75. 146 ark. [in Russia].
7. DADO (SADO), F.19. Op. 54. Spr. 113. 83 ark. [in Russia].
8. DADO (SADO). F. 19. Op. 57. Spr. 136. 159 ark. [in Russia].
9. DADO (SADO). F. 19. Op. 60. Spr. 137. 78 ark. [in Russia].
10. Domenek, M. (1969). Pervaja shvatka s fashizmom [The first battle with fascism]. *Dneprovskaja pravda*, 13 nojabrja, p. 4. [in Russian].

11. Ivanytska, O. I. Osoblyvosti formuvannia istorychnoi pamiaty u politychnykh protsesakh suchasnoi Ispanii. *Politychne zhyttia*, 2023, №. 4, pp. 108–122. URL: <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> [in Ukrainian].
12. Internatsionalna solidarnist trudiashchykh zakhidnoukrainskykh zemel z respublikanskoiu Ispaniieiu: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [International Solidarity of the Workers of the Western Ukrainian Lands with the Republican Spain: A collection of documents and materials] (1988) / Red. kol. Yu. Yu. Slyvka (vidp. red.) ta in. Kyiv: Naukova dumka, 478 p. [in Ukrainian].
13. Istoriia mista Dnipropetrovska : monohrafiia [History of the city of Dnipropetrovsk : a monograph] (2006) / za nauk. red. d-ra ist. nauk, prof. A. H. Bolebrukha. Dnipropetrovsk : Hrani, 580 p. [in Ukrainian].
14. Kutnjak, A. (1987). Ego sed'moe puteshestvie [His seventh voyage]. *Dnepr vechernij*, 17 iyunja, p. 3. [in Russian].
15. Portnov, A. & Portnova, T. (2024). Dnipro. Biografia velykoho mista v stepu [Dnipro. Biography of a big city in the steppe]. Kyiv: Vikhola, 208 p. [in Ukrainian].
16. Snegin, Ju. (1969). «Pepel Ov'edo stuchit v mojom serdce...» [Oviedo's ashes are pounding in my heart]. *Dneprovskaja pravda*, 14 nojabrja, p. 3. [in Russian].
17. Somka, V. (1969). Syn respublikantsia. Do 30-richchia pryizdu v SRSR ispanykykh antyfashystiv [Son of a Republican. On the 30th anniversary of the arrival of Spanish anti-fascists in the USSR]. *Zoria*, 13 lystopada, p. 2. [in Ukrainian].
18. Khmel, A. (2016). Stan ta perspektyvy rozvytku ispanistyky v nezalezhnii Ukraini [The state and prospects of Hispanic studies in independent Ukraine]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*, vyp. 17, pp. 158–167. URL : <https://istarhiv.chdu.edu.ua/article/view/86624> [in Ukrainian].
19. Chuma, B. (2016). Suchasna istoriografia hromadianskoi viiny v Ispanii (1936–1939) ta perspektyvy ukrain-skykh doslidzhen [Modern Historiography of the Spanish Civil War (1936–1939) and Prospects for Ukrainian Research]. *Yevropeiski istorichni studii: naukovyi zhurnal*, vol. 4, pp. 261–278. URL : <http://eustudies.history.knu.ua/uk/bogdan-chuma-suchasna-istoriografiya-gromadyanskoyi-vijny-v-ispanyi-1936-1939-ta-perspektyvy-ukrayinskykh-doslidzhen/> [in Ukrainian].
20. Cârstea, L. I. (2021). The Republican exile in the Soviet paradise. Spaniards in Stalin's Gulag. *Journal of Iberian and Latin American Studies*, vol. 27 (1), pp. 41–61. URL : <https://doi.org/10.1080/14701847.2021.1897754> [in English].
21. Elpátievsky, A.V. (2008). La emigración española en la URSS. Historiografía y fuentes, intento de interpretación (2a. redacción complementaria) [Spanish emigration in the USSR. Historiography and sources, an attempt at interpretation (2nd. supplementary edition)]. Edición, traducción del ruso, prólogo y notas de Ángel Luis Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 2008, 469 p. URL : <https://www.exterior21.org/publicaciones/08%20Yelpatievski%20FINAL.pdf> [in Spanish].
22. Fuentes históricas para el estudio de la emigración Española a la U.R.S.S. (1936–2007), 2008. [Historical sources for the study of Spanish emigration to the U.S.S.R. (1936–2007)] / por Á. L. Encinas Moral. Madrid: Exterior XXI, 589 p. URL : <https://www.exterior21.org/publicaciones/FUENTES%20HISTORICAS%20EMIGRACION%20URSS.pdf> [in Spanish].
23. Kharitonova, N. (2014). Edificar la cultura, construir la identidad: el exilio republicano español de 1939 en la Unión Soviética [Building Culture, Building Identity: Spanish Republican Exile in the Soviet Union in 1939]. *Renacimiento*, 260 p. [in Spanish].
24. Niños de Rusia / Niños de La Guerra [Children of Russia / Children of War]. URL : <https://www.ninosderusia.org> [in Spanish].
25. Portnov, A. (2022). Dnipro. An Entangled History of a European City. Boston : Academic Studies Press, 2022. 376 p. (Series : Ukrainian Studies) [in English].
26. Fernández Préstamo, L. Antonio y Teresa: Destinos no escritos [Antonio and Teresa: Unwritten Destinies]. URL : <https://www.ninosderusia.org/antonio-y-teresa-destinos-no-escritos/> [in Spanish].
27. Rodríguez, S. C. (1999). Memoria, educación e historia: el caso de los tifos españoles evacuados a la Unión Soviética durante la Guerra Civil Española [Memory, Education and History: The Case of the Spanish Tifos Evacuated to the Soviet Union during the Spanish Civil War]. Madrid, 1999, 650 p. URL : <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/04/Memoria-Educaci%C3%B3n-e-Historia-de-Susana-Castillo.pdf> [in Spanish].
28. Young, G. (2016). Sujetos peligrosos? Repatriados españoles desde la URSS en la Provincia de Vizcaya, 1956–1963 [Dangerous Subjects? Spanish returnees from the USSR in the Province of Vizcaya, 1956–1963]. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, vol. 38, pp. 103–127. URL : <https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/09/Sujetos-peligrosos-de-Glennys-Young.pdf> [in Spanish].

Стаття надійшла до редакції 07.07.2025
Рекомендована до друку 29.07.2025
Опублікована 12.09.2025

УДК 930:271.4(477)“194/198”

DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-4>

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКОВИХ ЕТАПАХ ПІДПІЛЛЯ

Карабінович Віталій Мирославович,

здобувач вищої освіти третього

науково-освітнього рівня

кафедри історії, археології та методики викладання

Херсонського державного університету

024059@university.kherson.ua

orcid.org/0009-0009-9312-2587

Черемісін Олександр Вікторович,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії, археології та методики
викладання

Херсонського державного університету

al.cheremisin@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0173-0489

Метою статті є історіографічний аналіз радянської політики ліквідації Української Греко-Католицької Церкви (далі – УГКЦ) та функціонування церковного підпілля як форми її інституційного виживання в Західній Україні на початкових етапах підпілля. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, науковості, об’єктивності, системності і між-дисциплінарності. Використано історіографічний, проблемно-хронологічний, порівняльний, структурно-функціональний методи, а також підходи історії повсякденності, соціальної історії, студій пам’яті та дискурс-аналізу. **Проаналізовано основні напрями** осмислення проблеми в українській, західній та діаспорній історіографії. Встановлено, що радянський наратив подавав ліквідацію УГКЦ як добровільне «возз’єднання» з російською православною церквою, замовчуючи роль органів державної безпеки, репресії проти єпископату, духовенства, чернецтва та мирян. Діаспорні дослідження акцентували увагу на насильницькому характері ліквідації Церкви, її зв’язок з українською національною ідентичністю та духовному опорі тоталітарному режиму. Сучасна українська і західна історіографія, спираючись на ширшу джерельну базу, інтерпретує підпільну УГКЦ як децентралізовану церковну мережу, що забезпечила тяглість ієрархії, таємне рукоположення духовенства, функціонування чернечих спільнот, домашнє богослужіння, катехізацію та мирянську взаємодопомогу. Установлено, що адаптаційні практики підпільних греко-католиків – цивільна праця, конспірація, використання приватного простору для релігійного життя, формальна взаємодія з радянськими інституціями – були передусім засобами збереження віри, громади і церковної тяглості. **Зроблено висновки**, що еволюція історіографії засвідчує перехід від ідеологічних схем до багатовимірного бачення УГКЦ як інституції релігійного, соціокультурного і національного опору в умовах радянської репресивної політики.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, історіографія, радянська політика, тоталітарна система, релігійні переслідування, підпілля, історична пам’ять.

HISTORIOGRAPHY OF THE STUDY OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN WESTERN UKRAINE IN THE EARLY STAGES OF THE UNDERGROUND

Karabinovych Vitalii Myroslavovych,

Postgraduate Student at the Department of History,

Archeology and Teaching Methods

Kherson State University

024059@university.kherson.ua

orcid.org/0009-0009-9312-2587

Cheremisin Oleksandr Viktorovich,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History,
Archaeology and teaching methods
Kherson State University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

The purpose of the article is to provide a historiographical analysis of the Soviet policy of liquidating the Ukrainian Greek Catholic Church (hereinafter referred to as the UGCC) and of the functioning of the church underground as a form of its institutional survival in Western Ukraine during the initial stages of the underground period. **The methodological framework** is based on the principles of historicism, scholarly rigor, objectivity, systematicity, and interdisciplinarity. The study employs historiographical, problem-chronological, comparative, and structural-functional methods, as well as approaches derived from the history of everyday life, social history, memory studies, and discourse analysis. **The principal trends** in interpreting this issue in Ukrainian, Western, and diaspora historiography are examined. It has been established that the Soviet narrative portrayed the liquidation of the UGCC as a voluntary "reunification" with the Russian Orthodox Church, while concealing the role of state security agencies and the repression directed against the episcopate, clergy, monastic orders, and laity. Diaspora studies emphasized the violent nature of the Church's liquidation, its connection with Ukrainian national identity, and its spiritual resistance to the totalitarian regime. Drawing on a broader source base, contemporary Ukrainian and Western historiography interprets the underground UGCC as a decentralized ecclesiastical network that ensured the continuity of the hierarchy, the clandestine ordination of clergy, the functioning of monastic communities, home-based worship, catechesis, and mutual assistance among the laity. It has been established that the adaptive practices of underground Greek Catholics—civilian employment, conspiracy, the use of private spaces for religious life, and formal interaction with Soviet institutions—were primarily means of preserving faith, community, and ecclesiastical continuity. **It is concluded** that the evolution of historiography demonstrates a transition from ideological schemes to a multidimensional understanding of the UGCC as an institution of religious, sociocultural, and national resistance under Soviet repressive policies.

Keywords: Ukrainian Greek Catholic Church, historiography, Soviet policy, totalitarian system, religious persecution, underground Church, historical memory.

1. Вступ

Актуальність теми історіографії дослідження УГКЦ у Західній Україні на ранніх етапах підпілля зумовлюється тим, що вона є прикладом взаємодії Церкви, держави та суспільства в умовах репресивного політичного режиму. Її актуальність продиктована як потребами наукового дискурсу, так і суспільною потребою в історичному осмисленні трагічних та героїчних сторінок минулого.

Наукова новизна дослідження полягає в виявленні лакун і недостатньо досліджених аспектів у сучасній історіографії, зокрема щодо ролі мирян, жіночих, чернечих спільнот, підпільної катехизації та повсякденного життя церкви в умовах репресій.

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, який поєднує інструменти історичної науки, релігієзнавства, соціології, культурології та джерелознавства. Такий підхід дозволяє всебічно проаналізувати історіографію вивчення підпільної діяльності Української греко-католицької церкви у Західній Україні, виходячи не лише з фактологічного матеріалу, а й з урахуванням соціокультурного, політичного та релігійного контексту, в якому формувалися ті чи інші інтерпретації. Важливим методологічним інструментом виступає наратологічний аналіз, що дає змогу вивчити, як саме формувався образ УГКЦ в історіографії, які дискурсивні стратегії використовувались для її дискредитації чи героїзації і як змінювалась ця візія в різні історичні періоди.

Метою статті є всебічний історіографічний аналіз дослідження раннього етапу підпільної

діяльності УГКЦ на теренах Західної України. Автори прагнуть простежити еволюцію підходів до цієї проблематики в різних історичних та ідеологічних контекстах, виявити головні наративи та концептуальні рамки, у межах яких інтерпретувалась діяльність УГКЦ.

2. Радянська політика ліквідації УГКЦ та репресивний механізм

В історіографії радянська політика ліквідації УГКЦ розглядається як складова цілеспрямованої стратегії сталінського режиму з політичної, ідеологічної та культурної інтеграції західноукраїнських земель до радянського простору. Дослідники наголошують, що УГКЦ була для влади автономним осередком суспільної самоорганізації, пов'язаним з Ватиканом, українською культурно-національною традицією та значною частиною населення Галичини й Закарпаття. Така автономність, на думку К. Будз, визначила ставлення радянського керівництва до Церкви як до перешкоди радянзації регіону. Після зміни державної релігійної політики 1945 р., коли Й. Сталін санкціонував відновлення патріаршества російської православної церкви, остання почала розглядатися владою як контрольований інструмент уніфікації церковного життя в СРСР і поширення радянського впливу за його межами. У такому контексті ліквідація УГКЦ мала і геополітичне значення оскільки була спрямована на усунення церковної структури, пов'язаної з Апостольським престолом, та на включення греко-католиків до юрисдикції РПЦ (Будз, 2016: 6-7).

Також, К. Будз вказує, що радянська влада пов'язувала УГКЦ із середовищем українського антирадянського руху, трактуючи її як ймовірну або реальну «ідеологічну базу» ОУН і УПА. Відтак знищення церковної інституції поставало в логіці режиму необхідною передумовою остаточного політичного підкорення Галичини. Такий підхід не обмежувався українськими землями. Ліквідація УГКЦ в Галичині 1946 р. та Мукачівської єпархії 1949 р. була частиною ширшої політики сталінізації Центрально-Східної Європи. У подібний спосіб греко-католицькі церковні структури були ліквідовані у Румунії 1948 р. і у Чехословаччині 1950 р. (Будз, 2016: 6-7). У цьому зв'язку І. Дацьків і Л. Капітан визначають ліквідацію УГКЦ як акт із переважно політичною мотивацією. Лояльність Церкви до Ватикану та її суспільний вплив у регіоні суперечили моделі тоталітарного контролю, яка не допускала функціонування незалежних від держави інституцій (Дацьків, Капітан, 2022: 119-127).

Водночас в історіографії простежується теза про те, що ліквідаційна політика спиралась на досвід першої радянізації Західної України 1939–1941 рр. Авторський колектив монографії «Нариси історії УГКЦ» показує, що в цей період влада вже застосовувала обмежувальні заходи: посилювала податковий тиск, закривала навчальні заклади, обмежувала релігійний друк, вилучала церковне майно та здійснювала репресії проти духовенства. Також радянські органи безпеки розробляли заходи, спрямовані на внутрішній розкол УГКЦ, компрометацію її ієрархії та послаблення зв'язків із Ватиканом (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, 2022: 5-6, 10, 22, 27-28). Подібно Р. Кордонський зазначав, що вже у 1939–1941 рр. боротьба проти УГКЦ поєднувала войовничо-атеїстичну пропаганду з оперативно-розшуковою діяльністю НКВС, зокрема спробами використання внутрішніх конфліктів у середовищі духовенства, агентурним проникненням та залякуванням (Kordoński, 2015: 261-262).

Повернення радянської влади до Галичини в 1944 р. означало перехід від політики поступового обмеження до підготовки повної ліквідації УГКЦ. У монографії за редакцією М. Вегеша підкреслено, що влітку й восени 1944 р. влада ще не вдавалась до відкритого розгрому, зважаючи на авторитет митрополита А. Шептицького та прагнення використати його вплив для послаблення збройного опору. Після смерті митрополита 1 листопада 1944 р. політика радянських органів змінилась: у лютому 1945 р. НКДБ УРСР підготував план ліквідації УГКЦ, а в березні його було конкретизовано в інструкції голови Ради у справах Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) Г. Карпова. Документ передбачав відрив УГКЦ від Ватикану, організацію

підконтрольної «ініціативної групи», переведення віруючих до РПЦ та репресії проти непокірного духовенства (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, 2022: 60-65, 134-135). І. Дацьків і Л. Капітан уточнюють, що план наступу на УГКЦ формувався навесні 1945 р.: 2 березня В. Молотов доручив Г. Карпову розробити відповідні пропозиції, а 15 березня план було схвалено Й. Сталіним. Дослідники акцентують на принциповій ролі Ради у справах РПЦ та органів НКВС у реалізації цієї політики (Дацьків, Капітан, 2022: 119, 122-123). У працях, проаналізованих Т. Пшеничним, цей документ постає як «Інструкція №58», що визначала політичний і репресивний алгоритм ліквідації Церкви: розрив із Римом, створення лояльного до влади органу та ізоляцію незгодної ієрархії (Пшеничний, 2019: 128, 186-187).

Важливим елементом цього алгоритму стала одночасна реалізація пропагандистського та силового напрямів. Перед початком масових репресій проти церковного проводу в радянській пресі розгорнулася дискредитаційна кампанія. І. Дацьків і Л. Капітан розглядають публікацію Я. Галана під псевдонімом В. Росович «З хрестом чи мечем?» у газеті «Вільна Україна» як інформаційну прелюдію до арештів. У ній дискредитувалися митрополит А. Шептицький, Берестейська унія та сама ідея греко-католицької церковної традиції (Дацьків, Капітан, 2022: 121-122). Автори колективної монографії також підкреслювали, що антиукраїнська риторика поєднувалася з поширенням агітаційних матеріалів, зокрема пов'язаних із діяльністю Г. Костельника, та створювала ідеологічне виправдання майбутньому примусу (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, 2022: 64-67, 88). Т. Пшеничний, узагальнюючи історіографічні оцінки, називає цей інформаційний наступ офіційним сигналом до переходу режиму від підготовчої фази до відкритої репресивної акції (Пшеничний, 2019: 107, 199-200).

Ключовою передумовою ліквідації УГКЦ стало усунення її легітимного церковного проводу. У ніч з 11 на 12 квітня 1945 р. радянські спеціальні служби заарештували митрополита Йосипа Сліпого та греко-католицьких єпископів Григорія Хомишина, Микиту Будку, Миколая Чарнецького й Івана Лятишевського. Таким чином, Церкву було позбавлено канонічної ієрархії, яка б могла легітимно представляти її інтереси та протидіяти нав'язаним владою рішенням (Будз, 2016: 121-122). Автори «Нариси історії УГКЦ» звертають увагу і на фізичний вимір репресій, зокрема на жорстокі допити, ув'язнення та смерть єпископа Г. Хомишина в Лук'янівській тюрмі у грудні 1945 р. (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, 2022: 64-67, 88). За даними І. Дацьків та Л. Капітан, станом на початок січня 1946 р. було заарештовано 262 особи, серед них – чотирьох єпископів,

163 священників, 11 настоятелів монастирів, а також монахів, семінаристів і мирян (Дацьків, Капітан, 2022: 121-122).

Паралельно з ліквідацією ієрархії радянські органи сформували підконтрольний адміністративний механізм, покликаний створити видимість внутрішньоцерковної ініціативи. Наприкінці травня 1945 р. було утворено «Центральну Ініціативну групу з возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Православною» на чолі з Гавриїлом Костельником, Михайлом Мельником та Антонієм Пельвецьким. За оцінкою І.Дацьків і Л.Капітан, група виникла за підтримки НКВС і фактично перебрала на себе адміністративні функції, не маючи канонічних підстав представляти УГКЦ (Дацьків, Капітан, 2022: 122-125). У Нарисах історії УГКЦ уточнено, що цей орган було сформовано під контролем чекістського апарату, а 18 червня 1945 р. уряд УРСР визнав його «єдиним тимчасовим церковно-адміністративним органом». Водночас, на проведення ліквідаційного зібрання було виділено 400 тис. карб із резервного фонду Раднаркому СРСР, що засвідчує державне фінансування та організаційне забезпечення кампанії (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, 2022: 64-67, 88). На цій підставі Т. Пшеничний визначає «ініціативну групу» як маріонеткову структуру, діяльність якої координувалась НКДБ/МДБ, та яка була інструментом політичного оформлення примусового розриву з Римом (Пшеничний, 2019: 134, 196, 199-200).

Завершальним актом ліквідаційної кампанії став Львівський «псевдособор» 8–10 березня 1946 р. У ньому взяли участь 216 священників і 19 мирян із 4 областей. Зібрання проголосило скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Ватиканом і «возз'єднання» з РПЦ (Будз, 2016: 6-7). Утім, дослідники одностайно заперечують канонічну та юридичну легітимність цього акту. І.Дацьків і Л.Капітан наголошують, що на «псевдособорі» не було жодного греко-католицького єпископа, оскільки всі вони перебували під арештом, відповідно, зібрання не могло правомірно ухвалювати рішення від імені УГКЦ. Додатковою ознакою його нелегітимності була участь священнослужителів, які на час проведення заходу вже перейшли до православ'я (Дацьків, Капітан, 2022: 122-125). У колективній монографії за ред. М. Вегеша звернено увагу на тотальний контроль НКДБ за процедурою голосування та на безпосередню присутність представників силового апарату й використання кінозйомки, що перетворювали «собор» на політико-пропагандистську акцію (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, 2022: 86, 93, 97-98, 111-113, 140-141). Аналогічно Т. Пшеничний у своєму історіографічному дослідженні характеризує це зібрання як неканонічний псевдособор, рішення якого були прийняті під

прямим тиском тоталітарного державного апарату (Пшеничний, 2019: 134, 196, 199-200).

Репресивний механізм ліквідації не обмежився формальним проголошенням «возз'єднання». За спостереженнями К. Будз, у ході кампанії органи НКДБ застосовували щодо духовенства залякування, погрози виселення родин, багатоденні допити, арешти та кримінальне переслідування. Згідно з офіційними радянськими даними 1957 р., 590 греко-католицьких священників Галичини і Закарпаття відмовилися перейти до православ'я, 344 із них були засуджені за політичними статтями, серед яких фігурували обвинувачення у «зраді Батьківщині» та «антирадянської агітації» (Будз, 2016: 89-90, 102). Особливо послідовно був тиск на чернечі спільноти. К. Будз наголошує на стійкості василіан, редemptористів та інших чернечих чинів, зокрема, на Станіславщині монахи і монахині не погоджувалися переходити під юрисдикцію РПЦ, що зумовило насильницьке закриття та ліквідацію греко-католицьких монастирів (Будз, 2016: 89-102). Р. Кордонський доповнює цю характеристику, зазначаючи, що в 1946–1949 рр. чернечі інституції послідовно знищувалися через арешти, примусове переміщення ченців і черниць до так званих «концентраційних монастирів», будинків для літніх осіб або повернення молодших членів спільнот до родин (Кордонський, 2015: 265).

Важливим складником радянської політики стало поширення ліквідаційного сценарію на Закарпаття. Автори Нарисів історії УГКЦ підкреслюють, що в Мукачівській єпархії владі не вдалось повністю відтворити галицьку модель через позицію єпископа Теодора Ромжі. Після його загибелі в листопаді 1947 р. радянський режим завершив ліквідацію церковної структури на Закарпатті. 29 вересня 1949 р. УГКЦ була офіційно заборонена і в цьому регіоні (Вегеш, Концур-Карабінович, Марчук, Палінчак, 2022: 160-202). Цей етап, на переконання Р. Кордонського, засвідчив прагнення режиму ліквідувати всю мережу греко-католицьких інституцій в УРСР, включно з монастирями, храмами, освітніми осередками та церковним управлінням (Кордонський, 2015: 265).

Водночас історіографія показує обмеженість успіху радянської політики, якщо оцінювати її за фактичним припиненням існування Церкви. Від 1946 р. УГКЦ була позбавлена правового статусу, а від 1949 р. заборона поширилась і на Закарпаття. До 1989 р. вона перебувала поза законом та характеризувалась в дослідженнях як найбільша у світі заборонена релігійна спільнота або «катакомбна Церква» (Будз, 2016: 45, 244-245, 308-309). Радянські органи принципово блокували спроби греко-католиків домогтися реєстрації громад та легітимізації конфесії, твердячи, що «уніатська церква припинила існування і саморозпустилась». У 1960 р. криміналізація нелегального здійснення

релігійних обрядів, а також таємна постанова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР від серпня 1968 р. «Про протизаконні дії колишніх уніатів в низці областей України» започаткували новий виток переслідувань підпільного духовенства (Будз, 2016: 137-138, 157, 164, 185).

Отже, наявні в історіографії праці дають підстави інтерпретувати ліквідацію УГКЦ як багаторівневу державну операцію, у якій пропагандистська дискредитація, арешти ієрархії, репресії проти духовенства й чернецтва, адміністративне конструювання лояльних структур, інсценування Львівського «собору» та тривале блокування легалізації становлення – це взаємопов’язані механізми утвердження радянського контролю над релігійним життям Західної України.

3. Церковне підпілля як форма інституційного виживання

У дослідженнях церковного підпілля УГКЦ утвердилась інтерпретація його передусім як особливої форми інституційного виживання в умовах цілеспрямованої ліквідації конфесії радянською державою. Ідеться про збереження її ключових функцій: ієрархічної тяглості, відтворення духовенства, літургійно-сакраментального життя, чернечої спільноти, мережі мирянської підтримки та конфесійної ідентичності. Саме тому підпілля доцільно розглядати як децентралізовану, конспіративну й водночас функціонально цілісну церковну мережу, здатну компенсувати втрату храмів, майна, офіційного статусу, легального управління та публічної присутності.

У дисертації К. Будз концептуалізація підпільного буття УГКЦ ґрунтується на розмежуванні стратегій виживання та стратегій опору. Авторка трактує стратегії виживання як сукупність дій, спрямованих на збереження фізичного існування, соціального статусу й конфесійної ідентичності поза межами легального радянського релігійного простору. Водночас така адаптація не означала засвоєння марксистсько-ленінської ідеології або відмови від віровчення. Вона мала вимушений, захисний і поверхневий характер та допускалася лише в тій мірі, у якій не суперечила християнському сумлінню і доктринальним засадам Церкви. Спираючись на підходи соціальної історії та соціології, зокрема на концепції Ш. Фіцпатрик і Дж. Скотта, К. Будз розглядає поведінку підпільних греко-католиків як поєднання зовнішнього пристосування до радянського порядку з внутрішнім збереженням релігійної та конфесійної самототожності (Будз, 2025: 563-585).

У цьому контексті важливою умовою функціонування підпілля стало збереження церковної ієрархії та практики таємних хіротоній. У працях Р. Делятинського, О. Єгрешій та Л. Соловки церковне підпілля Станіславської єпархії

представлено як систему, для якої вирішальним було запобігання кадровому та канонічному розриву. Напередодні масових арештів 1945 р. єпископ Г. Хомишин призначив генеральним вікарієм Григорія-Володимира Балагурака, а також таємно висвятив єпископів-помічників Симеона Лукача, Івана Слезюка та Степана Вапровича. За умов арештів духовенства саме ці представники церковного проводу забезпечували спадковість управління єпархією, а подальші таємні висвячення уможливлювали відтворення єпископської лінії (Делятинський, Єгрешій, Соловко, 2016: 32-35, 54).

Подібну оцінку подає В. Марчук у своїй дисертації. На його думку, УГКЦ після 1946 р. була найбільшою забороненою релігійною спільнотою у світі й водночас масовою церковною інституцією в Україні, що не підлягала повному контролю офіційних радянських структур. Дослідник виокремлює три етапи її підпільного існування: опір ліквідаційним і репресивним акціям 1946–1953 рр.; організаційне відновлення та активізацію діяльності в 1953–1963 рр.; боротьбу за збереження й легалізацію Церкви у 1963–1989 рр. (Марчук, 2004: 196-197). Центральним механізмом такого відновлення він вважає таємне забезпечення спадкоємності ієрархічного проводу. Повернення із заслання єпископів Миколая Чарнецького, Івана Лятишевського та Олександра Хіри активізувало організаційні можливості підпілля, а таємне висвячення митрополитом Йосифом Сліпим Василя Величковського 1963 р. та наступна діяльність Володимира Стернюка забезпечили збереження керівного ядра УГКЦ до кінця 1980-х рр. (Марчук, 2004: 199-214).

Суттєвою умовою інституційної життєздатності підпілля було відтворення священничих кадрів через неформальну богословську освіту. Дослідники відзначають, що після ліквідації семінарій постала загроза кадрового виснаження Церкви, особливо в міру смерті, старіння, ув’язнення або вимушеного переходу до офіційних структур священників довоєнного покоління. Відповідно стало створення підпільних освітніх осередків. Р. Делятинський, О. Єгрешій та Л. Соловко вказують на діяльність таємної семінарії в Івано-Франківську під опікою митрополита В. Стернюка, де ректором був Михайло Косило, осередків у Дорі під проводом В. Семенюка та в Коломиї, якою опікувався Єронім Тимчук. Ці семінарії формували нове покоління духовенства, яке отримувало підготовку в нелегальних умовах і висвячувалось таємними єпископами (Делятинський, Єгрешій, Соловко, 2016: 74, 93-94). В. Марчук наголошує, що в 1960-х рр. підпільні семінарські курси організовувались у приватних помешканнях, навчання тривало від 4 до 6 років, а викладачами були єпископи та досвідчені душпастирі. Конспіративні

міркування зумовлювали застосування перехресних висвячень, коли кандидатів із Львівщини рукоположили єпископи зі Станіславівщини і навпаки, водночас використовувались можливості навчання в офіційно діючих римо-католицьких семінаріях Риги та Каунаса (Марчук, 2004: 213-214).

Функціонування підпілля передбачало трансформацію звичних форм управління й душпастирства. За спостереженнями В. Марчука, в умовах конспірації сформувалася своєрідна двошарова система юрисдикції: священники, висвячені до 1946 р., орієнтувалися на єпископів своїх історичних єпархій, натомість духовенство, рукоположене в підпіллі, підпорядковувалось передусім тому єпископу, який здійснив хіротонію. Мобільність стала органічною рисою нелегального душпастирства: священники не закріплювались за сталою парафією, служили поза рідними населеними пунктами, змінювали місця відправ і підтримували зв'язок із церковним приходом через конспіративні наради у Львові та на Закарпатті (Марчук, 2004: 199-214). Аналогічно Р. Делятинський, О. Єгрешій та Л. Соловко вказують, що така мобільність поєднувалася з перенесенням релігійної практики до приватних будинків, лісів і гірських місцевостей, а для богослужінь використовувались портативні престולי, каплиці-кіоти, таємні чаші й рукописні або виготовлені вручну молитовники (Делятинський, Єгрешій, Соловко, 2016: 74, 93-94).

У роботі К. Будз практики конспірації розкрито як форму «тихого душпастирства», що забезпечувала збереження церковної присутності без провокування хвиль масових арештів. Митрополит Йосиф Сліпий і єпископ Володимир Стернюк орієнтували духовенство на обережність, уникнення прямої конфронтації та максимальне убереження вірян. Водночас таке існування створювало моральну проблему для учасників підпілля, оскільки під час допитів і перевірок вони мусли приховувати факти релігійного життя, заперечувати знайомства або не розкривати місця перебування інших осіб. Для осмислення подібної поведінки застосовувався богословський принцип *restrictio mentalis* – «ментального застереження», який дозволяв не повідомляти переслідувачам інформацію, здатну зашкодити підпільній спільноті. Іноді до практик маскуванню належали фіктивне цивільне оформлення шлюбу або створення для державних органів враження про повний відхід від релігійного життя (Будз, 2016: 96-100).

Однією з центральних стратегій виживання була цивільна праця духовенства і чернецтва. К. Будз підкреслює, що офіційне працевлаштування не означало поступки атеїстичній системі, а забезпечувало легальне прикриття та зменшувало небезпеку покарання за «дармоїдство». Священники свідомо обирали переважно низькооплачувану або фізичну працю – кочегарів, сторожів,

підсобних працівників, сантехніків, лаборантів, пасічників, оскільки такий характер зайнятості міг залишати більше часу для таємного душпастирства та давати відносну свободу пересування. Приклад Михайла Косила, який працював пасічником і використовував свої можливості для допомоги студентам підпільної семінарії, виразно демонструє поєднання офіційної соціальної ролі з церковним служінням. Необхідність працевлаштування тісно пов'язувалася з проблемою прописки: відсутність реєстрації загрожувала неможливістю отримати роботу та ризиком переслідування за «волоцюжництво», унаслідок чого священники іноді були змушені нелегально здобувати прописку (Будз, 2016: 104-106).

Теоретично важливим для інтерпретації таких моделей поведінки є підхід Н. Шліхти, яка застерігає від спрощеного поділу релігійних діячів радянського періоду на лояльних та антирадянських. На думку дослідниці, декларативне визнання політичної лояльності, звернення до державних органів, використання офіційних процедур або зовнішнє пристосування до адміністративних вимог могла бути засобом самозахисту та збереження мінімального простору для церковного життя. У застосуванні до підпільної УГКЦ цей підхід дає підстави трактувати конспірацію, замовчування окремих фактів під час допитів, створення формальної видимості цивільного способу життя та обережне використання державних інституцій як складники стратегії інституційного виживання, а не як прийняття радянської моделі державно-церковних відносин (Шліхта, 2004: 261-273).

Чернецтво становило духовне і чисельне ядро катакомбної УГКЦ. Особливо цікавим видається висновок Б. Боцюрківа, сформульований у монографії «*The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*». Дослідник характеризував політику сталінського режиму щодо греко-католиків як «етнічний еклезіоцид», тобто цілеспрямоване руйнування церковної інституції, тісно пов'язаної з українською національною самобутністю. Водночас Б. Боцюрків наголошував, що саме чоловічі та жіночі монаші чини продемонстрували найвищий рівень конфесійної лояльності й стали одним із фундаментів подальшого існування підпільної Церкви (Sawatsky W., 1998: 61).

Визначальною для збереження церковного життя стала «доместикація релігії» – перенесення літургійної та сакраментальної практики з храмового простору до приватних осель. За К. Будз, квартири та сільські будинки перетворювались на неформальні «домашні церкви»: богослужіння відправлялися вночі або на світанку, за заштореними вікнами, у присутності невеликих груп довірених осіб – переважно від 10 до 30 осіб. Така організація зменшувала небезпеку викриття та водночас створювала сталі осередки релігійного

життя. В умовах дефіциту духовенства розширювалась роль мирян: підпільні священники навчали побожних членів громад у невідкладних ситуаціях: хрестити немовлят освяченою водою, залишати Святі Тайни для самостійного Причастя за відсутності душпастиря (Будз, 2016: 152-153). В. Марчук доповнює цю характеристику твердженням, що Йосиф Сліпий у душпастирських листах із заслання дозволяв спрощені форми відправ, заупокійні обряди на відстані та зберігання Найсвятіших Тайн у домівках свідомих мирян (Марчук, 2004: 202-235).

Не менш важливим виявилось збереження релігійної соціалізації та міжпоколінневої тяглості. К. Будз показує, що за умов атеїзації освіти сім'я стала головним простором катехізації. Релігійні знання й практики передавали батьки, бабусі, підпільні черниці та священники. Робилось це усно, через молитви й збережені довоєнні молитовники. Водночас участь дітей у піонерських або комсомольських організаціях значна частина духовенства і батьків сприймала як вимушену зовнішню формальність, необхідну для доступу до середньої чи вищої освіти. Така позиція узгоджувалась з роз'ясненнями А. Шептицького, який зазначав, що комсомольські відзнаки або квиток не становлять відступництва, коли особа прагне зберегти життя або здобути фах, не зрікаючись віри (Будз, 2016: 111-121).

Таким чином, історіографія церковного підпілля УГКЦ засвідчує, що після 1946 р. Церква змінила спосіб існування й інституційної присутності. Її життєздатність забезпечували взаємопов'язані механізми: підтримання єпископської та священничої спадкоємності через таємні хіротонії; підготовка нових душпастирів у нелегальних семінаріях; мобільна та децентралізована модель душпастирства; цивільна праця духовенства і чернецтва; функціонування домашніх осередків богослужіння; активна роль родини та мирян у катехізації, матеріальній підтримці й збереженні сакраментального життя; співпраця з римо-католиками; релігійне осмислення переслідувань як випробування й жертви за Церкву. Підпілля стало альтернативною формою церковної інституційності, що не відтворювала довоєнну організаційну модель у незмінному вигляді, проте забезпечувала неперервність її головних функцій до виходу УГКЦ з нелегального становища наприкінці 1980-х рр.

4. Висновки

Таким чином, у ході дослідження вдалось встановити, що в історіографії ліквідація УГКЦ в Західній Україні не була локальним епізодом радянської антирелігійної політики чи наслідком винятково конфесійного протистояння. Науковці розглядають її як цілеспрямовану багаторівневу

державну операцію, спрямовану на остаточну радянізацію регіону, руйнування незалежного від держави суспільного інституту та послаблення української національно-культурної суб'єктності. УГКЦ, яка зберегла канонічний зв'язок із Ватиканом, мала значний моральний авторитет у Галичині й Закарпатті та підтримувала розвинену мережу духовенства, чернецтва, освітніх осередків і парафій не могли бути інтегровані до моделі тотального контролю без попереднього інституційного знищення.

В історіографії відзначається, що радянська політика щодо УГКЦ поєднувала ідеологічні, адміністративні, силові та пропагандистські інструменти. Її метою було заміна її церковної структури контрольованою державою моделлю підпорядкування російській православній церкві. У цьому сенсі Львівський «псевдособор» 1946 р. став кульмінацією підготовленої державними органами кампанії. Його проведенню передували арешти ієрархії, ізоляція народного духовенства, створення контрольованої «ініціативної групи», інформаційна дискредитація греко-католицької традиції та застосування різних форм індивідуального й колективного примусу. Формальне проголошення «возз'єднання» з РПЦ мало створити враження добровільного церковного рішення, хоча фактично воно відбувалось за відсутності законного єпископату УГКЦ і в умовах контролю органів державної безпеки.

Історіографія проблеми відрізняє юридично-адміністративну ліквідацію УГКЦ від реального припинення її існування. Радянська влада змогла відібрати храми, ліквідувати монастирі, позбавити Церкву легального статусу, заарештувати значну частину єпископату та духовенства, перервати функціонування офіційних освітніх і видавничих структур. Проте, вона не змогла знищити конфесійну спільноту як сукупність духовних, соціальних, культурних і родинних зв'язків. Саме ця обставина пояснює феномен тривалого існування УГКЦ у підпіллі: ліквідована як публічна інституція, вона продовжила функціонувати як мережа взаємопов'язаних, але децентралізованих осередків.

Підпільне існування УГКЦ історіографія характеризує як альтернативну форму інституційності. Його сутність полягала в переорганізації церковного життя відповідно до умов нелегальності. УГКЦ зберігала найважливіші ознаки інституційної тяглості: ієрархічний провід, практику таємних хіротоній, механізми підготовки нового духовенства, монаші спільноти, сакраментальне служіння, катехізацію, форми внутрішньої комунікації та мирянську підтримку. Втрата правового статусу не означала втрати церковної структури, оскільки формальні канали управління були замінені особистими контактами, довірою, конспіративними

зв'язками, локальними мережами взаємодопомоги та мобільністю підпільного духовенства.

У наукових працях встановлюється, що важливою адаптаційною практикою було поєднання нелегального церковного служіння з офіційною цивільною працею. Для значної частини духовенства і чернецтва працевлаштування ставало необхідною умовою фізичного виживання, соціальної легалізації та уникнення звинувачень у «дармоїдстві». Водночас, світська робота виконувала функцію маскувального й захисного механізму, даючи можливість зберігати зв'язок із громадами, пересуватися між населеними пунктами та продовжувати таємне душпастирство. Формувалася специфічна модель подвійного існування: у публічному просторі священник або монахія могли бути робітником, сторожем, бухгалтером, медичним працівником чи працівником господарської сфери,

натомість у приватному просторі виконували церковні функції.

У цілому, із наукових праць попередників можна дійти висновку, що практику пристосування підпільних греко-католиків не можна ототожнювати з ідейною капітуляцією перед радянським режимом. Конспірація, використання цивільних професій, формальне входження дітей до піонерських або комсомольських структур, обережність в офіційних зверненнях, прагнення отримати прописку чи працевлаштування були передусім стратегіями збереження життєвого і церковного простору. Вони відображали здатність релігійної спільноти пристосовуватись до зовнішнього тиску, не відмовляючись від фундаментальних засад власної віри та конфесійної належності. Саме поєднання обережної адаптації з внутрішньою незгодою визначало специфіку підпільної поведінки.

Література:

1. Будз К.М. *Українська Греко-Католицька Церква у Галичині (1946–1968 рр.): стратегії виживання та опору у підпіллі*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 244 с. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f1e1aff7-e7a6-4660-841b-c04961cac758>
2. Дацьків І., Капітан Л. Ліквідація Української греко-католицької церкви у 1946 р.: ідеологічно-пропагандистська складова. *Український історичний журнал*. 2022. №2. С. 119–127. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/184657>
3. Делятинський Р., Єгрешій О., Соловка Л. «Від Голгофи через катакомби до Воскресіння»: до 70-х роковин Львівського псевдо-собору 1946 р. *Науковий вісник Івано-Франківського богословського університету «Добрий Пастир»*: Збірник наукових праць. Серія «Богослов'я». Івано-Франківськ, 2016. Вип. 9. С. 32–77 <https://journal.ifai.edu.ua/index.php/gp/article/view/13/11>
4. Марчук В. В. *Українська Греко-Католицька Церква в суспільному житті України ХХ ст.* : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2004. 468 с.
5. *Нариси історії Української Греко-Католицької Церкви*. Т. 2 / за ред. М. М. Вегеша ; авт. кол.: М. М. Вегеш, Н. М. Концур-Карабінович, В. В. Марчук, М. М. Палінчак. Ужгород : ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. 348 с. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/6f59fdbd-db00-47d5-95e7-f6b7422fcfla>
6. Пшеничний Т. Ю. *Українська Греко-Католицька Церква (1939 – 1991 рр.): історіографія* : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2019. 518 с. https://chtyvo.shron.org/authors/Pshenychnyi_Taras/Ukrainska_hreko-katolytska_tserkva_1939__1991_rr_istoriografii/
7. Шліхта Н. «Greek Catholic»-«Orthodox»-«Soviet»: a Symbiosis or a Conflict of Identities? *Religion, State & Society*. 2004. Vol. 32, no. 3. P. 261–273. <https://doi.org/10.1080/0963749042000252214>
8. Budz K. M. Life on the Margins: The Clandestine Ukrainian Greek Catholic Clergy in the Soviet Union (1946–89). *Studies in Church History*. 2025. Vol. 61. P. 563–585. <https://doi.org/10.1017/stc.2024.53>
9. Kordoński R. The persecution of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the opinion of the inhabitants of Pokuttia in the *Western Ukraine*. *Studia Redemptorystowskie*. 2015. № 13. S. 261–271.
10. Sawatsky W. Review of the book *The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950)*, by B. R. Bociurkiw. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. 1998. Vol. 18, iss. 3, art. 6. P. 27–28. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol18/iss3/6/>

References:

1. Budz, K. M. (2016). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva u Halychyni (1946–1968 rr.): stratehii vyzhyvannia ta oporu u pidpilli*: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [The Ukrainian Greek Catholic Church in Galicia (1946–1968): Strategies of Survival and Resistance in the Underground: Candidate of Historical Sciences Dissertation, Specialty 07.00.01]. Kyiv. 244 p. [in Ukrainian]. <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f1e1aff7-e7a6-4660-841b-c04961cac758>

2. Datskiv, I., & Kapitan, L. (2022). Likvidatsiia Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy u 1946 r.: ideolohichno-propahandystska skladova [The Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church in 1946: The Ideological and Propaganda Component]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 119–127 [in Ukrainian]. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/184657>
3. Deliatynskiy, R., Yehreshii, O., & Solovka, L. (2016). “Vid Holhofy cherez katakomby do Voskresinnia”: do 70-kh rokovyn Lvivskoho psevdosoboru 1946 r. [“From Golgotha through the Catacombs to the Resurrection”: On the 70th Anniversary of the Lviv Pseudo-Council of 1946]. *Naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoho bohoslovskoho universytetu “Dobryi Pastyr”*: Zbirnyk naukovykh prats. Seriia “Bohoslovia”, 9, 32–77 [in Ukrainian]. <https://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/13/11>
4. Marchuk, V. V. (2004). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v suspilnomu zhytti Ukrainy XX st.: dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.01* [The Ukrainian Greek Catholic Church in the Social Life of Ukraine in the Twentieth Century: Doctor of Historical Sciences Dissertation, Specialty 07.00.01]. Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Ivano-Frankivsk. 468 p. [in Ukrainian].
5. Vehesh, M. M. (Ed.). (2022). *Narysy istorii Ukrainskoi Hreko-Katolytskoi Tserkvy*. T. 2 [Essays on the History of the Ukrainian Greek Catholic Church. Vol. 2] (M. M. Vehesh, N. M. Kontsur-Karabinovych, V. V. Marchuk, & M. M. Palinchak, Authors). Uzhhorod: DVNZ “Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet”. 348 p. [in Ukrainian]. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/6f59fadb-db00-47d5-95e7-f6b7422fcf1a>
6. Pshenychnyi, T. Yu. (2019). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva (1939–1991 rr.): istoriohrafiia: dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.01* [The Ukrainian Greek Catholic Church (1939–1991): Historiography: Doctor of Historical Sciences Dissertation, Specialty 07.00.01]. Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv. 518 p. [in Ukrainian]. https://chtyvo.shron.org/authors/Pshenychnyi_Taras/Ukrainska_hreko-katolytska_tserkva_1939_1991_rr_istoriohrafiia/
7. Shlikhta, N. (2004). “Greek Catholic”-“Orthodox”-“Soviet”: A Symbiosis or a Conflict of Identities? *Religion, State & Society*, 32(3), 261–273.. [in English]. <https://doi.org/10.1080/0963749042000252214>
8. Budz K. M. Life on the Margins: The Clandestine Ukrainian Greek Catholic Clergy in the Soviet Union (1946–89). *Studies in Church History*. 2025. Vol. 61. P. 563–585. [in English]. <https://doi.org/10.1017/stc.2024.53>
9. Kordoński R. (2015). The persecution of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the opinion of the inhabitants of Pokuttia in the Western Ukraine. *Studia Redemptorystowskie*. № 13. S. 261–271. [in English].
10. Sawatsky W. (1998). Review of the book The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939–1950), by B. R. Bociurkiw. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*. Vol. 18, iss. 3, art. 6. P. 27–28. [in English]. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol18/iss3/6/>

Стаття надійшла до редакції 11.07.2025

Рекомендована до друку 15.08.2025

Опублікована 12.09.2025

УДК 355.01-053.18(477.72-25):[316.613:159.953]
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-5

ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ЗАГИБЛИХ ВОЇНІВ ХЕРСОНА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ¹

Михайленко Галина Миколаївна,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754

Метою статті є дослідження процесів збереження пам'яті про загиблих воїнів Херсона в контексті формування локальної ідентичності міської громади в умовах повномасштабної війни проти України. Автор акцентує увагу на усній історії як на ключовому методі збору історичного матеріалу, що дозволяє фіксувати живу, емоційну пам'ять родичів і близьких загиблих учасників подій. У центрі дослідження – механізми формування колективної пам'яті, трансформація локальних ідентичностей у прикордонному місті під час окупації 2022 р., а також соціокультурне значення вшанування загиблих як морального й об'єднавчого ресурсу громади. **Методологічну основу** становлять підходи усної історії, джерелознавчий аналіз інтерв'ю з місцевими жителями, критичний аналіз наратива пам'яті, елементи мікроісторії та історичної антропології. Особливу увагу приділено реконструкції локального воєнного досвіду херсонців через призму особистих свідчень, які виступають як важливе джерело для осмислення не лише фактів, а й ціннісної складової історичної реальності. Наукова новизна статті полягає у фокусі на специфіці локальної пам'яті в умовах сучасної війни, що відбувається на сучасному етапі, а також у введенні до наукового обігу нового емпіричного матеріалу – усних свідчень жителів Херсона про події захисту міста в перші дні вторгнення та вшанування полеглих. Це дозволяє по-новому подивитися на роль пам'яті як чинника громадської мобілізації, соціальної єдності та національного самоствердження. У межах дослідження **виявлено**, що збереження пам'яті про загиблих воїнів Херсона постає не лише як історичне завдання, а як активний чинник творення локальної ідентичності, що заснована на спільному досвіді, цінностях та моральній відповідальності. Стаття підкреслює важливість інтеграції усної історії у ширші національні історіографічні та освітні практики задля повноцінного збереження пам'яті в умовах війни. У **висновках** наголошується, що збереження пам'яті про загиблих захисників не лише виконує функцію морального обов'язку перед минулим, а й формує основи майбутнього – через закріплення цінностей спротиву, гідності та відповідальності у колективній свідомості громади. Пам'ять у цьому випадку є не лише об'єктом історичного дослідження, а й активним соціальним ресурсом у боротьбі за ідентичність і гідність нації.

Ключові слова: Херсон, повномасштабне вторгнення, локальна ідентичність, колективна пам'ять, усна історія.

PRESERVING THE MEMORY OF FALLEN SOLDIERS OF KHERSON AS A FACTOR IN THE FORMATION LOCAL IDENTITY

Mykhaylenko Halyna Mykolayivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Archaeology and teaching methods
Kherson State University
irida@ksu.ks.ua
orcid.org/0000-0002-1160-8754

The study aims to examine the processes of preserving the memory of the fallen Kherson's defenders in the context of the formation of the urban community's local identity in the conditions of a full-scale war against Ukraine. The author pays special attention to oral history as a key method for collecting historical materials that allows for recording the vivid emotional memory of the relatives and families of those who died in the war. The study focuses on the mechanisms of collective memory formation, the transformation of local identities in the frontline city during the occupation in 2022, and the sociocultural significance of honoring the dead as a moral and uniting resource for the community. **The methodological foundation** includes oral history approaches, source analysis of interviews with local residents, critical analysis of memory narratives, and the elements of micro-history and historical anthropology. Special attention is paid to reconstructing the local war experience of Kherson residents through the prism of personal

¹ Опрацювання інтерв'ю та підготовка статті здійснені за підтримки Наукового товариства Шевченка в США.

Дослідження виконано в межах ініціативної науково-дослідної роботи «Окупація та визволення Херсону: Антонівський міст, Бузковий гай, героїзм цивільного спротиву» (державний реєстраційний номер 0123U101941).

testimonies, which serve as an important source for interpreting not only the facts but also the value component of historical reality. The scientific novelty of the article lies in the focus on the specificity of local memory in the conditions of the ongoing war and the introduction of new empirical materials – Kherson residents' oral testimonies about the events of the city defense in the first days of the invasion and the commemoration of the fallen – into scientific circulation. This allows us to take a fresh look at the role of memory as a factor in public mobilization, social unity, and national self-affirmation. The research **revealed** that preserving the memory of the fallen Kherson's defenders is not just a historical task but an active factor in local identity formation based on shared experience, values, and moral responsibility. The article underscores the importance of integrating oral history into broader national historiographical and educational practices to preserve memory during wartime to the greatest extent. **The conclusions** underscore that preserving the memory of the fallen defenders not only performs the function of a moral duty to the past but lays the foundations for the future, through consolidating the values of resistance, dignity, and responsibility in the community's collective consciousness. In this case, memory is not only the object of historical research but also an active social resource in the struggle for the nation's identity and dignity.

Keywords: Kherson, full-scale invasion, local identity, collective memory, oral history.

1. Вступ

Актуальність теми зумовлена безпосереднім історичним значенням подій російсько-української війни, яка стала одним із ключових чинників трансформації українського суспільства, його ідентичності та культури пам'яті. Окупація Херсона у 2022 р. та визволення міста стали знаковими подіями не лише в локальному, але й у загальнодержавному вимірі, символом мужності, громадянської єдності та спротиву. В умовах збройного конфлікту особливого значення набуває збереження пам'яті про загиблих захисників, що є важливим елементом формування колективної історичної пам'яті та локальної ідентичності.

Сучасна історична наука приділяє значну увагу дослідженню воєнного досвіду громад, однак, локальні аспекти, зокрема роль усної історії як джерела пам'яті про сучасні події, залишаються недостатньо вивченими. Херсон як прикордонне місто з унікальним історичним і культурним контекстом є показовим прикладом формування локальної ідентичності крізь призму пам'яті про втрати і героїзм у період війни. Вивчення персональних історій мешканців, які пережили окупацію, дозволяє наповнити офіційні історичні наративи живим людським виміром, розкрити механізми формування і трансляції пам'яті всередині локальної спільноти.

Усна історія є ключовим методологічним підходом у дослідженні, оскільки дозволяє зберегти та осмислити безпосередній людський досвід подій окупації Херсона 2022 р., який часто залишається поза межами офіційних джерел і публіцистичних наративів. У контексті формування локальної ідентичності та збереження історичної пам'яті про загиблих захисників, усна історія виконує роль не лише джерела фактологічної інформації, але й засобу фіксації емоційного, ціннісного та культурного аспектів воєнного досвіду громади.

Метод усної історії дає змогу реконструювати суб'єктивні уявлення мешканців Херсона про окупацію, спротив, втрати та пам'ять, які формують основу колективної ідентичності громади. Свідчення очевидців дозволяють виявити, яким чином пам'ять про загиблих інтегрується у повсякденне життя міста, стає частиною локального

символічного простору, відображується у практиках вшанування пам'яті, громадських ініціативах та освітніх проектах.

У межах дослідження усна історія застосовується як комплексний метод для: збору первинних інтерв'ю; аналізу індивідуальних історій, в яких відображено сприйняття подій, механізми переживання травматичного досвіду та осмислення втрат; виявлення трансформації локальної історичної пам'яті під впливом актуальних соціально-політичних обставин.

Дослідження базується на аналізі серії інтерв'ю, зібраних за методологією усної історії з однією групою респондентів – членами родин загиблих захисників. У центрі уваги – особисті історії про втрати, спротив, спроби зберегти пам'ять, встановити справедливість у приватному та публічному просторі міста.

Особливе значення має аналіз інтерв'ю, де відображено, як мешканці Херсона осмислюють смерть і героїзм своїх земляків. Усна історія допомагає простежити, яким чином індивідуальні історії трансформуються у локальні міфи, символи та ритуали пам'яті, які, своєю чергою, стають основою локальної ідентичності. Через усні свідчення відтворюється не тільки картина подій, а й процеси формування цінностей громади, моральних орієнтирів, що визначають громадянську позицію херсонців у сучасній війні.

Комплексне використання методології усної історії подій дає змогу не лише зафіксувати воєнний досвід Херсона, а й осмислити його значення для історії українського суспільства та культури пам'яті в умовах триваючого воєнного конфлікту.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному вивченні процесу формування локальної історичної пам'яті про загиблих захисників Херсона в умовах сучасної війни, що триває. Уперше в історіографії здійснено спробу системного аналізу усних джерел, зібраних безпосередньо серед родичів учасників, що дозволяє розширити джерельну базу з вивчення новітньої історії регіону та війни загалом. До наукового обігу вводяться нові емпіричні матеріали – інтерв'ю, особисті свідчення родичів загиблих. Ці усні джерела є унікальним свідченням сучасної воєнної історії, яка ще не

набула остаточного документального оформлення у традиційних державних архівах та офіційних джерелах. Саме через призму усної історії зафіксовано безпосередньо емоційний досвід війни, що відображає не лише фактологічний але й емоційний, соціально-культурний аспекти окупації та спротиву.

У дослідженні здійснено спробу історичного узагальнення та критичної інтерпретації цих свідчень, що дало можливість виявити ключові мотиви та смисли, пов'язані з пам'яттю про загиблих захисників. Аналіз показав, що образ захисника Херсона у локальній пам'яті формується не лише як символ воєнної доблесті, але й як носій моральних цінностей громади – жертвості, відданості місту, готовності до самопожертви заради свободи та гідності.

Істотним науковим внеском є також виявлення формування колективних уявлень про загиблих героїв у локальній спільноті Херсона. Показово, як через особисті свідчення родичів формується цілісний історичний наратив, який виконує роль ідентифікаційного чинника для міської громади.

Окрему увагу приділено соціокультурному значенню цих процесів для сучасної історії України. Дослідження демонструє, що збереження пам'яті про загиблих у Херсоні не є ізольованим локальним феноменом, а становить частину ширших процесів творення нової культури пам'яті воєнного часу, яка формує національну ідентичність і закладає підвалини для подальшого історичного осмислення війни.

Проблематика вивчення історії окупації Херсона у 2022 р. є порівняно новою для української історичної науки. Попри значний суспільний інтерес до цієї теми її наукове опрацювання поки що залишається обмеженим і фрагментарним. На сьогодні існує низка публікацій, які торкаються окремих аспектів воєнних дій на Півдні України, однак системних історичних досліджень локального рівня, присвячених саме окупації Херсона, процесам формування колективної пам'яті та локальної ідентичності, майже не представлено.

У регіональному вимірі значний внесок у вивчення історії Херсонщини зробив О.В. Черемісін (Черемісін, 2023: 589 с.), який систематизував матеріали про перебіг окупації Херсона та висвітлював особливості окупаційного режиму. Одним з перших дослідників запропонував періодизацію тимчасової окупації Херсона та вперше опублікував список загиблих захисників Херсона, учасників ТрО, які були розстріляні окупантами на території Бузького парку та на площі біля Херсонського наукового ліцею (Черемісін, 2024: 45–51). Проте, у фокусі його уваги залишаються переважно гуманітарні аспекти та політичний контекст, тоді як соціокультурні процеси пам'яті та ідентичності залишаються поза детальним аналізом (Черемісін, 2023).

Значний інтерес становить публікація Н. Кузовової, в якій висвітлюється хронологія та особливості цивільного спротиву мешканців Херсона та області в перші тижні окупації (березень–квітень 2022 р.). Авторка фіксує ключові форми мирного опору, аналізує їхні причини та наслідки для регіональної історії. Водночас ця праця переважно описує події в їхній фактологічній площині без глибокого аналізу їх впливу на формування історичної пам'яті (Кузовова, 2024: с. 23–36).

Однією зі знакових робіт з вивчення історії Херсону є стаття С. Водотики, в якій дослідник зробив спробу критичного аналізу усних свідчень військовослужбовців різного рівня – від сержанта до генерала – як джерела реконструкції подій оборони міста у перші дні повномасштабного вторгнення. Стаття демонструє важливість військових свідчень як джерел, що доповнюють офіційні документи, заповнюють прогалини та вносять людський вимір в історичне осмислення оборони Херсона. Однак, зосереджуючись на військовому вимірі подій робота лише частково торкається теми формування історичної пам'яті та локальної ідентичності. Автор лише побіжно згадує про суспільну оцінку подій та недостатньо аналізує трансформацію локальної пам'яті у свідомості мешканців міста. Наукова цінність роботи полягає у введенні до наукового обігу усних свідчень учасників бойових дій, однак акцент залишається на реконструкції бойових епізодів, тоді як соціокультурний вимір формування пам'яті та громадянської ідентичності ще потребує глибшого осмислення (Водотика, 2024: с. 14–22).

Значний внесок у документування подій окупації Херсона зробив М. Гоманюк, який у своїй статті представив унікальний погляд очевидця та активного учасника подій. Його праця базується на особистих спостереженнях, які він здійснював протягом семи місяців перебування в окупованому Херсоні, а також на результатах трьох проведених ним соціологічних досліджень та більш ніж 50 глибинних інтерв'ю з місцевими жителями (Гоманюк, 2023: с. 69–96).

Автор подає глибоку хронологію окупації Херсона, виділяючи кілька періодів розвитку подій від військової до встановлення окупаційної адміністрації, русифікації та проведення псевдореферендуму. Він аналізує аспекти життя міста: організацію громадського спротиву, формування окупаційної влади, фінансову систему, локальні медіа та інформаційний простір, адміністративну систему, міграційні процеси. Особливу увагу М. Гоманюк приділяє аналізу повсякденного життя громадян в умовах окупації, ролі волонтерського руху, підтримки критичної інфраструктури міста та паралельного існування державних інституцій, які продовжували діяти, навіть, під силовим контролем окупантів. Значну увагу приділено

інформаційній війні, соціальним настроєм населення та формуванню нових форм громадянської свідомості в умовах війни. Водночас стаття має мемуарний характер, що визначає певну суб’єктивність подачі матеріалу. Автор не завжди дотримується класичних наукових методів аналізу джерел, проте його праця є важливим джерелознавчим та історіографічним матеріалом для подальших академічних досліджень. Зокрема, вона демонструє процеси формування локальної пам’яті, опору окупації та збереження української ідентичності в умовах тимчасової втрати державного контролю.

Важливим джерелом для дослідження історії Херсона у контексті російсько-української війни є книга-альбом «Хронологія мужності 2016–2022», підготовлена Департаментом реалізації гуманітарної політики Херсонської обласної військової адміністрації за участю журналістів, краєзнавців та громадських діячів регіону. Зокрема, третя книга серії систематизує біографії загиблих військовослужбовців Херсонщини, починаючи з подій АТО та ООС, завершуючи періодом активної фази російсько-української війни 2022 р. (Хронологія мужності, 2025: 110 с.)

Видання є прикладом локальної меморіальної літератури, яка водночас виконує функцію збірника біографічних нарисів та елементу культури пам’яті. Кожна розповідь базується на особистих спогадах рідних, побратимів, друзів загиблих воїнів. Особливість цієї праці полягає у зануренні у людські долі. У текстах показані життєвий шлях кожного бійця, їхній особистий вибір захищати Україну, деталі служби та обставини загибелі. Структура книги хронологічна та іменна: матеріал подано у вигляді індивідуальних історій із фотографіями, цитатами зі спогадів близьких та описами меморіальних ініціатив (пам’ятних дошок, назв вулиць, нагородження посмертно). Видання містить імена воїнів-загиблих під час бойових дій на Донбасі у 2026–2021 рр, так і у боях за Херсон у 2022 р.

Книга є цінним джерелом усної історії та соціальної пам’яті, оскільки містить введення до обігу великого масиву емпіричних даних – особистих спогадів, родинних історій, локальних громадських ініціатив. Однак видання має публіцистично-меморіальний характер і не претендує на академічний аналіз історичних процесів або критичну інтерпретацію подій.

Разом із тим, важливо відзначити одну з методологічних особливостей книги, яка потребує критичного осмислення. Хоча видання охоплює значний період новітньої історії, воно подає біографії загиблих захисників як єдиний історичний масив, без чіткого розмежування між різними етапами війни: антитерористичної операції (АТО), операції об’єднаних сил (ООС) та повномасштабним вторгненням 2022 р.

Такий підхід, безумовно, сприяє формуванню цілісного національного наративу героїзму українських воїнів, однак водночас ускладнює виокремлення унікальності та особливого значення вчинків окремих груп захисників, зокрема херсонських добровольців ТрО, які загинули під час оборони міста у перші дні окупації 2022 р.. Події у Бузковому парку, біля Херсонського наукового ліцею, а також на Антонівському мосту мають особливе значення для локальної пам’яті Херсона як приклади безпрецедентного громадянського героїзму в умовах несподіваного і масштабного наступу.

Незважаючи на високу цінність книги як збірника біографічних даних, відсутність аналітичного розмежування різних історичних етапів війни частково нівелює унікальність локального воєнного досвіду Херсона 2022 р. та його внесок у формування новітньої історичної пам’яті регіону.

Таким чином, аналіз сучасного стану історіографії свідчить про наявність певної наукової уваги до подій окупації Херсона у 2022 р., зокрема, щодо військових аспектів оборони міста, функціонування окупаційного режиму та форм громадянського спротиву. Проте недостатньо дослідженими залишаються питання формування локальної історичної пам’яті, трансформації локальної ідентичності херсонської громади в умовах війни, а також роль усної історії як джерела збереження пам’яті про загиблих захисників.

Зазначена наукова прогалина визначає актуальність запропонованого дослідження, яке спрямоване на вивчення процесів збереження пам’яті про загиблих воїнів Херсона у сучасних умовах. У центрі уваги цього дослідження перебуває усна історія як метод збору джерельного матеріалу, що дозволяє зафіксувати безпосередній людський вимір війни, який є ключовим у формуванні локальної пам’яті та ідентичності громади.

Тому, метою статті є дослідження процесів збереження пам’яті про загиблих воїнів Херсона в контексті формування локальної ідентичності міської громади в умовах повномасштабної війни проти України.

Подальший аналіз буде зосереджуватись на вивченні особливостей локальної пам’яті через призму усних свідчень, виявленні ключових мотивів, що формують сучасну ідентичність херсонців та аналізі практик меморіалізації, які виникли у відповідь на окупацію та втрати війни.

У межах дослідження особливу увагу приділено аналізу усних свідчень родичів загиблих учасників Територіальної оборони Херсона. Саме ці інтерв’ю дозволяють відтворити не лише фактологічний вимір подій, пов’язаних із загибеллю захисників міста, але й особистісний, емоційний та ціннісний вимір пам’яті про них. Родинні наративи, з одного боку, зберігають індивідуальний досвід втрати, а з іншого – інтегруються у ширшу

структуру локальної колективної пам'яті, формуючи уявлення громади про героїзм, жертвність та моральний обов'язок перед минулим.

Аналіз інтерв'ю дає змогу простежити як у свідомості найближчого оточення загиблих формується образ захисника Херсона, які цінності та ідеали пов'язуються з їхнім життєвим шляхом, як родини та громада осмислюють сам факт загибелі у контексті війни за незалежність України. Окремо буде проаналізовано, яким чином ці особисті історії транслюються у публічний простір міста та впливають на формування локальної ідентичності.

2. Історичний контекст початку повномасштабного вторгнення на Херсон та локальні практики спротиву

Початок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 р. став етапом найбільш масштабної воєнної агресії проти України з часів Другої Світової війни. Херсонська область, як прикордонний регіон на півдні України, стала одним із ключових стратегічних напрямів наступу російських військ, метою якого було захоплення південних областей, вихід до Дніпра та створення плацдарму для подальшого наступу на Миколаїв і Одесу.

Історичний контекст оборони Херсона визначався кількома ключовими чинниками. По-перше, географічне положення міста – як важливого транспортного вузла та єдиного обласного центру на правому березі Дніпра в південному регіоні – робило його стратегічно важливим для контролю над Півднем України. По-друге, у передвоєнний період підготовка до оборони міста була недостатньою, зокрема через брак повноцінного фортифікаційного укріплення та обмеженість сил місцевих підрозділів. Це зумовило стрімке просування російських військ через Нову Каховку, Олешки та Каховський міст, а також обхід Антонівського мосту, що дозволило їм оточити Херсон вже в перші дні вторгнення (Черемісін, 2024: с. 45–51).

В умовах раптового наступу, оборона міста була організована зусиллями підрозділів Збройних Сил України, підрозділів ТрО, а також добровольців, які спонтанно формували оборонні позиції на підступах до міста. Особливо трагічним і водночас героїчними стали події у Бузковому парку, біля Херсонського наукового ліцею і Антонівського мосту, де бійці ТрО та цивільні добровольці ціною власного життя намагались зупинити ворога (Черемісін, 2023: с. 157–174).

Після встановлення окупаційного контролю над містом Херсон став одним із центрів мирного громадянського спротиву на окупованих територіях. З 5 по 20 березня 2022 р. місто стало ареною численних мирних протестів, під час яких місцеві жителі виходили на площі з українськими прапорами, скандували патріотичні гасла та

демонстрували відмову визнати легітимність окупаційної влади (Кузовова, 2024: с. 23–36). Окупаційний режим відповідав репресіями: арештами, побиттями, викраденнями активістів, інформаційним терором. Проте, ці заходи не змогли повністю придушити протестний рух, який перейшов у більш приховані форми спротиву: вуличне мистецтво; публічні акти непокорі; збереження української символіки; волонтерські ініціативи; інформаційний і інтелектуальний спротив, партизанський рух, рух «Жовта стрічка» тощо (Черемісін, 2023: 22-9, 362–382).

Тому, оборона і спротив Херсона мають значення не лише у воєнно-стратегічному вимірі, але й у контексті формування локальної громадянської ідентичності. Ці події стали одним із ключових чинників формування сучасної локальної пам'яті про Херсон як місто спротиву, а образи загиблих захисників – важливим моральним і культурним елементом цієї пам'яті.

Особливе місце у воєнній історії Херсона займає феномен спонтанного формування добровольчих груп, який проявився у перші години та дні повномасштабного вторгнення. На відміну від структурованих підрозділів ЗСУ та організаційних формувань ТрО у багатьох інших регіонах, херсонські добровольці 24–26 лютого 2022 р. формувались стихійно, без централізованого управління, на базі громадських ініціатив, знайомств, особистої відповідальності й патріотизму окремих громадян.

Унікальність цього явища полягає у тому, що Херсон опинився в умовах оперативної ізоляції від основних українських сил вже в перші дні вторгнення, що значно ускладнювало організацію оборони на рівні державних структур. У цих умовах саме місцеві жителі – працівники освіти, культури, підприємці, військові-учасники АТО/ООС, студенти – самостійно організовувалися у бойові групи та намагались зупинити ворога. Події у Бузковому парку та біля Херсонського наукового ліцею стали символом цього стихійного спротиву. Саме там, попри обмеженість у зброї, бойовому досвіді та засобах комунікації добровольці зробили спробу стримати просування ворога до центру міста. Бійці цих спонтанних груп у буквальному сенсі поставили власне життя як єдиний доступний рубіж оборони, усвідомлюючи нерівність сил, але й важливість захисту рідного міста навіть ціною смерті.

Ці події відрізняються тим, що стали проявом не стільки інституційного, скільки громадянського спротиву – спротиву громади як цілості. Вони показують, що в умовах екстремальної загрози, навіть, відсутність формальних структур не заважає виникненню оборонного опору на основі локальної солідарності, моральних цінностей та громадської відповідальності. Хочеться підкреслити, що формування спонтанних добровольчих груп у Херсоні

є унікальним явищем не лише для історії цієї війни, але й для ширшого контексту вивчення локальних воєнних конфліктів. Ці події демонструють, як локальна громада здатна до самоорганізації у надзвичайних обставинах і як особиста відповідальність громадян стає основою колективної дії у відсутності централізованого командування. У подальшому ці події стануть основою локальної пам'яті Херсона, важливою складовою його новітньої ідентичності як міста-спротиву.

Формування у Херсоні структур територіальної оборони було частиною загальноукраїнського процесу, що відбувався й в інших містах України. Територіальна оборона до початку повномасштабного вторгнення вже мала елементи організаційної структури, проходила ключові підготовчі заходи та мала мінімальні запаси зброї. Але, при цьому, місто не мало часу на організацію оборони, адже російські війська стрімко просунулись з території Криму та вже в перші дні війни оточили Херсон.

У цих умовах оборонні ініціативи набули спонтанного і хаотичного характеру. Люди, які ніколи не мали військового досвіду, об'єднувались у невеликі бойові групи, де вже знайомились з ветеранами АТО/ООС. Здебільшого, це нагадувало громадську самоорганізацію, засновану на почутті відповідальності за рідне місто.

І саме ці групи з мінімальним озброєнням, без належної підготовки і злагодженості стали на шляху значно чисельнішого та технічно переважаючого противника. Бої в районах Антонівського мосту, Бузкового парку, Херсонського наукового ліцею стали не лише військовим епізодом, але й моральною подією – прикладом свідомого самопожертвування задля захисту міста. Ці події закарбувались у локальній пам'яті Херсона як символи громадянської мужності, яка проявилась навіть за відсутності централізованого професійного військового планування (Черемісін, 2023: с. 157–174).

Порівняння з досвідом територіальної оборони інших міст краще дозволяє зрозуміти унікальність херсонського випадку. В інших містах ТрО діяла як організоване військове формування, яке мало змогу підготувати оборонні позиції, отримати підкріплення з боку ЗСУ та ефективно захищати міста, завдавши відчутних втрат російським військам. На відміну від цього, херсонські добровольці діяли в умовах оперативної ізоляції без підтримки основних сил оборони, практично без шансів на успіх. Їхній спротив був не лише обороною території, але й моральним жестом, виявом громадянської зрілості та патріотичної свідомості.

Отже, херсонське ТрО у перші дні війни постає унікальним прикладом локального громадянського спротиву, який виник стихійно, але став важливою

частиною історії оборони України. Цей досвід не тільки показує здатність локальних громад до самоорганізації в умовах загрози, а й визначає подальший розвиток культури пам'яті Херсона як міста спротиву та жертвності.

3. Аналітичний звіт інтерв'ю з родичами загиблих тероборонівців

Одним із важливих джерел реконструкції локального досвіду війни є усні свідчення родичів загиблих херсонських захисників. Ці свідчення дають змогу побачити війну не тільки як воєнний конфлікт, але і як особисту глибоко травматичну подію для місцевих громад, вони є цінним джерелом, яке дозволяє глибше зрозуміти людський вимір подій оборони Херсона у лютому – березні 2022 р.

Інтерв'ю з Наталією Безпаловою¹ розкриває не лише фактологічну сторону загибелі її чоловіка, добровольця Територіальної оборони Данченка Івана Павловича, але й соціокультурні трансформації локальної громади в умовах війни та окупації. Свідчення дружини фіксують драматичну невизначеність перших днів війни: нестачу інформації, ізольованість родин добровольців, розірваність соціальних зв'язків. Особливо важливим є опис того, як дружина загиблого самотужки намагалась дізнатись правду про його долю, долаючи соціальні бар'єри, страх та замовчування навіть з боку побратимів чоловіка. Ця ситуація показує, наскільки непідготовленою була громада до втрат такого масштабу й наскільки неформальною залишалась пам'ять про загиблих у перші місяці війни.

Історія Івана Павловича, людини, яка упродовж життя працювала трактористом, проходила службу у внутрішніх військах, а в критичний момент добровільно вступила до лав оборонців Херсона, є прикладом формування локальної ідентичності через воєнний досвід. Його рішення приєднатися до захисту міста стало проявом особистого громадянського вибору, який у його власному розумінні був «його війною», на відміну від віддалених конфліктів Донбасу. Вже після обіду 24 лютого він добровільно вирушив до військкомату та приєднався до формування ТрО. Його не стримала ані чисельна перевага противника, ані загроза окупації. Він свідомо обрав захист рідного міста.

Після короткочасного повернення додому вже 25 лютого після обіду Іван остаточно залишив оселю й більше додому не повертався. З того моменту він постійно перебував у Херсоні, підтримуючи зв'язок із дружиною короткими телефонними дзвінками. Про своє місцеперебування детально не розповідав, лише підтверджував, що знаходиться у місті та тримається.

¹ Безпалова Наталя Василівна, 1969 року народження, с. Станіслав, Херсонська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

1 березня 2022 р. він востаннє зателефонував дружині, повідомивши, що все гаразд. Незабаром після цього почали надходити тривожні чутки про бої в Бузковому парку та біля Херсонського наукового ліцею, де місцеві добровольці намагалися стримати просування російських військ. За свідченнями його побратимів, Іван Данченко разом із іншими захисниками виїхав автобусом на місце бою до Херсонського наукового ліцею, де й потрапив під ворожий обстріл. Частина добровольців, які не витримали натиску, відійшли, а Іван Данченко залишився боронити землю до останнього.

Шлях Івана Данченко у лавах ТрО Херсона тривав лише кілька днів, але за цей короткий час він встиг стати прикладом громадянської мужності та особистої відповідальності за долю свого міста. Його участь у бойових діях є свідченням того, як громадяни стали на захист Херсона у вирішальний момент.

Окрім особистої трагедії інтерв'ю висвітлює соціальну напругу в окупованих селах: конфлікти між проукраїнськими мешканцями та колаборантами, які відкрито співпрацювали з окупаційною адміністрацією, а також постійний тиск з боку російських військових через родинний зв'язок з тероборонівцем. Пережитий терор, ізоляція, втручання в особисте життя та економічну діяльність стали невід'ємною частиною воєнного досвіду місцевих жителів.

Особливо болісною постає збереження пам'яті про загиблих у контексті юридичної невизначеності: відсутності офіційного підтвердження шлюбу призвела до бюрократичної тяганини щодо отримання свідоцтва про смерть. Це свідчить про недостатньо сформовані механізми державної підтримки родин загиблих у реаліях воєнного часу.

У контексті дослідження пам'яті про загиблих херсонців інтерв'ю з родичами загиблих є прикладом того, як усна історія дозволяє зберегти не тільки фактологію війни, але й емоційний, людський вимір цих подій, який є основою формування локальної ідентичності Херсона як міста спротиву і втрат.

Друге інтерв'ю відбувалось з Гончар Вікторією Миколаївною¹, що дозволило реконструювати життєвий шлях її батька – Гончара Миколи Анатолійовича, контрактника ТрО Херсонщини, який загинув під час оборони Херсона 1 березня 2022 р.

Історія Миколи Гончара демонструє типову для херсонської громади модель громадянської відповідальності. Чоловік, що вже мав бойовий досвід участі в АТО 2014–2015 рр., усвідомлював

особисту необхідність захисту рідного краю. Його мотивація ґрунтувалась на бажанні не допустити повторення досвіду Донбасу у своєму селі та захистити майбутнє власної родини, особливо онуки. Його слова про те, що він не хоче, аби його онука бачила те, що бачили діти Донеччини, показують глибокий гуманістичний аспект участі у спротиві.

З огляду на хаотичність перших днів оборони, його підрозділ діяв у складних умовах: після короткочасного розформування та повернення додому 25 лютого бійці знову зібралися та вирушили до військкомату. Оборона Херсона, у якій він брав участь, здійснювалась в умовах гострої нестачі організації, зброї та координації дій. Симптоматичним є наказ про знищення всіх документів учасників бойових дій, що свідчить про страх перед репресіями у випадку захоплення міста.

Останній бій Микола Гончар, за свідченнями доньки та очевидців, відбувся у Бузковому сквері, де його підрозділ опинився під масованим ворожим ударом. Родина довгий час не мала офіційної інформації про його долю. Його смерть підтвердилась через відеозаписи та дзвінок зі знайденого на місці бою телефона, що ілюструє глибокий розрив між особистими втратами та державними інституціями, які в умовах окупації не могли забезпечити ідентифікацію та поховання загиблих.

Поховання відбувалось в умовах окупаційної загрози, що змусило родину приховувати імена загиблих та місце їхнього поховання від російських військових. Після деокупації родина почала боротися за визнання загиблого як учасника бойових дій та відновлення його бойового статусу.

Образ батька став в родині прикладом справжнього патріота, що навіть не маючи належного оснащення свідомо пішов боронити Херсон.

Із третього інтерв'ю зі слів дружини, Любові Григорівни², дізнаємось про Данілова Дениса Павловича. Його життєвий шлях – приклад особистої трансформації від людини зі складним дитинством до свідомого громадянина України та захисника Батьківщини. Він відкрито виступив проти агресії росії, вважаючи своїм обов'язком захищати Україну від окупантів.

Денис Павлович мав військовий досвід участі в АТО (2017–2019), де служив на передових позиціях у Пісках. Після повернення до мирного життя він активно працював, займався бджільництвом, проте залишався готовим до захисту країни. Його добровільний вступ до лав ТрО Херсона у лютому 2022 р., попри отриману в АТО травму і звільнення з військової служби, свідчить про глибоке почуття відповідальності за свою громаду.

¹ Гончар Вікторія Миколаївна, 1992 року народження, с. Надєждівка, Херсонська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

² Данілова Любов Григорівна, 1970 року народження, с. Нове, Вознесенський район, Миколаївська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

Його мотивація була глибоко моральною: він не зміг залишити рідних та співгромадян у біді. Денис Павлович категорично заперечував можливість залишатися осторонь війни, яку він сприймав як особисту загрозу для свого дому.

Із розповіді дружини вимальовується образ доброзичливої, відкритої до людей, відповідальної людини, яка завжди була готова допомагати ближнім. Він вирізнявся сміливістю, прямолінійністю та принциповістю у відстоюванні власної позиції. Водночас його стосунки з родиною, особливо з дружиною та онуком, були сповнені теплоти й турботи. Навіть у дні війни він турбувався про господарство, просив подбати про бджіл та підтримував зв'язок з родиною.

Його загибель під час оборони Херсону у перші дні війни у боях в Бузковому парку стала для родини важкою особистою трагедією. Як і у випадку з іншими захисниками Херсона, обставини його загибелі залишаються до кінця не з'ясованими, що створює для родини морально важливу потребу в історичній справедливості та визнанні його подвигу.

Денис Данілов є репрезентативною постаттю для херсонської громади: типовий мешканець півдня України, який став на захист української державності.

Вдовиченко Володимир Васильович постає в наступному інтерв'ю з дочкою Дариною¹ як людина глибоко вкорінена у свою малу батьківщину, що формувала свою ідентичність через любов до рідної землі, працю та громадянську відповідальність. Його життєвий шлях – приклад долі звичайного сільського українця, для якого Херсонщина була не просто місцем проживання, а частиною його особистого світу.

Володимир Васильович народився у селі Надеждівка Білозерського району Херсонської області. Після навчання у місцевій школі він проходив службу у пожежній частині, а згодом нетривалий час був моряком. Однак любов до рідної землі переважила і він повернувся додому, де присвятив себе сільському господарству. Володимир займався вирощуванням овочів на продаж – це діяльність приносила йому моральне задоволення й підкреслювала його зв'язок з землею.

Як згадує донька, Володимир Васильович був людиною правдивою, прямою у висловлюваннях, не терпів брехні, виховував дітей у дусі чесності й поваги до праці. Особливою сторінкою його життя стала участь у родинному вихованні: він прищепив своєму онукові любов до риболовлі, яка стала для хлопця важливою частиною життя.

Початок повномасштабного вторгнення у 2022 р. став для Володимира Вдовиченка вирішальним моментом. Як патріот своєї країни, він не зміг залишитися осторонь. 26 лютого 2022 р. він добровільно вступив до лав територіальної оборони Херсонщини, остаточно визначивши для себе життєву позицію – захист рідного краю. Його рішення було свідомим і остаточним, після цього він уже не повертався додому і цілком зосередившись на захисті міста.

Попри небезпеку Володимир Васильович намагався заспокоїти родину, повідомляючи телефоном, що займається охороною громадського порядку, ймовірно, з метою не тривожити близьких подробицями реальних бойових дій. Останній зв'язок з ним відбувся наприкінці лютого 2022 р. Його загибель стала великою сімейною трагедією.

Після деокупації Херсонщини родина намагалась добитися офіційного визнання його бойового шляху та статусу учасника бойових дій. Проте, цей процес виявився складним через відсутність повної документації, що характерно для багатьох добровольців перших днів війни.

Отже, образ Володимира Вдовиченка уособлює моральний стрижень херсонської громади – простої людини, яка у вирішальний момент історії стала на захист свого дому не через наказ, а через глибоке почуття обов'язку перед землею, на якій він народився й виріс.

Макарський Олег Михайлович – людина глибокої внутрішньої гідності, відповідальності та патріотизму, яка присвятила своє життя військовій службі та захисту України, про нього розповідає дружина, Вікторія Олександрівна². Народився в сім'ї тракториста й медпрацівниці, змалку мріяв стати льотчиком, але не пройшов відбір через недостатній зріст. Не зламавшись, обрав інший шлях – вступив до Київського військового інституту, який закінчив зі званням старшого лейтенанта.

Його військова кар'єра була багатогранною. Він служив у Миколаєві, у навчальному центрі «Десна», у Чорнобаївці, займаючи як командні, так і організаційні посади – від командира роти до начальника клубу. Олег Михайлович мав глибокі знання у військовій справі, відзначався високою освіченістю, що викликало повагу серед підлеглих і колег. Його авторитет базувався не на посаді чи званні, а на особистих якостях – мудрості, порядності та здатності допомогти словом і ділом.

Після виходу на пенсію він планував оселитись на Чернігівщині, купити будинок, проте життя розпорядилось інакше. Повномасштабна

¹ Данілова Дарина Володимирівна, 1987 року народження, с. Приозерне, Херсонська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

² Макарська Вікторія Олександрівна, 1979 року народження, м. Херсон. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

війна застала його в Херсоні, де він негайно повернувся до військової служби, не вагаючись пішов захищати місто. Його служба у лавах територіальної оборони в перші дні війни була сповнена ризику. Останній телефонний дзвінок 1 березня 2022 р. був коротким – Олег Михайлович поспішав на завдання. Саме цього дня він загинув у Бузковому парку Херсона, отримавши смертельні поранення, намагаючись врятуватися і прикрити побратимів.

Його загибель стала трагедією для сім'ї, яка втратила не лише чоловіка та батька, але й опору, друга і поради. Дружина, перебуваючи в окупації, на власні очі бачила місце його загибелі, проходила через моральні випробування, пов'язані з окупаційним режимом, обшуками та загрозами.

Після деокупації Херсонщини сім'я Олега Михайловича домоглася офіційного визнання його учасником бойових дій, хоча не всі загиблі в тому бою були визнані належним чином. Для дружини та дітей він став героєм, чия мужність і відданість рідній землі є прикладом для наступних поколінь. Його могила стала місцем пам'яті не лише для родини, а й для громади міста.

Макарський Олег Михайлович – приклад справжнього офіцера, який не зрадив присяги й до останнього подиху залишався захисником свого народу.

Інтерв'ю з Моренець Оксаною Анатоліївною, мамою Ронського Олексія Михайловича¹, розкриває приклад щирого патріота, мужнього воїна та доброї відкритої людини. Олексій народився в селі Широка Балка Херсонської області. З дитинства любив природу, займався господарством, вирощував виноград, садив дерева, доглядав за тваринами. Любов до життя поєднувалась у ньому з глибокою відповідальністю та чесністю. Закінчивши 9 класів, продовжив навчання у Миколаєві, а потім пішов на строкову службу в армію, де зрозумів своє справжнє покликання – захищати Україну. Служив за контрактом, брав участь у бойових діях у зоні АТО під Мар'їнкою, де отримав поранення та контузію. Попри всі труднощі, не полишав службу, уклав другий контракт, бо не міг залишити своїх побратимів. Для нього було неприйнятно сидіти вдома, коли інші боронять країну.

Олексій працював на суднобудівному заводі в Херсоні, але з початком повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 р. негайно вирушив до військкомату. Його не зупинили ні вмовляння матері, ні власна втома. Його життєве кредо було простим: «Мам, якщо ми там не будемо стояти, вони завтра вже у нас будуть».

Служив у лавах територіальної оборони Херсона, виконував бойові завдання, незважаючи на постійні ризики. Останній раз Олексій вийшов на зв'язок 28 лютого 2022 р., обнадіюючи маму словами, що все буде добре. Він загинув у боях за Херсон, його життя обірвалося у Бузковому парку під час оборони міста. Олексій був похований разом з іншими захисниками на кладовищі Геологів. Лише через рік вдалось знайти його особисті речі та дізнатись більше про обставини загибелі.

У мирному житті Олексій був життєрадісним, веселим, добрим і лагідним. Його любили діти, друзі та сусіди. Він захоплювався риболовлю, ремонтував техніку, доглядав за кактусами, не міг образити жодну живу істоту. Піклувався про тварин, неодноразово приносив додому поранених собак і котів. Його життя було наповнене турботою про рідних і близьких, любов'ю до своєї землі та безмежною відповідальністю за її долю.

Його позивний «Роня» або «Рончик-бамбончик» для побратимів став символом дружби, підтримки та гумору навіть у найважчі моменти війни. Олексій Ронський назавжди став героєм, який загинув за свободу рідної землі, і пам'ять про нього має жити у серцях усіх українців.

Непомнящий Олександр Миколайович – приклад справжнього українця-патріота, людини великої відповідальності, честі й сили духу. Його життєвий шлях розкрито в інтерв'ю з дружиною, Вікторією Миколаївною². Олександр народився у селі Чорнобаївка Херсонської області. Все життя був відданий рідній землі й людям. Освіту здобув у Херсонському індустріальному університеті за спеціальністю інженера-машинобудівника. Був людиною всебічно розвинутою, займався спортом, мав спортивний розряд, працював учителем фізкультури та праці в школі, з юних літ формує у дітей любов до праці, спорту та здорового способу життя.

Олександр Миколайович поєднував глибокі знання й організаторські здібності з надзвичайною скромністю й турботою про сім'ю. Одружився в 1995 р., ставши турботливим чоловіком та батьком. Працюючи на різних посадах, останні 15 років був супервайзером у приватній фірмі, що займалась дистрибуцією кондитерських виробів по Херсонській області. Був шанованим серед колег за чесність, дисциплінованість і порядність.

У 2021 р. отримав повістку і добровільно пішов захищати Україну в зоні АТО, де отримав поранення. Після повернення залишався у військовому резерві, проходив збори, підтримував військову готовність.

¹ Моренець Оксана Анатоліївна, 1970 року народження. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

² Непомняща Вікторія Миколаївна, 1977 року народження, с. Чорнобаївка, Херсонська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

Напередодні повномасштабного вторгнення росії у 2022 р. Олександр Непомнящий розумів реальність загрози і морально готувався до оборони. Коли почалась війна, він, не вагаючись, вирушив до військкомату, хоча міг залишитись вдома через поранення та сім'ю. Під час оборони Херсона служив у територіальній обороні, де йому довірили зброю та підлеглих. Він не міг залишити побратимів, хоча мав можливість відступити. Його остання розмова із дружиною була 1 березня 2022 р. – він сказав, що їх вишиковують у стрій і кудись везуть. Сам тоді він загинув у Бузковому парку під час бою.

Після загибелі чоловіка дружині довелося самотійно встановлювати обставини його смерті, організовувати перепоховання, боротися за визнання його військовим загиблим. Його тіло було похованим спочатку без труни й належного військового вшанування. Лише через кілька тижнів родині вдалося перепоховати його у рідній Чорнобаївці.

Олександр Миколайович є прикладом чесності, мужності та самопожертви. Він воював не за посадових осіб, а за свою сім'ю, свій дім і свою землю. Його життя було прикладом відповідальності й турботи: він завжди допомагав іншим, дбав про батьків і рідних.

Його посмертно нагородили орденом «За мужність» III ступеня. Для дружини та всіх, хто його знав, він став Героєм з великої літери, людиною, яка свідомо зробила свій вибір і до останнього залишалась вірною присязі й рідній землі.

Про Осіннього Володимира Леонідовича дізнаємося зі слів дружини, Ольги Петрівни¹. Він народився в Білозерці Херсонської області, був людиною з непростю долею, але винятково відповідальною та з глибокою любов'ю до родини й рідного краю.

Після закінчення школи здобув професію зварювальника в технікумі, працював у Херсонській області, згодом шукав кращих можливостей за кордоном. У 2014 р. повернувся додому. В Білозерці розпочав нове життя, зустрів Ольгу Петрівну, яка стала його дружиною і виховував її сина як рідного. Разом вони створили сім'ю у 2016 р., тоді ж народився їх спільний син.

Володимир був активною людиною. Працював у службі охорони, а потім разом з кумом відкрив власну справу з виготовлення металевих виробів. Незважаючи на труднощі, бізнес поступово почав приносити прибуток. Згодом, щоб забезпечити родину, він поїхав працювати до Києва, де очолював цех з виготовлення металевих меблів.

Володимир Леонідович цікавився історією, політикою, мав чітку громадянську позицію, підтримував європейський курс України. Він прагнув жити у вільній країні та виховувати дітей у мирі та гідності.

З початком повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. одразу вирішив повернутися з Києва додому, щоб захищати Херсонщину. Хоча він не мав військового досвіду через проблеми зі здоров'ям, вже в перший день пішов до територіальної оборони. Він твердо заявив, що не буде ховатись у підвалі з дітьми, коли ворог на рідній землі. Йому і побратимам не видали військової форми і вони залишились у цивільному одязі з пов'язками «ТрО». Володимир неоднаразово виходив на зв'язок з дружиною, заспокоюючи її словами: «Все нормально».

1 березня 2022 р. Володимир Осінній загинув у Бузковому парку під час нерівного бою з переважними силами противника. Його доля певний час була невідома, дружина самотійно вела пошуки, звертаючись до знайомих, лікарень, моргів. Лише через деякий час підтвердилась його загибель. Володимир залишився в пам'яті родини та громади справжнім героєм, людиною, яка пішла добровільно захищати свій дім.

Осінній Володимир Леонідович – це приклад громадянської мужності, родинної відданості та патріотизму. Його життєвий шлях свідчить про силу духу звичайної людини, яка у вирішальний момент стала на захист своєї землі.

Історія Сливкіна Миколи Михайловича розкривається в інтерв'ю з дружиною, Наталею Валеріївною². Він народився 1978 р. у селі Петранка Рожнятівського району Івано-Франківської області. З юності він виявляв інтерес до техніки, зокрема до автомобілів, їх ремонту та догляду. Саме завдяки цьому хобі він вирізнявся старанністю й відповідальністю у повсякденному житті.

Микола виріс щирою, відкритою та життєрадісною людиною. Після строкової служби в армії він повернувся до цивільного життя, де знайшов покликання у сімейному житті та праці. У 2015 р. Микола Михайлович добровільно вирушив на Схід України, щоб захищати Батьківщину в зоні АТО, де прослужив рік. Військовий досвід зробив його ще відповідальнішим та стійкішим.

До початку повномасштабного вторгнення Микола проживав з родиною у Білозерці Херсонської області. Він був турботливим чоловіком і батьком, підтримував сім'ю, виховував дітей. Микола усвідомлював загрозу майбутньої війни та ще напередодні вторгнення говорив про її

¹ Осіння Ольга Петрівна, 1990 року народження, с. Білозерка, Херсонська область. Інтерв'ю проводив О. Черемісін. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

² Сливкіна Наталя Валеріївна, 1980 року народження, смт Каланчак, Херсонська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

можливість. 24 лютого 2022 р., дізнавшись про напад, він одразу поїхав у військкомат. Після нетривалого перебування вдома він остаточно вирушив захищати Херсон. Остання розмова з дружиною відбулась у понеділок, коли він сказав їй прості, але дуже важливі слова: «Я вас дуже люблю».

Микола Сливкін загинув, захищаючи місто, 1 березня 2022 р. Сім'я дізналась про його загибель по фотографіям полеглих, викладених у соцмережах. Після смерті чоловіка Наталя Валеріївна залишила окуповану територію разом з дитиною, рятуючись від постійних обстрілів та загрози життю. Їй довелося пережити складні моральні випробування, включно з обшуками вдома та зрадою сусідів, які повідомили окупантів про її родину.

Микола Михайлович залишив по собі пам'ять людини честі, обов'язку та любові до родини й Батьківщини. Його жертвність і патріотизм стали прикладом мужності для тих, хто залишився.

Долю Грозинського Віталія Володимировича розкриває його донька, Фролова Ольга Віталіївна¹. Віталій Володимирович походив з міста Генічеськ Херсонської області, з дитинства був людиною багатогранних інтересів і прагнення до знань. Його захоплення спортом і радіотехнікою стали основою його характеру: наполегливість, допитливість і цілеспрямованість. Уже в шкільні роки він досяг рівня кандидата в майстри спорту з акробатики та самостійно опановував складні технічні науки, що стали його життєвим покликанням.

У 1984 р. Віталій закінчив Кам'янець-Подільський інститут за спеціальністю «Фізичне виховання». Працював учителем фізкультури в Широкій Балці, а згодом – керівником радіоспортивного гуртка у Білозерській станції юних техніків. Вихованці пам'ятають його як талановитого педагога, який умів надихати дітей, викликати їхній інтерес до складних речей та залишив по собі добру пам'ять.

Віталій Володимирович був людиною активною, з широким колом друзів і знайомих. Його завжди відзначали доброта, гострий розум, почуття гумору та готовність допомогти кожному, хто звертався до нього. У 2015 р. Віталій приєднався до Білозерської територіальної оборони, проходив навчання, де отримав поранення, втративши частково слух.

24 лютого 2022 р. він пішов у військкомат, з перших днів війни перебував у складі оборонців Херсона. Його перший і останній бій відбувся 1 березня 2022 р., в Бузковому парку, де він загинув, мужньо обороняючи місто.

Донька Ольга пам'ятає його як людину, яка завжди була опорою для сім'ї, мудрим наставником, прикладом стійкості та честі. Після його загибелі родина зіткнулась з труднощами у визнанні його військової служби та отриманні належних державних гарантій, але не припинила боротьбу за справедливість.

Віталій Грозинський залишив по собі не тільки професійну спадщину та любов рідних, а й приклад справжнього громадянина, патріота, для якого захист рідної землі був справою честі.

Інтерв'ю з Хандусенко Надією Іванівною² розкриває історію життя її чоловіка. Хандусенко Сергій Сергійович народився 1983 р. у м. Херсон. Дитинство та юність його пройшли у селі Станіслав. З ранніх років Сергій був працювитою, відповідальною та добросеречною людиною. Його юнацькі роки пройшли серед природи та праці: він закінчив школу, став трактористом й любив працювати на землі, відпочиваючи душевно за кермом трактора. Захоплювався садівництвом, створивши вдома справжній сад із різноманітних дерев.

Сергій мав військовий досвід. Після строкової служби в десантних військах у Миколаєві він понад 16 років служив у військовій частині 3056 Нацгвардії України, де досяг звання прапорщика. Був учасником бойових дій на сході України з 2014 по 2019 рр. Після завершення контракту у 2019 р. за наполяганням родини на деякий час залишив військову службу, але відчував потребу повернутись до військового життя, де вбачав свою місію.

Перед повномасштабним вторгненням Сергій Сергійович добровільно приєднався до тероборони Білозерки, де активно займався облаштуванням штабу у Велетнях, проявляючи ініціативу та відповідальність. Його захоплення технікою, організаторські здібності та бойовий досвід допомагали зміцнювати оборону громади. 24 лютого 2022 р., почувши перші вибухи, він без вагань зібрався і вирушив виконувати свій обов'язок. Під час перших днів оборони Херсона перебував у теробороні, організовував перевезення побратимів та отримання зброї. 1 березня 2022 р. Сергій загинув під час бою у Херсоні в районі Бузкового парку. Його останні слова дружині були сповнені турботи та надії: він запевняв її, що все буде добре.

Хандусенко Сергій залишив пам'ять як мужній воїн, відданий батько та чоловік, який до останнього подиху захищав свою землю. Його шлях – приклад глибокого патріотизму та самопожертви. Попри труднощі з визнанням його загибелі офіційною стороною, його родина наполегливо боролася за справедливість і зрештою домоглась підтвердження його бойового статусу.

¹ Фролова Ольга Віталіївна, 1986 року народження, с. Широка Балка, Херсонська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

² Хандусенко Надія Іванівна, 1987 року народження, м. Гола Пристань, Херсонська область. Інтерв'ю проводила Г. Михайленко. Дешифрувала аудіозапис та створила транскрипт Г. Михайленко.

4. Збереження пам'яті про загиблих тероборонівців як чинник локальної ідентичності

Виходячи з проведеного аналізу інтерв'ю родичів загиблих тероборонівців Херсонщини та особливостей їхніх біографій, можна окреслити кілька ключових рамок пам'яті, які формують локальну ідентичність.

У ході повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України у лютому–березні 2022 р. мешканці Херсонщини стали прикладом самоорганізації та героїзму в умовах повної відсутності підготовки до війни. Зібрані інтерв'ю родин загиблих учасників Херсонської територіальної оборони дозволяють окреслити цілісний узагальнений портрет захисника Херсонщини, показати як спільні риси, так і унікальні особливості їхніх особистостей та життєвих шляхів.

По-перше, всі вони добровільно вступили до лав територіальної оборони або відгукнулися на мобілізаційний заклик у перші дні вторгнення. Мотивація була глибоко особистісною: захист рідного дому, сім'ї, власної громади, а не політична чи кар'єрна. У кожного з них домінувало усвідомлене почуття обов'язку перед родиною та землею, на якій вони жили.

По-друге, серед них не було кадрових військових у традиційному розумінні, хоча багато мали військовий досвід, мали досвід учасників АТО, частина була цивільними спеціалістами, які працювали зварювальниками, вчителями, інженерами, майстрами. Всі вони до вторгнення займалися господарством, виховували дітей, будували плани на майбутнє.

По-третє, об'єднувало їх недостатнє забезпечення та підготовка. Зі спогадів рідних видно, що бійці вирушали на фронт у цивільному одязі, часто без належної амуніції, аптечок, теплої одягу. Їм довелося стикнутися з реальністю, де держава не встигла належним чином організувати оборону, а місцева влада не змогла забезпечити оборонців елементарними засобами захисту.

Усі загиблі були учасниками оборони Херсона. Їхня загибель у боях 1 березня 2022 р. переважно в районі Бузкового парку стала трагічним символом перших спроб самоорганізованого опору регулярній армії російської федерації.

Їхній спільний шлях обривається внаслідок катастрофічної відсутності чіткої оборонної стратегії та організації. У всіх випадках рідні стикались з труднощами в офіційному визнанні загибелі своїх близьких як військових, через втрату або знищення документів, затягуванням з видачею свідоцтв та військових довідок. У результаті сім'ї загиблих були змушені самотійно відстоювати права своїх близьких і боротися за справедливе визнання їх як загиблих захисників України.

Попри різні регіони народження, всі учасники Херсонської тероборони об'єдналися в боротьбі за захист спільного міста – Херсону. Захист Херсонщини став справою не лише тих, хто народився на цій землі, але й тих, хто оселився тут, став частиною цієї громади. Це свідчить про інтеграцію вихідців з різних регіонів у локальні громади Півдня України, їхню готовність боронити нову «малу батьківщину». Усі ці люди, незалежно від місця народження, ототожнювали себе з Херсонщиною. «Це моя земля» – ідея, що стала основним мотиватором спротиву.

Участь родин загиблих бійців Херсонської тероборони за визнання їхніх рідних борцями за незалежність України є важливою складовою формування культури пам'яті в умовах війни. Аналіз інтерв'ю показує, що ці родини, опинившись у складних життєвих обставинах, не залишилися осторонь, а стали активними учасниками суспільної боротьби за справедливість.

По-перше, родини зіштовхнулись з серйозними проблемами на рівні державних інституцій. Знищення і приховування військових документів, відсутність чітких механізмів фіксації мобілізації та загибелі у перші дні вторгнення, байдужість або формальне ставлення військових комісаріатів і правоохоронних органів створили правовий вакуум, у якому загиблі не визнавались належним чином військовослужбовцями. Це призвело до того, що родини змушені були самотійно доводити участь своїх рідних у бойових діях.

По-друге, ці родини продемонстрували громадянську відповідальність та особисту стійкість. В умовах окупації вони шукали тіла загиблих, організовували перепоховання, самотужки збирали докази участі в боях, звертались до судів, державних органів, військових частин. Вони активно шукали підтримку у волонтерів, адвокатів, журналістів, депутатів, використовували всі доступні правові та громадські інструменти.

По-третє, боротьба родин мала колективний характер. Вони об'єднувались у спільноти, писали колективні звернення до органів влади, підтримували одна одну психологічно, ділились інформацією про юридичні можливості та успіхи. Така солідарність стала проявом горизонтальної громадянської самоорганізації у складний для країни період.

По-четверте, мотивація родин полягала не лише у прагненні отримати матеріальні компенсації, а насамперед, у бажанні добитися морального визнання подвигу своїх рідних. Для них було принципово важливо, щоб їхні чоловіки, батьки, сини були визнані державою як захисники Батьківщини, а не випадкові жертви війни. Вони відстоювали гідність та честь своїх рідних.

По-п'яте, ситуація показала структурну нерівність у системі визнання героїзму. Жінки – матері, дружини загиблих – взяли на себе основний тягар

цієї боротьби. Саме вони несли відповідальність за юридичне оформлення смерті, пошук документів, звернення до судів, організацію поховання. В умовах війни та соціальної нестабільності це додатково підсилює гендерну нерівність, адже на жінок покладалась моральна, емоційна, юридична відповідальність за визнання подвигу їхніх близьких.

Отже, родини загиблих тероборонівців Херсонщини стали активними суб'єктами громадянської боротьби за правду, справедливість і пам'ять. Їхні дії є продовженням захисту України вже не у військовій, а в правовій, соціальній та моральній площині. Цей феномен свідчить про формування нового типу громадянської культури – відповідальної, активної, орієнтованої на захист прав людини та пам'яті Героїв.

Родини загиблих стали головними носіями пам'яті, борцями за юридичне визнання їхніх втрат, за присвоєння їм статусу учасників бойових дій та Героїв. Ця боротьба сама по собі стала елементом локальної пам'яті та ідентичності, оскільки родини діють не лише заради особистої справедливості, а й для збереження гідності громади.

Спогади про загиблих формуються не тільки в родинних, а й у локальних спільнотах як один із консолідуючих чинників локальної ідентичності, заснованої на досвіді спротиву, втрати, гідності та боротьби за право бути частиною українського простору свободи.

Справедливість є ключовою категорією у формуванні пам'яті про загиблих захисників Херсонщини, учасників територіальної оборони, які загинули в перші дні повномасштабного вторгнення. Через індивідуальні історії родин ця рамка справедливості постає не тільки як моральна категорія, але й як соціально-політичний інструмент конструювання локальної ідентичності.

Перш за все, у спогадах родин підкреслюється моральна справедливість дій загиблих. Йдеться про добровільний вибір захищати свій дім, громаду та державу без належної підготовки, екіпування чи підтримки, що стало вищою формою громадянської та людської відповідальності. Цей моральний вимір стає основою локальної гордості, яка формує уявлення про «своїх» людей як носіїв правди і честі.

Другий вимір справедливості полягає у боротьбі родин за офіційне визнання загиблих військовослужбовцями ЗСУ. Через численні юридичні труднощі, втрату військових документів під час бойових дій, байдужість частини державного апарату, родини змушені були самостійно збирати докази участі їхніх близьких у бойових діях, добиватись статусів учасників бойових дій та належних соціальних гарантій. Ця боротьба стала не тільки особистою справою родин, але й важливим актом відстоювання гідності всього місцевого співтовариства.

Третім виміром справедливості є прагнення відновити історичну правду про події в Херсоні навесні 2022 р. Родини намагаються донести правдиву інформацію про перші бої територіальної оборони. Боротьба за правду стає актом опору не лише окупантам, але й будь-яким спробам переписати чи стерти пам'ять про місцевий спротив.

У локальному вимірі ця боротьба за справедливість стала основою нової колективної ідентичності. Вона формує активну громадянську позицію громади, яка не чекає рішень «зверху», а самостійно творить своє майбутнє і право на пам'ять. Рамка справедливості має матеріалізуватися у створенні меморіалів, у проведенні пам'ятних заходів, у збереженні історій загиблих у шкільних програмах та місцевих виданнях. У цьому контексті справедливість стає не лише минулим досвідом, а й постійною практикою локальної громади – боротьбою за належне місце загиблих у колективній пам'яті та національній історії.

5. Висновки

Аналіз біографій, свідчень родин та історій загибелі херсонських тероборонівців дозволяє зробити кілька узагальнених висновків щодо їхньої ролі в локальній спільноті та значення пам'яті про них для формування локальної ідентичності. Попри те, що більшість із них не були кадровими військовими, вони свідомо взяли на себе відповідальність захисту своїх домівок. Більшість із них мали досвід бойових дій на сході України у 2014–2021 рр., інші проходили військові навчання у складі тероборони напередодні повномасштабного вторгнення. Їхні рішення долучитись до оборони мали яскраво виражений локальний мотив, це було прагнення захистити саме свій дім, свою громаду, своїх близьких. Вони не чекали централізованих наказів, а діяли, виходячи з власного морального обов'язку.

Особливу роль у збереженні пам'яті про загиблих відіграють їхні родини. Жінки, матері та діти тероборонівців стали не тільки хранителями пам'яті, але й активними учасниками боротьби за справедливість – за державне визнання загиблих захисників, за оформлення юридичних статусів, за соціальні гарантії. Завдяки своїй діяльності вони перетворили особистий біль у суспільно-значущий чинник, що стимулює локальні громади до самоорганізації, вшанування пам'яті загиблих, підтримки один одного.

Формування локальної пам'яті про загиблих має відбуватись у кількох важливих напрямках. Рамка справедливості є ключовою, вона об'єднує боротьбу за правду про обставини загибелі, за належне державне визнання і за моральне відновлення справедливості щодо героїв. Рамка героїзму й жертви формує уявлення про загиблих як про

свідомих захисників, які обрали шлях спротиву, не будучи змушеними. Рамка родинної любові персоналізує цю пам'ять, наповнює її живими образами та емоціями. Рамка громадянської відповідальності підкреслює активну позицію загиблих як приклад для наслідування у спільноті.

Пам'ять про цих людей має формувати нову основу локальної ідентичності, яка об'єднує мешканців Херсонщини навколо спільних цінностей свободи, гідності та відповідальності. Саме ця пам'ять стає моральним ресурсом для подолання травм окупації втрат і воєнних руйнувань. Вона не

тільки має згуртовувати громаду сьогодні, а й формує її майбутнє через виховання нових поколінь у дусі громадянської зрілості та патріотизму.

Таким чином, історії загиблих тероборонівців Херсонщини та боротьба їхніх родин за справедливість є не просто епізодами локальної історії, а й важливими елементами загальнонаціональної пам'яті про спротив і ціну незалежності України. Вони демонструють, що локальна ідентичність у сучасних умовах народжується на перетині особистого та суспільного, болю та гордості, втрати й солідарності.

Література:

1. Водотика С.Г. Свідчення військових як джерело вивчення оборони Херсона 24 лютого-01 березня 2022 р. *Південний архів (історичні науки)*. Вип. 46. 2024. С. 14–22. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-2>
2. Homanyuk, M. Unter Besatzung. Eine Chronik aus Cherson. *Osteuropa* 1–2. 2023. S. 69–96 <https://zeitschrift-osteuropa.de/hefte/2023/1-2/under-occupation/>
3. Кузовова Н.М. Цивільний спротив у Херсоні та області під час російської окупації в березні – на початку квітня 2022 р. *Південний архів (історичні науки)*. Вип. 46. 2024. С. 23–36. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-3>
4. Хронологія мужності 2016–2022. Книга 3. Київ: Креативна агенція «Артіль», 2025. 110 с.
5. Черемісін О.В. *Літопис цивільного спротиву Херсона у вимірах повномасштабної агресії росії проти України у 2022 р.* Суми: Університетська книга, 2023. 589 с.
6. Черемісін О.В. Реконструкція початку повномасштабного вторгнення росії в Україну крізь призму усної історії на прикладі м. Херсон. *Південний архів (історичні науки)*. Вип. 46. 2024. С. 45–51. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-5>
7. Черемісін О.В. Трансформації міського життя під час окупації Херсона у 2022 р. крізь призму усної історії. *Zaporizhzhia Historical Review*, 7(59). 2023. С. 156–167.

References:

1. Vodotyka S.H. (2024). Svidchennia viiskovykh yak dzherelo vyvchennia oborony Khersona 24 liutoho-01 bereznia 2022 r. [Military testimonies as a source for studying the defense of Kherson on February 24-March 1, 2022] *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. Vyp. 46/ S. 14–22. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-2> [in Ukrainian]
2. Homanyuk, Mykola. (2023). Unter Besatzung. Eine Chronik aus Cherson. *Osteuropa* 1–2. S. 69–96 <https://zeitschrift-osteuropa.de/hefte/2023/1-2/under-occupation/> [in English]
3. Kuzovova N.M. (2024). Tsyvilnyi sprotyv u Khersoni ta oblasti pid chas rosiiskoi okupatsii v berezni – na pochatku kvitnia 2022 r. [Civilian resistance in Kherson and the region during the Russian occupation in March – early April 2022] *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. Vyp. 46. S. 23–36. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-3> [in Ukrainian]
4. *Khronolohiia muzhnosti 2016–2022*. (2025). [Chronology of courage 2016–2022] Knyha 3. Kyiv: Kreatyvna ahentsiia «Artil». 110 s. [in Ukrainian]
5. Cheremisin O.V. (2023) *Litopys tsyvilnoho sprotyvu Khersona u vymirakh povnomasshtabnoi ahresii rosii proty Ukrainy u 2022 r.* [A chronicle of Kherson's civil resistance in the context of Russia's full-scale aggression against Ukraine in 2022] Sumy: Universytetska knyha, 2023. 589 s. [in Ukrainian]
6. Cheremisin O.V. (2024). Rekonstruktsiia pochatku povnomasshtabnoho vtorhnennia rosii v Ukrainu kriz pryзму usnoi istorii na prykladi m. Kherson. [Reconstructing the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine through the prism of oral history on the example of Kherson] *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)*. Vyp. 46. S. 45–51. DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-46-5> [in Ukrainian].
7. Cheremisin O.V. (2023). Transformatsii miskoho zhyttia pid chas okupatsii Khersona u 2022 r. kriz pryзму usnoi istorii. [Transformations of urban life during the occupation of Kherson in 2022 through the prism of oral history]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 7(59). S. 156–167. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.07.2025
Рекомендована до друку 15.08.2025
Опублікована 12.09.2025

УДК 929:[329.73:316.647.6(=161.2)“196/197”Караванський]
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-6>

СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСИДЕНТСЬКОМУ РУСІ (1960-ТІ – 1970-ТІ РР.)

Паска Богдан Валерійович,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
bohdan.paska@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-5452-5254*

Шпак Назарій Романович,
*студент II курсу бакалаврату спеціальності
«Середня освіта (Історія)»
факультету історії, політології
і міжнародних відносин
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
nazarii.shpak.23@pnu.edu.ua
orcid.org/0009-0002-7213-7535*

Мета статті – всебічний та комплексний аналіз участі Святослава Караванського в українському дисидентському русі від початку 1960-х рр. до кінця 1970-х рр. **Методологічною основою** статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс спеціально-історичних і загальнонаукових методів. У роботі використано методи аналізу та синтезу, ретроспективний, проблемно-хронологічний, метод порівняння та зіставлення інформації з різних джерел. **Результати та висновки.** Життєвий шлях С. Караванського у 1960-х – 1970-х рр. є вражаючим прикладом непохитної вірності ідеалам національного відродження, громадянської гідності та інтелектуального спротиву радянському тоталітаризмові. Його діяльність у рамках українського дисидентського руху вийшла далеко за межі особистого протесту – вона набрала характеру тривалої і послідовної боротьби, що поєднувала культурно-просвітницький, публіцистичний, мовознавчий та правозахисний аспекти. Святослав Караванський виступав не лише проти політичних репресій, а й проти глибших процесів русифікації та знищення національної ідентичності. Його публічні звернення, протестні листи, літературна і наукова діяльність, зокрема створення «Словника українських рим» і публікації статей, стали важливими актами опору, спрямованими як на внутрішню аудиторію, так і на міжнародну спільноту. Ув'язнення С. Караванського не зламало його духу, а лише поглибило його переконання. Активність дисидента в таборах, участь у створенні «Кодексу честі політ'язня», голодування, вступ до Української Гельсінської групи свідчать про його перехід від індивідуального до колективного, структурованого опору. Досвід С. Караванського демонструє, що українське дисидентство не було однорідним явищем, а мало всередині себе різні стратегії й підходи до боротьби. При цьому С. Караванський уособлював найбільш рішучу, активну лінію спротиву, в якій поєднувалися особиста жертвовність, інтелектуальна праця та стратегічне бачення. Його внесок у збереження української національної ідентичності, правозахисну боротьбу та інтелектуальну спадщину є безумовно вагомим і заслуговує на глибоке наукове осмислення й належне вшанування.

Ключові слова: Святослав Караванський, український дисидентський рух, Українська Гельсінська група (УГГ), політичне ув'язнення, русифікація, Комітет державної безпеки (КДБ), радянський режим.

SVIATOSLAV KARAVANSKY IN THE UKRAINIAN DISSIDENT MOVEMENT (1960S – 1970S)

Paska Bohdan Valeriiiovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History
of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
bohdan.paska@pnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-5452-5254*

Shpak Nazariy Romanovych,
2nd year student of the bachelor's degree
of the specialty «Secondary Education (History)»
Faculty of History, Political Science
and International Relations
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
nazarii.shpak.23@pnu.edu.ua
orcid.org/0009-0002-7213-7535

The purpose of the article is a comprehensive and complex analysis of Svyatoslav Karavansky's participation in the Ukrainian dissident movement from the early 1960s to the late 1970s. **The methodological basis** of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of special-historical and general scientific methods. The work used methods of analysis and synthesis, retrospective, problem-chronological, and the method of comparison and comparison of information from various sources. **Results and conclusions.** The life path of S. Karavansky in the 1960s–1970s is a striking example of unwavering loyalty to the ideals of national revival, civic dignity, and intellectual resistance to Soviet totalitarianism. His activities within the Ukrainian dissident movement went far beyond personal protest – it took on the character of a long and consistent struggle, combining cultural and educational, journalistic, linguistic and human rights aspects. Svyatoslav Karavansky spoke not only against political repressions, but also against the deeper processes of Russification and the destruction of national identity. His public addresses, protest letters, literary and scientific activities, including the creation of the “Dictionary of Ukrainian Rhymes” and the publication of articles, became important acts of resistance, aimed at both a domestic audience and the international community. S. Karavansky's imprisonment did not break his spirit, but only deepened his convictions. His activity in the camps, participation in the creation of the “Code of Honor of a Political Prisoner”, hunger strike, and joining the Ukrainian Helsinki Group testify to his transition from individual to collective, structured resistance. S. Karavansky's experience demonstrates that Ukrainian dissidence was not a homogeneous phenomenon, but had within itself different strategies and approaches to the struggle. At the same time, S. Karavansky personified the most resolute, active line of resistance, which combined personal sacrifice, intellectual work and strategic vision. His contribution to the preservation of Ukrainian national identity, human rights struggle and intellectual heritage is undoubtedly significant and deserves deep scientific understanding and due respect.

Keywords: Svyatoslav Karavansky, Ukrainian dissident movement, Ukrainian Helsinki Group (UHG), political imprisonment, Russification, Committee for State Security (KGB), Soviet regime.

1. Вступ

Постановка проблеми. Дисидентський рух 1960-х – 1970-х рр. в Україні був однією з найяскравіших форм мирного опору тоталітарному радянському режимові. Попри зростання наукового інтересу до цієї тематики впродовж останніх десятиліть, окремі постаті українського дисидентства, зокрема мовознавець Святослав Караванський (1920–2016), досі не отримали належного комплексного висвітлення в історіографії.

Фігура С. Караванського вирізняється багатомірністю: він був не лише політ'язнем та учасником опору, а й видатним мовознавцем, публіцистом, перекладачем, автором фундаментальних лексикографічних праць. Його активність у сфері мовної та національної політики, спротив русифікації, відкриті виступи проти утисків прав людини створюють цілісний образ борця, який поєднав інтелектуальний фронт із практичним спротивом. Попри значущість внеску С. Караванського в український визвольний рух, його життєвий шлях часто розглядається фрагментарно або лише в контексті ширшого правозахисного середовища. Водночас ця постать потребує окремого наукового дослідження, з урахуванням особливостей його діяльності в умовах неволі, реакції влади, а також трансформації його опору від культурного активізму до організованої участі у Гельсінському русі.

Таким чином, актуальним залишається завдання не лише реконструювати хронологію та зміст участі С. Караванського в дисидентському

русі, а й осмислити цю участь як частину ширшої парадигми українського національного опору в умовах радянського тоталітаризму. Це дозволяє глибше зрозуміти еволюцію форм протесту, внутрішню мотивацію дисидентів, і особливо – ціну, яку їм доводилося платити за вірність своїм переконанням.

Аналіз основних досліджень. Щодо історіографії проблеми, хочемо зауважити, що підпільну й дисидентську діяльність С. Караванського було піддано аналізу в статті дослідника Ю. Зайцева (Зайцев, 2014). В енциклопедичній довідці авторства І. Рапп (Рапп, 2006) коротко розповідається про основні події в житті дисидента із використанням матеріалів його спогадів. Також окремі згадки про С. Караванського в загальному контексті дослідження різних аспектів українського національно-визвольного руху зустрічаються у працях Г. Касьянова (Касьянов, 1995), О. Обертаса (Обертас, 2010), О. Данилюка і О. Бажана (Данилюк, Бажан, 2000), Б. Паски (Паска, 2018).

Серед основних джерел, використаних під час написання статті, варто виділити працю журналіста і дисидента В. Чорновола, написану в результаті хвилі арештів українських дисидентів у середині 1960-х рр. (Чорновіл, 1967). До ключових джерел належать також статті авторства самого С. Караванського, написані в різні періоди його життя. Під час написання дослідження використовувалися матеріали інтерв'ю зі С. Караванським, узяті в 2010 р. (Хворост, 2010). Також було

опрацьовано спогади інших дисидентів – І. Світличного та Н. Світличної (Світличний, Світлична, 2008), М. Гориня (Горинь, 2009), В. Овсієнка (Овсієнко, 2007) – про їхні відносини зі С. Караванським.

Мета статті – всебічний та комплексний аналіз участі С. Караванського в українському дисидентському русі від початку 1960-х рр. (повернення мовознавця з першого ув'язнення) до кінця 1970-х рр. (виїзд діяча на еміграцію).

2. Участь у дисидентському русі в першій половині 1960-х рр.

1950–1960-ті рр. в Радянському Союзі (СРСР) ознаменувалися кардинальними змінами суспільно-політичного життя. У 1953 р. помер диктатор Йосиф Сталін і розпочався період т. зв. хрущовської відлиги. СРСР, хоч і залишився тоталітарною державою, але режим став дещо ліберальнішим, ніж це було в період правління Й. Сталіна. Ці нові умови, хоч і не були ідеальними, але створили умови для розгортання мирного протестного руху, який увійшов в історію як дисидентський, а всі його учасники, що виступили проти тоталітарної системи – дисидентами. Святослав Караванський, який і до того моменту не був симпатиком Радянського Союзу, став прихильником нового руху спротиву.

Майбутній дисидент народився в Одесі в сім'ї інженера. Ще в юні роки під впливом родинного оточення проявляв особливий інтерес до вивчення української мови. У часи Другої світової війни він став учасником підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) в Одесі. У 1944 р. – був заарештований радянськими каральними органами, а наступного року – засуджений до 25 р. позбавлення волі. Після довгих 16 років перебування в радянських таборах 19 грудня 1960 р. С. Караванського було звільнено відповідно до 2 ст. указу про амністію, ухваленою Президією Верховної Ради СРСР 17 вересня 1954 року, за якою строк оунівцю було зменшено наполовину – до 12,5 років (Караванський, 1980: 183; Чорновіл, 1967: 84). Мовознавець, який вже відчув на собі жорстокість комуністичної системи, у нових умовах продовжив боротися за справедливість, за Україну, її мову і культуру. Йому було байдуже, хто знаходиться при владі, а вірність своїм принципам та ідеалам боротьби залишалася такою ж сильною, як і була.

Після виходу на волю в 1960 р. С. Караванський повернувся до Одеси. Там він закінчив курси механіки з ремонту обчислювальних машин. Працював колишній політв'язень за професією, а також слюсарем обласного тресту, книгоношею, механіком сектору обчислювання лічильних машин і перекладачем у редакції газети «Чорноморська комуна». Працював також позаштатним кореспондентом

журналу «Україна» і організатором передплати «Союздруку». На кілька місяців їздив на заробітки в м. Інта, яка знаходилася в Комі АРСР (нині РФ). Такі часті зміни роботи були пов'язані з тим, що С. Караванський або знаходив тільки тимчасові заняття, або його звільняли, дізнавшись про табірне минуле. Дуже активно брав участь в громадському житті міста. А саме – збирав українські книжки для бібліотек Кубані, організовував передплату українських видань в робітничих гуртках Одеси. Звертався до громадських та державних організацій із такими пропозиціями, як дублювання фільмів на українську мову, створення при кіностудіях рад глядачів, поширення українських книжок, відзначення ювілею видатного композитора Миколи Лисенка (Світличний, Світлична, 2008: 84–85; Данилюк, Бажан, 2000: 416).

У 1962 р. в житті дисидента відбулися знакова подія – одруження з Ніною Строкатою, яке відбулося 20 червня. У тому ж 1962 р. С. Караванський вступив на заочне навчання філологічного факультету Одеського університету. Також він проявляв активну літературну діяльність. Закінчив свою працю над «Словником українських рим», розпочату ним ще в період першого ув'язнення. Словник став важливою працею для розвитку української мови і літератури, містив понад 1000 друкованих сторінок, де було зібрано 60 тис. римованих пар, які філолог не взяв із творів поетів, а склав самостійно. Особливістю цієї праці є те, що схожі видання зазвичай пишуть кілька авторів, а С. Караванський написав її повністю сам. «Словник» був високо оцінений спеціалістами, і на його одеську адресу почали приходити відгуки. Також мовознавець написав книжку «Біографія слів». Займався написанням віршів і перекладом творів англійських письменників, писав статті про мову, які друкувалися у студентській газеті Одеського університету, а пізніше – в таких газетах і журналах, як «Зміна», «Україна», «Всесвіт» та ін., замітки, яких до того ж навесні 1966 р. аналізували мовознавці АН УРСР на семінарах для працівників преси. Написав збірку гуморесок і фейлетонів для видавництва «Маяк», перекладав з англійської мови роман Шарлотти Бронте «Джен Ейр» (Караванський, 1980: 183; Чорновіл, 1967: 85; Зайцев, 2014: 416; Захаров, 2003: 95).

У 1965 р. дисидент, стурбований наростаючою русифікацією, яка відбувалася в школах і вищих навчальних закладах через прийнятий 1958 р. закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи освіти в СРСР», написав статтю «Про одну політичну помилку» із різкою критикою цього нормативного акту. У цій публікації С. Караванський акцентував увагу на дискримінаційності, антиконституційності дев'ятого пункту закону, за яким вивчення рідної мови в російських школах було не обов'язковим,

а тільки за бажанням батьків. Звертав увагу не тільки на дії керівництва, а також і на щоденні буденні справи в таких містах, як Київ, Одеса, під час яких відбуваються висміювання української мови та національності. За С. Караванським, це свідчило про те, що за часів Сталіна розвинулася дискримінація до всього українського, яку в сучасні йому часи тільки підігривають. Для вирішення цієї проблеми дисидент пропонував десять конкретних кроків, закликав до їх широкого обговорення і дискусії. Також С. Караванський написав і 24 лютого 1965 р. надіслав листа Прокуророві України, в якому просив і вимагав за здійснені помилки проти національних прав українського народу притягнути до кримінальної відповідальності тодішнього міністра освіти середньої та вищої освіти Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) Юрія Даденкова за кількома статтями Кримінального кодексу (КК), зокрема за ст. 66, в якій ідеться про порушення прав національної та расової рівноправності. Також С. Караванський звинувачував міністра в підготовці некваліфікованих кадрів та дезорганізації педагогічного процесу в освіті. У цьому листі йшла мова про те, що громадяни, чиею рідною мовою є українська, не мають рівних прав для вступу в навчальні заклади із особами з рідною російською мовою, тому що на конкурсних іспитах та екзаменах із спеціальної дисципліни вноситься саме російська мова і література (Світличний, Світлична, 2008: 446; Зайцев, 2014: 416–417; Обертас, 2010: 103).

Коли розпочалася перша хвиля арештів українських дисидентів 1965 р., С. Караванський один із перших виступив проти свавілля карних органів. 4 вересня 1965 р. на його помешканні відбувся обшук, під час якого практично жодних антирадянських матеріалів не було виявлено. Після цього обшуку вже на наступний день дисидент розіслав протест до преси й офіційних установ, а пізніше в Києві відвідав польське і чехословацьке консульства й залишив листа консулам зазначених держав, в яких йшлося про арешти української інтелігенції та порушення норм ленінської національної політики. Із чехословацьким консулом С. Караванський також мав зустріч і розмову. Ці кроки дисидента отримали схвалення з боку письменника Бориса Антоненка-Давидовича. Зрештою, 13 листопада 1965 р. С. Караванського затримали і за поданням Комітету державної безпеки (КДБ) без суду (для якого не було ніякого формального приводу через відсутність складу злочину в діях С. Караванського) і слідства, за рішенням тодішнього Генерального прокурора Радянського Союзу Р. Руденка, який оскаржив рішення звільнення дисидента за амністією, дисидента знову відправили до таборів суворого режиму на 8,7 років досиджувати свій попередній 25-річний термін (Чорновіл, 1967: 85–86; Касьянов, 1995: 59; Рапп, 2006: 279–280).

3. Ув'язнення дисидента в другій половині 1960-х рр.

Після того, як С. Караванський знову опинився в радянських місцях позбавлення волі (цього разу в Дубравній виправно-трудова колонія в Мордовії) куди він прибув 28 листопада 1965 р., його опір радянській системі не зменшився. Одразу ж у знак протесту проти несправедливого рішення щодо його ув'язнення дисидент оголосив голодування. Писав чимало звернень до представників громадськості й офіційних організацій. За це його карали, двічі садивши в ШІЗО (штрафний ізолятор), щоразу на 10 днів, а 8 жовтня 1966 р. мовознавця за начебто невиконання виробничих норм на 6 місяців посадили до БУРу (барак посиленого режиму). Але навіть у таких умовах С. Караванський продовжував боротися, оголошував голодування в ШІЗО і тричі в БУРі, вимагав зустрічі з прокурором. Загалом за цей період дисидент провів аж 5 голодувань, які кожного разу переривалися на 9–10 день примусовим годуванням з боку тюремної адміністрації. Боровся в колонії дисидент не тільки за права українського народу і його культури, але також захищав права кримсько-татарського народу. У 1966 р. С. Караванський, який перебував в таборі, написав лист Голові Ради Національностей Верховної Ради СРСР, де наголошував на несправедливості щодо кримських татар, яким не дозволяли повертатися на історичну батьківщину після депортації 1944 р. Звертав увагу на те, що радянська влада, яке нібито хоче збудувати найкращий на землі лад, вдається до несправедливих переселень корінного народу з його історичних земель (Чорновіл, 1967: 86; Данилюк, Бажан, 2000: 343; Зайцев, 2014: 417).

Перебування в таборі й боротьба приносила С. Караванському чимало страждань, але, завдяки своїй силі духу, він не дозволяв себе зламати. Його дружина Н. Строката-Караванська, спостерігаючи за стражданнями чоловіка, в 1966 р. написала листа, який був адресований Корольову (начальник виправного табору), Л. Брежнєву (Перший секретар Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС)), а також редакції газети «Юмінате», в якому вона просила розстріляти свого чоловіка, щоб припинити його страждання. У той час дисидент, навіть перебуваючи в таборі, не припиняв свою мовознавчу та літературознавчу роботу. У вільний час, коли не сидів ні в ШІЗО ні в БУРі, він закінчив перекладати роман Ш. Бронте «Джейн Ейр», а також написав для книги «Біографія слів» ще кілька зошитів тексту. 1967 рік відзначився багатьма змінами в житті С. Караванського. У січні в Одесі в дружини дисидента було здійснено обшук. Під час нього було вилучено рукопис віршів «Спадкоємцям Берії», написаний С. Караванським в таборі і чернетки

заяв Н. Строкатої-Караванської щодо незаконного ув'язнення її чоловіка. Крім цього, на весь 1967 р. С. Караванському табірною адміністрацією було заборонено зустрічатися із дружиною. У тому ж 1967 р. дисидента за його вольову поведінку і порушення режиму в колонії було переведено до ще жорсткішої Владимирської в'язниці (Чорновіл, 1967: 86; Данилюк, Бажан, 2000: 65; Зайцев, 2014: 417).

Навіть перебуваючи в нелюдських умовах тюрми, С. Караванський продовжив свою боротьбу з комуністичним режимом. Через свою дружину він тайнописом та іншими різними способами продовжував надсилати заяви, статті, листи до Європи й Америки, в яких йшлося про утиски за національною ознакою проти українців, балтійських народів, поляків. Деякі з його заяв, зрештою, потрапили до радіо «Свобода» і «Голос Америки». А 1968 р. у Франції було видано працю «Лихо розуму (портрети двадцяти «злочинців»)» В. Чорновола, у якій містилася біографія С. Караванського та частина його заяв. Однією із найбільших яскравих акцій С. Караванського в ув'язненні була спроба розкриття правди про Катинську трагедію 1940 р., коли радянський режим здійснив незаконну розправу над 15 тис. полонених польських офіцерів. Тоді у Владимирській в'язниці перебували свідки цього злочину – такий собі Андреев, який був колишнім лісовиком Катинського лісу і його дружина. Окрім них, були й безпосередні учасники подій: Магішев та Меджидов, а також колишній бургомістр Смоленська часів німецької окупації Борис Меньшагін, який знаходився тут вже 20 років. Його місце перебування С. Караванський дізнався від кримінальників, які працювали в тюремній лазні й перукарні. Пізніше про це йому також розповіла інша ув'язнена Катерина Зарицька (Горинь, 2009: 59; Зайцев, 2014: 417; Хворост, 2010: 8).

Написані Б. Меньшагіним документи «Прошение» і «Завещание» на тему Катині С. Караванський хотів передати на волю тайнописом під час свого другого побачення з Н. Строкатою-Караванською. У самій кімнаті зустрічі, куди цього разу його завів наглядач, був розташований широкий стіл. Далі зайшла Н. Строката-Караванська із двома наглядками. Однак затія була виявлена, наглядач взяв ту листівку і спокійно поклав собі в кишеню. Святослав Караванський, зрозумівши, що його план не вдався, тоді вголос повідомив своїй дружині про те, що у Владимирській в'язниці знаходиться свідок Катинської трагедії Б. Меньшагін, і попросив, щоб вона передала цю інформацію російському правозахиснику Андрію Сахарову. У результаті наглядачі відправили С. Караванського в окрему одиночну камеру. Також у нього були виявлені документи «Разговор. Ричарду Никсону», «10 заповідей патріота,

насилно призваного в оккупационные войска», «10 заповедей патріота поработщенного края» (Спецсообщение заместителя председателя КГБ, 1969: 3; Горинь, 2009: 59; Зайцев, 2014: 417–418).

4. Нова кримінальна справа в умовах ув'язнення

Вже в травні 1969 р. проти дисидента було відкрито нову справу, а 30 травня у його камері було проведено обшук. У його ході було виявлено пристрої та засоби, завдяки яким наносилося текст тайнопису, а також інші екземпляри цих документів. Також 30 травня були проведені обшуки в Н. Строкатої-Караванської, де також було виявлено й вилучено тайнописні тексти. Коли про спробу повторної судової розправи над С. Караванським дізналися інші дисиденти, вони відразу виступили із протестом. З ініціативи історика Валентина Мороза було здійснено акцію підтримки ув'язненого мовознавця. Разом із Іриною Сеник В. Мороз написав заяву під назвою «Знову «камерні» справи?», яка адресувалася Голові Президії Верховної Ради УРСР, а також Прокурору УРСР. У заяві йшлося про посилення репресій і переслідування людей за інакомислення, висловлювалося обурення відкриттям нової кримінальної справи проти С. Караванського. Було висунуто чітку вимогу до влади – звільнити дисидента й інших ув'язнених на 25 років, які вже відбули 15 років свого терміну. Валентин Мороз організував збір підписів під цією заявою, її підтримали серед інших дисиденти Іван Гель, Ярослава Заневчик (Менкуш), Мирослава Зваричевська, В'ячеслав Чорновіл, Богдан Горинь та ін. Загалом під заявою підписалося 16 дисидентів, а вона сама була опублікована у самвидавному часописі «Український вісник» у 1970 р. Однак радянська влада ніяк не відреагувала на протести дисидентів, а натомість самого В. Мороза в 1970 р. було повторно репресовано. Зрештою, 19 лютого 1970 р. у постанові слідчого Владимирського Управління КДБ С. Караванського було звинувачено у «провокаційному повідомленні», що начебто польські офіцери були вбиті не нацистами, а радянськими чекістами. А 23 квітня 1970 р. Владимирський обласний суд виголосив вирок – 10 років позбавлення волі. Також С. Караванського було визнано «особливо небезпечним рецидивістом» (Спецсообщение заместителя председателя КГБ, 1969: 3; Зайцев, 2014: 418; Паска, 2018: 110–111).

Після повторного засудження дисидент продовжував намагатися передавати на волю книги, журнали, заяви, листи, а також і власні вірші, які були написані саліцилатом натрію, використовуючи інші канали. Йому таки вдалося передати інформацію про Катинську трагедію, яка одразу ж з'явилася в самвидаві. А також 12 травня 1970 р. дисидент надіслав до Прокуратури Радянського

Союзу клопотання, в якому йшлося про приховування злочинів і необхідність притягнення до кримінальної відповідальності прокурора Абрамова і судді Владимирського обласного суду Колосова. За боротьбою С. Караванського із закордону спостерігала українська діаспора, яка прагнула допомогти дисидентам. Вони намагалися це зробити, використавши офіційний візит до СРСР прем'єр-міністра Канади П'єра-Еліота Трюдо, який мав відбутися в травні 1971 р. Того ж року в лютому до прем'єр-міністра звернувся депутат парламенту Канади українського походження Стівен Папроцький із проханням під час свого візиту порушити питання звільнення дисидентів С. Караванського та В. Мороза. А вже у квітні представники української діаспори Канади вручили П.-Е. Трюдо відповідну петицію. Однак під час свого візиту прем'єр-міністр жодного разу не піднімав це питання, пояснюючи це тим, що недостатньо проінформований про переслідування в СРСР (Зайцев, 2010: 418; Паска, 2018: 175–176).

У 1972 р. відбувся суд над дружиною С. Караванського, яка завжди була для нього опорою і допомагала поширювати його листи, заяви за кордон, вірші. Перед цим її було звільнено з роботи за те, що вона відмовилася засудити дії чоловіка, а 6 грудня 1971 р. – заарештовано. Коли під час суду 17 травня Н. Строкатій було надано останнє слово, вона зуміла розвінчати радянський міф про демократію і свободу в СРСР. А через два дні дисидентку за ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») засудили до 4 років колоній суворого режиму (Зайцев, 2014: 418; Рапп, 2006: 280).

У момент перебування С. Караванського у в'язниці наприкінці 1971 р. сталася подія, яка справила дуже вагомий вплив на весь розвиток українського дисидентського руху. Із Праги до Києва прибув громадянин Бельгії Ярослав Добош, який був членом Співки української молоді (СУМ) і студентом Лювєнського католицького університету. Коли Я. Добош прибув до Києва, місцеві дисиденти передали йому фотоплівку «Словника українських рим» С. Караванського. Проте вивести за кордон його Я. Добош не зміг, бо коли вже після Нового року повертався додому, то був схоплений працівниками КДБ на станції Чоп на кордоні. Під час обшуку 5 січня 1972 р. в нього був виявлений словник, а самого студента звинуватили в шпигунстві. Пізніше вилучений «Словник українських рим» був названий в газеті «Літературна Україна» «антирадянським документом» (Овсієнко, 2007: 155, 314; Данилюк, Бажан, 2000: 84). Затримання Я. Добоша стало приводом для нової хвилі масових арештів найбільш активних учасників українського дисидентського руху в січні 1972 р., яке фігурує в історіографії під назвою «генеральний погром».

Під час перебування С. Караванського в мордовських колоніях (с. Сосновка) у середині 1970-х рр. зусиллями КДБ було сформовано дві ворогуючі групи дисидентів, кожна з яких пропонувала свої методи боротьби проти комуністичного режиму. Прихильники пасивного опору, куди входили О. Мурженко, Е. Кузнецов, В. Романюк, Б. Ребрик виступали проти різкого супротиву й робили основний акцент на власному самозбереженні в умовах ув'язнення. До іншої групи, яку можна назвати радикальною, входили І. Гель, С. Караванський та В. Мороз; вони виступали за активний опір і проведення протестних голодувань. Починаючи з 1975 р. в середовищі дисидентів у колоніях виникла ідея боротися за спеціальний статус політв'язня, що вони активно почали робити. Ця діяльність була виснажливою, вимагала багато витривалості й сили волі, бо потрібно було відмовлятися від роботи, зняти нашивки з прізвиськами, які носили на грудях в'язні і влаштовувати тривалі голодування, на чому вони наполягали як на основному засобі боротьби. Інші дисиденти не дуже прагнули приєднатися до радикальної групи через страх ризикувати власним життям. Тоді С. Караванський та І. Гель приступили до написання своєрідного програмного документа. С. Караванський написав преамбулу, а І. Гель був автором 14-ти пунктів. Пізніше В. Чорновіл доповнив документ 9 чи 10 пунктами. Таким чином був створений документ під назвою «Кодекс честі політв'язня». У ньому були написані доволі звичні речі як на табірні будні – що політв'язень не має права купувати норму роботи в іншого політв'язня, або купляти чужу пайку. Після написання дисиденти дали його прочитати іншим в'язням. Хоча між двома групами була ворожнеча, але це не стало завадою для передачі «Кодексу честі» Е. Кузнецову від С. Караванського та І. Геля – В. Чорноволу з метою поширення документа в інші колонії (Кіпіані, 2021: 149–152, 155–157; Паска, 2018: 162–163).

Тим часом боротьба за статус політв'язня продовжувалася. У серпні–жовтні 1976 р. В. Мороз улаштував 65-денне голодування. Святослав Караванський, будучи також прихильником активного опору радянській системі, не залишився осторонь і також розпочав протест у формі голодування. Також дисидент долучився до колективного голодування у день 5-ї річниці масштабної хвилі репресій проти українського національного руху (12 січня 1977 р.). Серед учасників заходу також були В. Мороз, В. Чорновіл, В. Стус, В. Романюк, Д. Шумук. Окрім голодування дисиденти вимагали припинення переслідування за національністю, визволення із колоній і в'язниць українських дисидентів. У подальшому С. Караванський продовжив разом з іншими прихильниками активних методів боротьби влаштовувати голодування протесту.

Потрібно сказати, що С. Караванський мав неймовірно міцний шлунок. Після 2–3 днів після закінчення голодування він їв усе, що було в пайці, та не мав ніяких проблем із травною системою (Кіпіані, 2021: 177–178; Паска, 2018: с. 166).

У лютому 1979 р. С. Караванського було оголошено членом Української Гельсінської групи (УГГ). Вже ставши членом цієї правозахисної організації, С. Караванський разом із В. Чорноволем, О. Попович, Б. Ребриком та ін. політв'язнями написали звернення на захист українського священника В. Романюка, де засудили розправу над ним, називаючи її злочином проти представників релігій усього світу. Зрештою, після довгих літ перебування у в'язниці в 1979 р. С. Караванського було звільнено. До України дисидента не впустили, привезли до м. Таруса (нині РФ), де його разом із дружиною позбавили радянського громадянства; в листопаді 1979 р. подружжя емігрувало за кордон (Українська гелсінська група, 1983: 16, 592–593; Захаров, 2003: 134).

5. Висновки

Життєвий шлях Святослава Караванського у 1960-х – 1970-х рр. є вражаючим прикладом непохитної вірності ідеалам національного відродження, громадянської гідності та інтелектуального спротиву радянському тоталітаризмові. Його діяльність у рамках українського дисидентського руху вийшла далеко за межі особистого протесту – вона

набрала характеру тривалої і послідовної боротьби, що поєднувала культурно-просвітницький, публіцистичний, мовознавчий та правозахисний аспекти. Святослав Караванський виступав не лише проти політичних репресій, а й проти глибших процесів русифікації та знищення національної ідентичності. Його публічні звернення, протестні листи, літературна і наукова діяльність, зокрема створення «Словника українських рим» і публікації статей, стали важливими актами опору, спрямованими як на внутрішню аудиторію, так і на міжнародну спільноту. Ув'язнення С. Караванського не зламало його духу, а лише поглибило його переконання. Активність дисидента в таборах, участь у створенні «Кодексу честі політв'язня», голодування, листування із західними правозахисними структурами і вступ до Української Гельсінської групи свідчать про його перехід від індивідуального до колективного, структурованого опору. Досвід С. Караванського демонструє, що українське дисидентство не було однорідним явищем, а мало всередині себе різні стратегії й підходи до боротьби. При цьому С. Караванський уособлював найбільш рішучу, активну лінію спротиву, в якій поєднувалися особиста жертвність, інтелектуальна праця та стратегічне бачення. Його внесок у збереження української національної ідентичності, правозахисну боротьбу та інтелектуальну спадщину є безумовно вагомим і заслуговує на глибоке наукове осмислення й належне вшанування.

Література:

1. Горинь М. Запалити свічу. Харків: Права людини, 2009. 325 с.
2. Данилюк О., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
3. Зайцев Ю. Рух опору на Півдні України (кінець 1950-х – 1980-ті роки): Одеська парадигма. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2014. Вип. 24. С. 413–434.
4. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
5. Караванський С. Сутичка з тайфуном. Нью-Йорк; Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1980. 188 с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.
7. Кіпіані В. Дисиденти: Чути правду. Харків: Віват, 2021. 340 с.
8. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років). Київ: Смолоскип, 2010. 300 с.
9. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. Кн. 1. Харків: Права людини, 2007. 352 с.
10. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с.
11. Рапп І. Караванський Святослав Йосипович. *Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 1*. Харків: Права людини, 2006. С. 278–281.
12. Світличний І., Світлична Н. З живучого племені Дон Кіхотів. Київ: Грамота, 2008. 816 с.
13. Спецсообщение заместителя председателя КГБ при СМ УССР Шульженко Б.С. в адрес руководства ЦК КПУ об аресте Караванского С.И. за распространение изготовленных тайнописью антисоветских документов. 1969. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25128>. (дата звернення: 15.05.2025).
14. Українська гелсінська група 1978–1982. Документи і матеріали / Упор. і ред. О. Зінкевич. Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1983. 998 с.
15. Хворост Л. Святослав Караванський. Інтерв'ю. *Березіль*. Харків; Дентон, 2010. С. 2–14.
16. Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). Париж: Перша українська друкарня в Франції, 1967. 336 с.

References:

1. Chornovil, V. (1967). Lykho z rozumu (portrety dvadtsiaty «zlochyntsyv») [Madness (portraits of twenty “criminals”)]. Paryzh: Persha ukrainska drukarnia v Frantsii, 336. [in Ukrainian].
2. Danyliuk, O. & Bazhan, O. (2000). Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)]. Kyiv: Ridnyi kraj, 616. [in Ukrainian].
3. Horyn, M. (2009). Zapalyty svichu [Light a candle]. Kharkiv: Prava liudyny, 325. [in Ukrainian].
4. Karavanskyi, S. (1980). Sutyhka z taifunom [A fight with a typhoon]. Niu-York; Baltymor; Toronto: Smoloskyp, 188. [in Ukrainian].
5. Kasianov, H. (1995). Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960 – 80-kh rokiv [Dissidents: Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s – 1980s]. Kyiv: Lybid, 224. [in Ukrainian].
6. Khvorost, L. (2010). Sviatoslav Karavanskyi. Interviu [Svyatoslav Karavansky. Interview]. *Berezil*. Kharkiv; Denton, 2–14. [in Ukrainian].
7. Kipiani, V. (2021). Dysyenty: Chuty pravdu [Dissidents: Hear the truth]. Kharkiv: Vivat, 340. [in Ukrainian].
8. Obertas, O. (2010). Ukrainskyi samvydav: literaturna krytyka ta publitsystyka (1960-i – pochatok 1970-kh rokiv) [Ukrainian samizdat: literary criticism and journalism (1960s – early 1970s)]. Kyiv: Smoloskyp, 300. [in Ukrainian].
9. Ovsienko, V. (2007). Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka. Kn. 1 [The Light of People: Memoirs and Journalism. Book 1]. Kharkiv: Prava liudyny, 352. [in Ukrainian].
10. Paska, B. (2018). Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysydentstva [Valentyn Moroz: the flag of Ukrainian dissidence]. Ivano-Frankivsk: Foliant, 366. [in Ukrainian].
11. Rapp, I. (2006). Karavanskyi Sviatoslav Yosypovych [Karavansky Svyatoslav Iosypovych]. *Mizhnarodnyi bihrafichnyi slovnyk dysydyntiv krain Tsentralnoi ta Shkhidnoi Yevropy y kolyshnoho SRSR. T. 1. Ukraina. Ch. 1 – International Biographical Dictionary of Dissidents from Central and Eastern Europe and the Former USSR. Vol. 1. Ukraine. Part 1*. Kharkiv: Prava liudyny, 278–281. [in Ukrainian].
12. Specsoobshenie zamestitelya predsedatelya KGB pri SM USSR Shulzhenko B.S. v adres rukovodstva CK KPU ob areste Karavanskogo S.I. za rasprostranenie izgotovlennykh tajnopisyu antisovetskiykh dokumentov [Special message from the Deputy Chairman of the KGB under the CM of the Ukrainian SSR Shulzhenko B.S. to the leadership of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the arrest of Karavansky S.I. for distributing anti-Soviet documents prepared in secret writing]. (1969). *Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu – Electronic archive of the Ukrainian liberation movement*. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25128>. (last accessed: 15.05.2025). [in Russian].
13. Svitlychnyi, I. & Svitlychna, N. (2008). Z zhyvuchoho plemeni Don Kikhotiv [From the living tribe of the Don Quixotes]. Kyiv: Hramota, 816. [in Ukrainian].
14. Zaitsev, Yu. (2014). Rukh oporu na Pivdni Ukrainy (kinets 1950-kh – 1980-ti roky): Odeska paradyhma [The Resistance Movement in Southern Ukraine (late 1950s – 1980s): The Odesa Paradigm]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, 24, 413–434. [in Ukrainian].
15. Zakharov, B. (2003). Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]. Kharkiv: Folio, 144. [in Ukrainian].
16. Zinkevych, O. (Ed.) (1983). Ukrainska helsinkska hrupa 1978–1982. Dokumenty i materiialy [Ukrainian Helsinki group 1978–1982. Documents and materials]. Toronto; Baltymor: Smoloskyp, 998. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.06.2025

Рекомендована до друку 31.07.2025

Опублікована 12.09.2025

УДК 930-047.37:[167.5:352.07-024.5“1598/1638”Базавл.Січ]
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-7>

У ПОШУКАХ НЕІСНУЮЧОЇ СІЧІ: ДЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО МІФУ

Посунько Ольга Миколаївна,
*кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри історії України
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
olgaposunko70@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7250-9696*

Молдаванов Євген Вячеславович,
*магістр історії та археології
незалежний дослідник
moldavanoveugen@gmail.com
orcid.org/0009-0005-9275-1251*

Мета статті – на основі комплексного аналізу історичних джерел, картографічних матеріалів та супутникових знімків із залученням сучасних ГІС-технологій, верифікувати існуючі наукові гіпотези щодо місця розташування так званої Базавлуцької Січі та спростувати історіографічний конструкт її існування як стаціонарного укріпленого військово-адміністративного центру. **Методи дослідження** залучено як загальнонаукові (аналізу та синтезу), так і спеціальні історичні: картографічний, джерелознавчий і метод геоінформаційних систем. **Результати дослідження.** Спростовано усталене в історіографії уявлення про існування Базавлуцької Січі як сталого, стаціонарного укріплення запорозького козацтва у Великому Лузі впродовж 1593–1638 рр. На основі аналізу широкого кола писемних джерел, історіографії XVIII–XXI століть, картографічних матеріалів та супутникових знімків із використанням ГІС-технологій встановлено, що: Базавлуцька Січ є історіографічним конструктом, сформованим у другій половині XIX ст. під впливом романтичної інтерпретації минулого та спроби заповнити прогалини у джерелах без належної верифікації. **Висновки.** У результаті проведеного дослідження, здійснено верифікацію припущень щодо місця розташування так званої Базавлуцької Січі. Аналіз виявив відсутність сталої традиції локалізації цього укріплення в історичних джерелах. Основні наративи, які впродовж XIX століття формували уявлення про Базавлуцьку Січ, базуються фактично лише на свідченні Е. Ляссоти 1593 р. Воно жодного разу не повторюється у наступних документах і не підтверджується археологічно. Застосування ГІС-методу дозволило порівняти уявний картографічний образ Січі з реальними ландшафтами Великого Лугу, відкритими після осушення Каховського водосховища внаслідок підриву ГЕС у 2023 році.

Дослідження виявило, що упродовж 1593–1638 років козаки дійсно використовували терени Великого Лугу як місця тимчасового базування. Проте не існує жодних джерельних підстав стверджувати про наявність постійного, стаціонарного укріплення, яке відповідало б ознакам Січі як козацького політико-адміністративного і військового центру.

Ключові слова: Базавлуцька Січ, Великий Луг, ГІС-аналіз, історія запорозького козацтва, козацькі укріплення.

IN SEARCH OF THE NON-EXISTING SITCH: DECONSTRUCTION OF A HISTORIOGRAPHICAL MYTH

Posunko Olga Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History of Ukraine
Oles Honchar Dnipro National University
olgaposunko70@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7250-9696*

Moldavanov Yevhen Vyacheslavovych,
*Master of History and Archaeology
Freelance Researcher
moldavanoveugen@gmail.com
orcid.org/0009-0005-9275-1251*

The purpose of the article is to verify the existing scientific hypotheses regarding the location of the so-called Bazavlutska Sich and to refute the historiographical construct of its existence as a stationary fortified military-administrative centre based on a comprehensive analysis of historical sources, cartographic materials and satellite images using modern GIS technologies. **Research methods** used are both general scientific (analysis and synthesis) and special historical methods: cartographic, source study and geographic information systems. **Results.** The author refutes the idea of the existence of the Bazavlutska Sich as a stable, stationary fortification of the Zaporozhian Cossacks in Velykyi Luh during 1593–1638, which is established in historiography. Based on the analysis of a wide range of written sources, historiography of the XVIII–XXI centuries, cartographic materials and satellite images using GIS technologies, it is established that The Bazavlutska Sich is a historiographical construct formed in the second half of the nineteenth century under the influence of a romantic interpretation of the past and an attempt to fill in the gaps in sources without proper verification. **Conclusions.** As a result of the study, the assumptions about the location of the so-called Bazavlutska Sich were verified. The analysis has revealed the absence of a stable tradition of locating this fortification in historical sources. The main narratives that shaped the perception of the Bazavlutska Sich during the nineteenth century are based, in fact, only on the testimony of E. Lassota in 1593. The application of the GIS method allowed us to compare the imaginary cartographic image of the Sich with the real landscapes of the Velykyi Luh, discovered after the draining of the Kakhovka Reservoir as a result of the hydroelectric power plant explosion in 2023.

The study found that in 1593–1638, the Cossacks did indeed use the territory of Velykyi Luh as a temporary base. However, there is no source evidence to suggest the existence of a permanent, stationary fortification that would meet the characteristics of the Sich as a Cossack political, administrative, and military centre.

Keywords: Bazavlutska Sich, Velykyi Luh, GIS analysis, history of Zaporizhzhia Cossacks, Cossack fortifications.

1. Вступ

У рік 250-річчя від ліквідації Запорозької Січі (1775) активізувалися обговорення деяких питань, так чи інакше пов'язаних з історією запорозького козацтва, історією Січей. Попри усталені твердження, які транслуються насамперед у навчальних матеріалах, історія Січей, проблема їх локалізації, все ще актуальна для історичної науки. Зокрема, не зважаючи на наявність багатьох досліджень, дискусійним залишається питання існування та місцезнаходження Базавлуцької Січі. Серед науковців відсутня однаковість щодо її географічного положення, а деякі підходи суперечать один одному як за логікою аргументації, так і за джерельною базою.

Актуалізують інтерес до даного об'єкту і обставини сучасності: після підриву Каховської ГЕС російськими загарбниками 6 червня 2023 року значні території Великого Лугу стали доступними для досліджень, що відкрило нові перспективи для переосмислення локалізації козацьких укріплень. Зміна рельєфу, осушення колишніх заплав та берегів дало змогу поєднати історичні гіпотези з реальними топографічними даними.

Мета дослідження – на підставі критичного аналізу історичних джерел і залучення сучасних геоінформаційних технологій (ГІС) здійснити верифікацію наявних припущень щодо місцезнаходження Базавлуцької Січі, а також спростувати історіографічну концепцію про її існування як стаціонарного фортифікаційного об'єкта. Для реалізації мети виконані наступні дослідницькі завдання: проаналізовано історіографічні концепції щодо Базавлуцької Січі; встановлено джерела, на яких ґрунтувалися припущення про її локалізацію; застосовано методологію ГІС для просторового аналізу історичних карт і сучасних супутникових знімків; здійснено зіставлення реального геоландшафту з уявним картографічним образом Січі.

Методологічна основа дослідження. В роботі застосовано як загальнонаукові методи аналізу та синтезу, так і спеціальні історичні, зокрема:

історико-джерелознавчий аналіз – для оцінки автентичності та репрезентативності письмових свідчень; історико-картографічний метод – для верифікації топографічних вказівок у джерелах; метод геоінформаційних систем (ГІС) – з метою просторової реконструкції середовища Великого Лугу та співставлення історичних картографічних матеріалів із сучасними супутниковими зображеннями, які дозволили розглядати явище «Базавлуцької Січі» в історичній динаміці, враховуючи зміну локалізацій і характеру запорозьких укріплень. Останнє здійснено з використанням програми Google Earth.

Стаття побудована за логікою поступового розгортання теми: спочатку подається огляд історіографії та джерел, далі – критичний аналіз існуючих гіпотез, після чого запропоновано нове трактування Базавлуцької Січі як рухомого табору з обмеженим часовим існуванням.

2. Аналіз історіографічної традиції

Питання локалізації Базавлуцької Січі відображене в працях істориків від середини XVIII ст. до сьогодення, хоча ступінь уваги до даного об'єкта істотно варіюється. З огляду на характер інтерпретацій та зміну наукових парадигм, доцільно виділити три періоди розвитку історіографії даної теми.

Перший період (1740–1917). Перші згадки про козацькі укріплення в районі Нижнього Подніпров'я з'являються у працях XVIII ст., зокрема у творах С. І. Мишецького (Мышецкий, 1851), О. І. Рігельмана (Ригельман, 1847), однак без прямої згадки про Базавлуцьку Січ. Безпосереднє зацікавлення проблематикою розпочинається у середині XIX ст., коли А. О. Скальковський вперше окреслив хронологічні межі існування так званої «Старої Січі»: 1576–1654 рр. на Чортомлицькому півострові, не вживаючи однак назви «Базавлуцька» (Скальковский, 1841: 156, 157). Уперше термін «Базавлуцька Січ» застосував П. О. Куліш (Кулиш, 1874: 64).

У зазначений період дослідники сформували три основні підходи до локалізації Базавлуцької Січі. Перший – на річці Базавлук поблизу с. Грушівка (Еварницький, 1890: 106; Апостолова, 1903: 67; Грушевський, 1913: 161). Другий підхід – ототожнення Базавлуцької Січі з укріпленням біля Чортомлицького Рогу, при злитті річок Чортомлик, Лапинка, Павлюк і Скарбна (Скальковский, 1841: 156, 157; Брун, 1880: 372; Еварницький, 1898: 109, 110; Грушевський, 1909: 280, 287, 292; Кашенко, 1917: 88; Кашенко, 1918: 74). Третій підхід демонструє розуміння Базавлука не як конкретного географічного пункту, а як узагальненої назви певної частини Великого Лугу (Кулиш, 1874: 64).

Водночас чимало авторів цієї доби, зокрема, М. І. Костомаров (Костомаров, 1859: 17), О. С. Афанасьєв-Чужбинський (Афанасьєв-Чужбинський, 1861), І. Карелін (Карелин, 1875), П. М. Буцинський (Буцинский, 1882), І. М. Каманін (Каманин, 1894), Л. В. Падалка (Падалка, 1894), не згадували Базавлуцьку Січ у своїх працях.

Другий період (1917–1991). У радянську добу, не зважаючи на ідеологічне упередження щодо козацтва, тематика Базавлуцької Січі залишалася у фокусі дослідницької уваги, особливо у зв'язку з археологічними розвідками, викликаними будівництвом Каховської ГЕС. Додатковий імпульс до активізації інтересу був зумовлений ідеологічною кон'юнктурою, зокрема, підготовкою до святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією (1954), у межах якого історико-культурна спадщина Запорозької Січі розглядалася як частина «спільного минулого» двох народів. У цей час простежуються п'ять варіантів-пропозицій щодо локалізації: 1) заперечення або замовчування існування Базавлуцької Січі як історичного феномену (Гуслистий, 1941); 2) критичний перегляд і спростування археологом Ф. Б. Копиловим (у 1951–1953 рр.) позицій Д. І. Яворницького щодо локалізації (Федорук, 2017: 268, 296); 3) відсутність усталеного погляду, що призводить до мультиваріантних інтерпретацій істориками (Апанович, 1998) та археологами (Федорук, 2017: 268); 4) локалізація Січі біля Чортомлицького Рогу (Голобуцький, 1957: 109); 5) локалізація на річці Базавлук (Богущ, 2004: 197, 198).

Третій період (1991 – по сьогодні). Сучасний етап досліджень (1991–2020-ті рр.) позначений зростанням уваги до козацької спадщини, що виявляється і у продовженні та деталізації раніше сформульованих підходів до локалізації Базавлуцької Січі. Вирізняються наступні підходи: 1) ігнорування теми Базавлуцької Січі або її згадка лише побіжно (Ленченко, 1993); 2) локалізація біля Чортомлицького Рогу (Щербак, 1998; Гуржій, 1997: 15; Жуковський, 2017: 39 – 42); 3) уточнення географічного розміщення з перенесенням акценту

на острів Базавлук, розташований за 4,7 км на південний схід від Чортомлицького Рогу (Стороженко, 2020: 63); 4) збереження нечіткої локалізації або фіксування її невизначеності (Мицик, 1997: 85); 5) нова інтерпретація козацьких укріплень як нестационарних мобільних таборів, що змінювали своє розташування залежно від сезону та обставин (Вирський, 2024: 152, 153).

3. Огляд західної історіографічної традиції

Як в українській історіографії Базавлуцька Січ нерідко залишалася поза увагою або ставилася під сумнів, висвітлення історії її існування в зарубіжній історіографії також не було системним, вона не ставала спеціальним об'єктом дослідження. Праці іноземних авторів здебільшого були спрямовані на вивчення історії українського козацтва в цілому, дипломатичних відносин Східної Європи, або ж на аналіз наукової спадщини попередників.

Попри це, лапідарні згадки про Базавлуцьку Січ трапляються у працях французьких, чеських, польських, американських та британських істориків. Серед них варто виокремити кілька варіантів локалізації або згадок, що мають евристичне значення для розуміння рецепції цього об'єкта за межами України: 1) Ж. Б. Шерер (Scherer, 1788: 177) локалізував Базавлуцьку Січ між Томаківкою та Микитиним; 2) Я. Отто (Otto, 1890: 536) визначав її поблизу гирла річки Базавлук на острові, утвореному її рукавами та озерами Бейкуш і Журавлівське; 3) Т. Корзон (Korzon, 1923: 293) трактував Базавлук не як окремий острів, а як умовну назву лівої частини Великого Лугу – від сучасного Нікополя до острова Скалозубова; 4) Л.-Р. Винар (Wynar, 1975: 32) згадував про укріплення неподалік Томаківки; 5) у працях Л. Лангера (Langer, 2001: 38) та П. Р. Магочія (Magocsi, 2007: 89 – 91) наявні загальні згадки про козацьке укріплення, однак без конкретизації його локалізації.

Ці фрагментарні згадки, хоча й не формують єдиної західної традиції у вивченні Базавлуцької Січі, утім відображають ширший інтерес до просторової організації козацьких осередків і становлять джерело для порівняльного аналізу з вітчизняною історіографією.

Підсумовуючи аналіз історіографії питання, варто зазначити, що першою письмовою згадкою про Базавлуцьку Січ стала публікація французького дослідника Ж. Б. Шерера у 1788 році (Scherer, 1788: 177). У вітчизняній традиції таким свідченням вважається згадка П. О. Кулиша (1874), що з'явилася через 86 років (Кулиш, 1874: 64).

Усі висловлені в історіографії гіпотези становлять фактично 11 варіацій інтерпретації місця розташування і самого статусу Базавлуцької Січі: від вказівки на певне місце до ігнорування її як такої. Характерною рисою новітнього етапу вивчення Запорозької спадщини стало суттєве тематичне та

географічне розширення досліджень. Незважаючи на це, комплексна розвідка, присвячена конкретно Базавлуцькій Січі, досі залишається перспективною та актуальною темою для фахового опрацювання.

4. Єдине свідчення і множинні інтерпретації

Міркування щодо локалізації Базавлуцької Січі зводяться, зрештою, до фундаментального питання: чи існувала вона взагалі як стаціонарний військовий осередок? Аналіз джерельної бази та історіографії свідчить про те, що уявлення про Базавлуцьку Січ ґрунтуються переважно на одному-єдиному свідченні – донесенні посланця імператора Рудольфа II Еріха Ляссоти, датованому червнем–липнем 1594 р.: «козаки мали свій табір на острові Базавлук, який називається одним із рукавів Дніпра (Neprs) біля Чортомлика (Dortomlek), або, як вони називають, при чортомлицькому Дніприщі (dartmileczkim Neprzisszczie), розташований близько двох миль» (Lassota, 1866: 210 – 211).

Це повідомлення має сингулярний характер, адже жодного разу не повторюється в інший час – ані до, ані після згаданого періоду. У більш ранніх документах згадується радше сам топонім «Базавлук» або його варіації. Наприклад, у лютому–березні 1552 р. зазначається «Базавлуцький ухід», а 3 січня 1585 р. гетьман Війська Запорозького Іван Оришевський підписав листа до короля польського і великого князя литовського Стефана Баторія «з Низу, на Базавлуці» – ex Niz in Bazawluk (Документи українського козацтва, 2016: 629–630). Крім того, ще взимку 1518 р. повідомлялося, що «за Днепром на Бузовлуцком устьє лежали» татари з кримським ханом на чолі (Вирський, 2021: 120).

Таким чином, поодинокі згадки про локалізацію козацького табору саме «при Чортомлицькому рукаві» серед частини Великого Лугу, яка сприймалася під загальним топонімом «Базавлук» радше виняток, а не правило. Водночас апроксимація цього свідчення на значно ширший хронологічний проміжок – 1593–1638 рр. є науково некоректною. Зокрема, йдеться про універсал гетьмана Стефана-Криштофа Остряниці, датований 20 березня 1638 р., у якому зазначено, що документ було складено у таборі Війська Низового Запорозького «від Базавлука» (Величко, 1855: 135–143), проте Чортомлик у тексті не згадується.

У науці неприпустимо будувати узагальнення на основі сингулярного джерела. Якщо згадка зустрічається один раз, вона є лише фактологічним свідченням; двічі – це може бути випадковістю; лише за умови повторення з певною регулярністю можна говорити про тенденцію або закономірність. У випадку з Базавлуком маємо два маркери: 1594 і 1638 роки, з проміжком у 44 роки, без підтвердження про постійність чи стаціонарність згаданого табору. У зв'язку з цим постає обґрунтоване

припущення, що термін «Базавлуцька Січ» є історіографічною апроксимацією, результатом узагальнення ряду кочових козацьких таборів у Нижньому Подніпров'ї між 1590-ми та 1630-ми роками.

З погляду історичної реконструкції, ймовірно, що якби сучасники запитали запорожців про розташування Базавлуцької Січі, ті просто не змогли б дати виразної відповіді, через відсутність самої концепції стаціонарного об'єкта з такою назвою. Це поняття, вірогідно, є науковим конструктом, вивороченим у другій половині XIX ст.

Варто також зазначити відсутність картографічних згадок про Базавлуцьку Січ як у джерелах XVI–XVII ст., так і в пізніших документах. Тимчасові табори, не фіксувалися на картах, де позначали лише капітальні, довготривалі поселення. Ймовірність існування Базавлуцької Січі як укріпленої одиниці не підтверджується також топографічними чи геостратегічними критеріями.

Створений науковою спільнотою міф про Базавлуцьку Січ видається збірним образом тимчасових таборів-кочовищ, які переносилися щороку на нові місця упродовж 1593 – 1638 років: серед них відомі табір у Базавлуку, який згадується у червні-липні 1594 р. (Lassota, 1866: 210, 2011), табір в урочищі Солоницькому, що на Лівобережжі (1596 р.) (Еварницький, 1895: 128), табір в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом та Білою Церквою (1621 р.) (Історія запорозької Січі, 2023: 59], січ в урочищі Щуровському (1620-ті – 1630-ті рр.) (Харлан, 2018: 40 – 47), а також табір в урочищі Старець (1638 р.) (Історія запорозької Січі, 2023: 64). Прототипом для Базавлуцької Січі слугував саме табір, згаданий у червні-липні 1594 р. (Lassota, 1866 : 210, 2011).

Серед усіх висунутих в історіографії версій локалізації Базавлуцької Січі основними, вартими уваги, є шість: 1) між Томаківкою і Микитиним; 2) на острові біля гирла річки Базавлук, поблизу с. Грушівка; 3) біля Чортомлицького Рогу, у місці злиття річок Чортомлик, Лапинка, Павлюк і Скарбна; 4) неподалік Томаківки; 5) на острові за 4,7 км на південний схід від Чортомлицького Рогу; 6) як частина Базавлуцьких плавнів Великого Лугу, без точної прив'язки до конкретного об'єкта.

Наявність такої кількості суперечливих гіпотез свідчить радше про відсутність усталеної традиції локалізації Січі, ніж про її реальне існування як визначеного стаціонарного пункту. Зрештою, частина дослідників, як наприклад, Д. І. Яворницький, який писав: «Коли й ким заснована Базавлуцька Січ і скільки часу вона існувала, цього ми сказати не можемо» (Еварницький, 1892: 68), висловлювали сумніви щодо цього об'єкта. А сучасні історики, як-от Д. С. Вирський, більш відверто і прямо назвали Базавлуцьку Січ «модерним історіографічним міфом» (Вирський, 2021: 152).

5. Контраргументи до основних версій локалізації

У підсумку, підстав вважати Базавлуцьку Січ реальним стаціонарним козацьким укріпленням на теперішньому етапі вивчення немає. Концепт «Базавлуцької Січі» є радше результатом історіографічної конструкції, ніж об'єктивно зафіксованим фактом. Для верифікації цього твердження контраргументуємо кожну з версій.

Версія №1. Першим, хто після ліквідації Запорозької Січі згадав про Базавлуцьку Січ, був не вітчизняний дослідник, а французький історик і географ Жан Бенуа Шерер. У своїй праці (Scherer, 1788: 177) він вказував, що Базавлуцька Січ розташовувалась на однойменному острові між Томаківкою та Микитиним Рогом і існувала в період із 1593 по 1638 рр.

Контраргумент: Шерер не подає джерел або аргументів, на які він спирався. Варто одразу зауважити, що ця версія є сумнівною, оскільки зазначена частина Великого Лугу мала власну назву – Кінські плавні. Базавлуцькі ж плавні починалися від Микитинового Рогу й простягалися на південний захід до острова Скалозуба. Тож укріплення в цьому районі навряд чи могло носити назву Базавлуцького, не в останню чергу через віддаленість від річки Базавлук на понад 40 км.

Версія №2. Розташування на острові неподалік гирла річки Базавлук, поблизу села Грушівка за деякими версіями (Еварницький, 1890: 106; Otto, 1890: 536; Грушевський, 1913: 161; Богущ, 2004: 197, 198).

Контраргумент: Археолог Ф. Б. Копилов перевіряв цю гіпотезу. Під час археологічних експедицій у 1951 та 1953 рр. він дійшов висновку, що урочище «Острів», розташоване неподалік гирла Базавлука, не є островом у географічному сенсі. З огляду на це, дослідник здійснив археологічне обстеження можливих місць табору запорожців 1594 р.: уздовж плавнів від села Покровське до гирла Базавлука, по лівому берегу річок Підпільної та Сандалки, а також по правому берегу Базавлука – від села Кут до залізничного мосту. Особлива увага приділялась урочищу «Острів» поблизу Грушівки.

Як показало дослідження, Базавлуцькі плавні на лівому березі Підпільної та Сандалки під час повені повністю заливаються водою. На території урочища «Острів» знайдено вісім великих ям – саме їх свого часу згадував Яворницький, припускаючи, що це сліди куренів Базавлуцької Січі. Для перевірки двох із цих ям, були закладені шурфи, проте жодних ознак культурного шару виявлено не було. Це свідчить про природне походження заглиблень. Інших слідів помешкань на цій території також не було знайдено (Федорук, 2017: 296). Крім того, Копилов зафіксував, що знайдені ями – це залишки від корчування груш, які колись рясно росли на цій ділянці (Федорук, 2017: 268).

Навіть якщо припустити, що згадані ями могли бути рештками капітальних споруд, слід звернутися до свідчень Еріха Ляссоти, згідно з якими «запорозьке військо стояло на острові Базавлук у вигляді табору (*не Січі – Авт.*)... житлами для козаків слугували шалаші, виготовлені з хмизу та перекриті для захисту від дощу кінськими шкірами» (Lassota, 1866: 210–211). Немає підстав вважати, що хмизові шалаші могли споруджуватися нижче рівня землі, адже через свою легку конструкцію вони не витримували б підтоплення. Тому великі ями жодним чином не корелюють із конструкцією таких тимчасових жител.

Версія №3. Низка дослідників (Скальковский, 1841: 156–157; Брун, 1880: 372; Эварницкий, 1898: 109–110; Грушевський, 1909: 280, 287, 292; Кащенко, 1917: 88; Голобуцький, 1957: 109; Пашенко, 1969: 11–12; Щербак, 1998: 73–81; Гуржій, 1997: 15; Жуковський, 2017: 39 – 42) вважали, що Базавлуцька Січ розташовувалась на острові при злитті річок Чортомлик, Лапинка, Павлюк і Скарбна.

Контраргумент: Названі автори часто спираються на свідчення «Щоденника Еріха Ляссоти із Стеблева», в якому за 9 червня 1594 р. зазначено: «На острові Базавлук, який називається одним із рукавів Дніпра (*Neprs*) біля Чортомлика (*Dortomlek*), або як вони називають – при чортомлицькому Дніприщі (*dartmileczkim Neprzissczie*) (*довжина 4,58 км – Авт.*), близько двох миль стояли козаки у вигляді табору (*не Січі – Авт.*)» (Lassota, 1866: 210–211).

Втім, як слушно зазначав В. О. Щербак, більшість дослідників уникає глибокого аналізу згаданих рядків, часто інтерпретуючи тимчасове розташування козацького табору як наявність стаціонарної Січі. Ба більше, ігнорується подальший фрагмент з того ж джерела: «...житлами для козаків слугували шалаші, виготовлені з хмизу та перекриті для захисту від дощу кінськими шкірами» (Lassota, 1866: 210–211).

Таким чином, з великою ймовірністю йшлося не про укріплену Січ, а про тимчасовий табір. З цієї ж позиції слід тлумачити і згадку Гійома де Боплана, який у середині XVII ст. «застав лише руїни» – найімовірніше, не залишки шалашів із хмизу та шкір, а знищеного фортифікаційного укріплення (Щербак, 1998: 46). Тому, вочевидь, було поєднано два неузгоджених у просторі й часі епізоди.

Крім того, сучасні геоморфологічні дані заперечують існування острова Базавлук у період 1593–1638 рр., тобто в часи, коли мала існувати Базавлуцька Січ (Карта описания реки Днепра, 1739). До 1738 р. ця територія була частиною Чортомлицького мису, й лише після XVIII ст. внаслідок штучного втручання та природних процесів утворився нинішній острів. За свідченням джерел

(Poroguis du Dnepr, 1724; Федорук, 2017: 265), у 1709 р. запорожці, готуючись до оборони, викопали рів між фортецею (яка належала до Чортотлицької Січі) та берегом, щоб унеможливити її захоплення московськими військами. Надалі цей рів став каналом, що відокремив мис і згодом перетворив його на острів.

Про штучне походження острова свідчать також усні джерела. Зокрема, колишній запорожець Михайло Решетняк (1745–1839) зазначав: «Острова не було, а запорожці зробили рів і пропустили воду з Чортотлика, щоб не дався в руки москалям. Був тоді наказний отаман Богуш Яким... він откопавсь от берега, зробив на шпилі (мисі) крепость поставив гармати и велів перенести туди увесь козацький скарб...» (Карелин, 1875: 441).

Схоже свідчення зафіксував і протоієрей Іван Карелін у 1874 р. зі слів сторічної Одарки Білої (с. Капулівка): «...батьки наші розповідали, що запорожці відкопались від берега і запустили воду, щоб московські солдати не забрали їх...» (Карелин, 1875: 441).

Таким чином, маємо справу з першим відомим випадком антропогенного втручання у геоморфологію Великого Лугу, що спричинило утворення нового острова. Ототожнення його з місцем Базавлуцької Січі є помилковим і зумовлене некритичним прочитанням джерел (Скальковский, 1846: 256; Кашенко, 1917: 88).

З наукової точки зору, утворення острова є результатом прискореної водної ерозії – тобто процесу, коли водні потоки з великою швидкістю руйнують ґрунт і вимивають його вниз за течією. У цьому випадку йдеться про лінійну (глибинну та бокову) ерозію, що спричинила зміну русел, розчленування рельєфу та поступове відділення частини суші від материка.

Після прокопування рову між р. Чортотликом (вище за течією) та р. Скарбною (нижче за течією), виникла різниця у висотах і, як наслідок, постійний водний потік, який упродовж століть розмивав ґрунт, перетворив мис на острів. Цей процес продовжується дотепер. За нашими обмірами за допомогою додатку Google Earth, станом на 5 липня 2023 р. ширина Чортотлика між островом і материком становила вже близько 190 м, а розміри острова скоротилися до 240 × 200 м (S = 3,38 га) (Посунько, Молдаванов 2025: 100).

Таким чином, можна зробити висновок: концепція Базавлуцької Січі на острові Базавлук ґрунтується на хибному ототожненні тимчасового табору з укріпленою Січчю та географічній помилці, що зумовлена незнанням геоморфологічної історії цієї місцевості.

Версія № 4. Дослідник Л.-Р. Винар висловив припущення, що Базавлуцька Січ у 1594 р. розташовувалася на острові Базавлук поблизу Томаківки (Wynar, 1975: 32).

Контраргумент: Це твердження спирається на опис, залишений австрійським послом Е. Ляссотою. Однак аналіз першоджерела свідчить, що Ляссота не згадував Томаківку у цьому контексті, натомість чітко вказував на «Чортотлицьке Дніприще» як орієнтир, розташований на 29 км нижче за течією від Томаківки (Lassota, 1866: 210–211).

Крім того, у другій половині XVI ст. територія, яку Л.-Р. Винар описав як місце розташування козацького табору, не називалася Базавлуком. Згідно з даними історичної географії, ця частина Великого Лугу належала до так званих Кінських Плавнів – топоніму, що обмежувався умовною лінією між Микитиним Рогом і урочищем Кам'яний Затон (Чабаненко, 1999: 12–13).

Отже, застосування назви «Базавлуцька Січ» до укріплення в цій місцевості є анахронізмом і географічною невідповідністю: по-перше, через відсутність згадки про Томаківку у Ляссоти, по-друге – через те, що регіон не мав назви Базавлук у зазначеній місцевості, відповідно, і фортифікаційна структура не могла носити таку назву.

Версія № 5. За 4,7 км на південний схід від Чортотлицького Рогу (Стороженко, 2020: 63).

Контраргумент: І. С. Стороженко не надав обґрунтувань своєї локалізації, тому його аргументація залишається незрозумілою. До того ж у своїх викладках він припускався кількох помилок. По-перше, він хибно стверджував, що назва «Базавлуцька Січ» уперше з'явилася в працях Д. І. Яворницького (Стороженко, 2020: 13), хоча, як нами зазначено вище, до нього цей термін вжив П. О. Куліш, а за 88 років до нього – французький дослідник Жан-Бенуа Шерер. Водночас ми погоджуємося із загальним зауваженням автора: у другій половині XVI – першій половині XVII століття Запорозької Січі як певної інституції ще не існувало, а, відповідно, термін «Базавлуцька Січ» не вживався у джерелах цього періоду (Стороженко, 2020: 58).

Версія № 6. Базавлук – це не окрема локація, а частина Великого Лугу, зокрема – Базавлуцькі плавні, комплекс дніпровських островів, що починається зі сходу біля переправи між Микитиним Рогом та Кам'яним Затонем і простягається нижче за течією до острова Скалозубового на заході. Прихильники цієї теорії зазначали, що в одному з таких зарослих островів, у плавнях під назвою луг Базавлук, розташовувався Кіш – тимчасова залога запорожців, що за структурою нагадувала мобільний табір (Куліш, 1874: 64; Korzon, 1923: 293). Він не мав ознак постійного укріплення й кілька разів на рік змінював місце розташування залежно від сезону. У 1590–1591 рр. постійної Січі на Запорозжі ще не існувало. Саме з цього часу походить єдиний на сьогодні опис так званого

«кочовища» запорожців – терміну, що зустрічається в джерелах кінця XVI ст., але без конкретної топографічної прив'язки.

Про переваги системи «запорозького кочування» яскраво свідчить приклад екологічної деградації 1758 р., яка торкнулася стаціонарної Підпільненської (Нової) Січі, заснованої лише 22-ма роками раніше. У зверненнях запорожці вказували на пересихання річища та відсутність прісної води, що призводило до хвороб і передчасних смертей (Вирський, 2021: 120). Подібне бачимо і в описі Єжи Оссолінського 1617 р., коли турецький десант зруйнував укриття козаків у Запоріжжі, згадуються «шалаші», «будки» та човни, проте жодного слова про «Січ» не зафіксовано (Вирський, 2021: 152).

Пошук тимчасового козацького табору, що існував у червні–липні 1594 р. на площі близько 650 га, є на сьогодні малоперспективним з огляду на низку об'єктивних обставин. По-перше, табір мав винятково тимчасову інфраструктуру – легкі дерев'яні й очеретяні конструкції, які не залишили довготривалих слідів (курені, господарські приміщення, переносна церква тощо). По-друге, за понад 430 років ландшафт цієї частини Великого Лугу зазнав істотних змін: зміна русел, меандрів Дніпра, сезонні повені та нашарування або вимивання алювію, які могли повністю перекрити або знищити можливий культурний шар. По-третє, за надто короткий термін існування цього табору (за Ляссотою близько двох місяців) не було можливості для формування сталого культурного шару. Відтак, спроба виявлення цього місця навряд чи принесе нову інформацію або кардинально змінить сучасні уявлення про козацьку добу.

6. Висновки

У результаті комплексного дослідження спростовано усталене в історіографії уявлення про існування Базавлуцької Січі як стаціонарного укріплення. На основі аналізу писемних джерел, історіографії, картографічних матеріалів та використання сучасних ГІС-технологій встановлено, що

Базавлуцька Січ є історіографічним конструктом, сформованим в середині XIX століття під впливом романтичної інтерпретації історії. Згадки про неї в джерелах обмежуються єдиним свідченням 1594 р., яке не підтверджується іншими джерелами та не має археологічних доказів.

З'ясовано, що Базавлук не був конкретним місцем, а являв собою територію – частину масиву плавнів Великого Лугу між Нікополем та Кам'яним Затонем і нижче за течією до острова Скалозубова. Місце, що в історіографії фігурує як «Січ», слід розглядати не як стаціонарне капітальне укріплення, а як тимчасову дислокацію козацького війська. У структурі запорозького козацтва «Січ» мала специфічні ознаки: стаціонарність (багаторічне існування), укріплення (оборонні рови та вали), інституції (рада, курені, церква, архіви), тощо. Тимчасовий табір у Базавлуку не відповідає цим критеріям.

За допомогою сучасних геоінформаційних технологій здійснено порівняння картографічних джерел XVIII–XIX століть із сучасними супутниковими зображеннями. Це дозволило уточнити природні особливості території Великого Лугу, що підтвердило відсутність локалізації Базавлуцької Січі в тому вигляді, як її уявляли попередні дослідники.

У світлі результатів дослідження пропонується переглянути традиційний порядок існування та локалізацію Запорозьких Січей, виключивши Базавлуцьку Січ із усталеного списку історичних укріплень. Це дослідження свідчить про необхідність критичного ставлення до історичних джерел та узагальнень, а також актуалізує потребу в інтеграції новітніх технологій у гуманітарні дослідження для точнішої реконструкції історичної реальності.

Результати цієї роботи відкривають нові можливості для вивчення топографії запорозьких Січей та козацьких осередків. Подальші дослідження повинні зосереджуватися на критичному переосмисленні локалізацій та змісту історичних свідчень, а також на уточненні картографічних даних, що можуть пролити світло на динаміку існування Запорозьких Січей.

Література:

1. Апанович О. М. Чортотлицька Запорозька Січ: До 345 річниці заснування. К.: Укр. козацтво, 1998. 80 с.
2. Апостолюва А. Запорожье: страна и народ. Харьков: тип. Шмерковича, 1903. 136 с.
3. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Санкт-Петербург: [В тип. Мор. м-ва], 1861. Ч. 1: Очерки Днепра, 1861. 465 с.
4. Богуш П. М. Січі на Нікопольщині (До 500-річчя заснування українського козацтва). Геликон. № 3. Нікополь: Нікопольська міська друкарня, 2004. С. 196–205.
5. Брун Ф. К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 г.): [в 2 ч.]. Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1879 – 1880. 277 с.
6. Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. Харьков: Типография М. Зильберберга, 1882. 240 с.
7. Величко С.В. Летопись событий в Юго-западной России в XVII-м веке / Сост. Самоил Величко (1670–1728), б. канцелярист Канцелярии Войска Запорожского, 1720. Т. 3. К., 1855. 597 с.
8. Вирський Д. С. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середини XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 292 с.

9. Вирський Д. С. Річ Посполита про козаків (1560-і – початок 1650-х рр.). Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2021. 288 с.
10. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. Киев: Гос. изд-во полит. лит. УССР, 1957. 461 с.
11. Грушевський М. С. Иллюстрированная история украинского народа : Переработка 3-го изд. Санкт-Петербург: Вестник знания, 1913. 366 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. 7 : Козацькі часи – до року 1625. Репр. відтворення вид 1909 р., 1995. 624 с.
13. Гуржій О. І. Як запорожці в Петра I «вольності» виборювали. *Київська старовина*, 1997. Т. 5, № 317. С. 12–23.
14. Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття). К., 1941. 184 с.
15. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. Упорядники В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. К.: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського, 2016. 608 с.
16. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков : историко-топографический очерк. Санкт-Петербург: Типо-литогр. и фото П. И. Бабкина, 1898. 405 с.
17. Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков: Ист.-топогр. очерк. Санкт-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1890. 385 с.
18. Эварницкий Д. И. История запорожских казаков. СПб., 1895. Том 2. 633 с.
19. Жуковський М. П. Про місце розташування Базавлуцької та Чортомлицької Січей. *Заповідна Хортиця*: зб. наук. пр.: до 50-ї річниці створення заповідника на о. Хортиця. Ред. кол.: О. П. Мірущенко (відп. ред.) та ін.]. Запоріжжя: ПП Антіпов В. І., 2017. С. 39–50.
20. Історія Запорозької Січі. 2-ге вид. / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред., упоряд.), В. Горобець, О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Арій, 2023. 240 с.
21. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Императорского общества Нестора Летописца*. Киев, 1894. Кн. 8. Отд. 2. 94 с.
22. Карелин И. Запорожские городища. *Записки Императорского Одесского общества истории и древностей*. Т. 9. Одесса, 1875. С. 433–442. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_zooi_1875/e_dzherela_zooi_1875.pdf
23. Карта описания реки Днепра от Хортицкаго острова до Казик-Эрменя с показанием мелей и камня и с выме[рами] фарватера и положения берегов ... [1,5 версты в 1 см]. Б. м., 1739. На полотне. Рукоп. 1 к. (2 л.); 47x85 см. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21R EF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000642
24. Кащенко А. Ф. Великий Луг Запорозький. Катеринослав: [б.в.], 1917. 107 с. URL: https://flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720295395862/
25. Кащенко А. Ф. Оповідання про славне військо запорожське низове. 4-те вид. Катеринослав, Ляйпціг: Українське видавництво в Катеринославі, 1918. 368 с.
26. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, T.2: Epoka przedrozbiorowa. 2nd ed. Lwow-Warszawa-Krakow : Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolonskich, 1923. 522 p. URL: <https://archive.org/details/korzon-dzieje-wojen-i-wojskowosci-w-polsce-t.-2-wyd.-2-1923/mode/2up>.
27. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Исторические монографии и исследования. Кн. 4. Т. 9–11. Санкт-Петербург, 1904. 739 с.
28. Кулиш П. А. История воссоединения Руси: в 3 т. Т. 1: От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала Столетней козацко-шляхетской войны, Санкт-Петербург : Обществ. польза, 1874. 363 с.
29. Langer L. N. Historical Dictionary of Medieval Russia. Connecticut : Rowman & Littlefield Publishers, 2001. 322 p. URL: https://www.google.com/books/edition/Historical_Dictionary_of_Medieval_Russia/Y8I6EAAAQBAJ?hl=ru&gbpv=1.
30. Lassota von Steblau E. Tagebuch des Erich Lassota von Steblau : nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet. Halle : G. Emil Barthel, 1866. 230 p. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10064476?page=1&q=Bazawluk>
31. Ленченко В. О. Запорозька Січ у картах, планах та кресленнях XVII – XVIII ст. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*. Зб. наук. статей. К., 1993. С. 19–22.

32. Magocsi P. R. Ukraine. An Illustrated History. Toronto : University of Toronto Press, 2007. 352 p. URL: <https://www.google.com/books/edition/Ukraine/pN-MBgAAQBAJ?hl=ru&gbpv=1>.
33. Мицик Ю. А. Козацький край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського держуніверситету, 1997. 176 с.
34. Мышецкий С. И. История о казаках запорожских : как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды / Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя Михаила Семеновича Воронцова, Одесским обществом истории и древностей. Одесса : Гор. тип., 1851. 92 с. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720310672506/
35. Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. V Praze: J. Otto, 1890. sv. 3. 536 s. URL: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:79d1c3e0-0a06-11e5-b309-005056825209>
36. Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской сечи в первые времена запорожского казачества. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. 41 с.
37. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729. 1 file : ms. et col. ; 106 x 96,5 cm. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). URL: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv_1b55003129z?rk=21459;2
38. Посулько О., Молдаванов Є. Послідовність та локалізація козацьких Січей: нові підходи. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. 2025. Т.34. №1. С. 92–111.
39. Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще, отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют, и по каким случаям они ныне при своих местах обитают... Собрано и составлено чрез труды инж.-ген.-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785–86 г. [Ч. 1–4]. М.: О-во истории и древностей рос., 1847. 766 с. URL: https://www.flickr.com/photos/alexander_volok/albums/72177720297891325/with/51985568171
40. Скальковский А. А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Одесса, 1841. 461 с.
41. Скальковский А. А. История Новой-Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Издание второе. Ч. III. Одесса, 1846. 314 с.
42. Scherer J. – B. Annales De La Petite-Russie Ou Histoire Des Cosaues Saporogues Et Des Cosaques De L'Ukraine. Paris : L'Harmattan, 2015. 496 p. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sherer_Zhan-Benua/Annales_de_la_Petite-Russie_fr.pdf?PHPSESSID=0d5kdpfj5m3b0fcn9ve8o3kht7.
43. Стороженко І. С. Скільки саме було Запорозьких Січей за всю історію українського козацтва?: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2020. 216 с.
44. Федорук Я. О. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 2017. Вип. 17. С. 254–318. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Ucse_2017_17_18
45. Харлан О. В. Стара козацька Січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Зб. наук. статей, 2018. № 27. С. 40–47. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kharlan_O/Stara_kozatska_Sich_v_urochyschi_Schurovskomu_do_pytannia_lokalizatsii.pdf.
46. Чабаненко В. Великий Луг Запорозький: Історико-топонімічний словник. Запоріжжя. 1999. 331 с.
47. Щербак В. О. Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.) *Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва XVI–XIX ст.)*. В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упоряд.). Київ–Запоріжжя, 1998. С. 45–64.
48. Щербак В. О. Базавлуцька Січ. *Пам'ять століть*. № 4, 1998. С. 73–81.
49. Wynar L. R. Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota Von Steblau, 1594. Littleton : Ukrainian Academic Press, 1975. 144 p.

References:

1. Apanovych, O. M. (1998). Chortomlytska Zaporozka Sich: Do 345 richnytsi zasnuvannia [Chortomlytska Zaporizhian Sich: To the 345th anniversary of its founding]. K.: Ukr. kozatstvo [in Ukrainian].
2. Apostolova, A. (1903). Zaporozh'e: strana i narod [Zaporozhye: country and people]. Har'kov: tip. Shmerkovicha. [in Russian].
3. Afanas'ev-Chuzhbinskij. A. S. (1861) Poezdka v Juzhnuju Rossiju. Ch. 1: Ocherki Dnepra [Trip to Southern Russia. Part 1: Essays on the Dnieper]. Sankt-Peterburg: [V tip. Mor. m-va]. [in Russian].
4. Bohush, P. (2004). Sichi na Nikopolshchyni (Do 500-richchia zasnuvannia ukrainskoho kozatstva) [Sich in Nikopol region (To the 500th anniversary of the founding of the Ukrainian Cossacks)]. Helykon. No. 3. Pp. 196–205. [in Ukrainian].
5. Brun, F. K. (1879–1880). Chernomor'e. Sbornik issledovanij po istoricheskoy geografii Juzhnoj Rossii (1852–1877 g.) [Black Sea Region. Collection of studies on the historical geography of Southern Russia (1852–1877)]: [in 2 parts]. Odessa: Tip. G. Ulriha/ 277 p. [in Russian].

6. Bucinskij, P. N. (1882) O Bogdane Hmel'nickom [About Bohdan Khmelnytsky]. Har'kov: Tipografija M. Zil'berberga. [in Russian].
7. Velichko, S. (1855). Letopis sobytij v Jugo-zapadnoj Rossii v XVII-m veke [Chronicle of events in South-West Russia in the 17th century]. Vol. 3. Kiev. 597 p. [in Russian].
8. Vyrs'kyi, D. S. (2021). Rich Pospolyta pro kozakiv (1560-i – pochatok 1650-kh rr.) [The Polish-Lithuanian Commonwealth about the Cossacks (1560s – early 1650s)]. Kyiv: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 2021. 288 p. [in Ukrainian].
9. Vyrs'kyi, D. S. (2024). Viina na Pivdni: khroniky stepovoho prykordonnia Ukrainy (XVI – seredyny XVII st.). [War in the South: Chronicles of the Steppe Borderland of Ukraine (16th – mid-17th centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. Holobutskyi, V. O. (1994). Zaporozke kozatstvo [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv: Vyshchashk. 539 p. [in Ukrainian].
11. Grushevskij, M. S. (1913). Illjustriruvannaja istorija ukrainskogo naroda : Pererabotka 3-go izd. [Illustrated history of the Ukrainian people: Revision of the 3rd ed.]. Sankt-Peterburg: Vestnik znaniya. [in Russian].
12. Grushevs'kyi, M. S. (1995). Istoriia Ukraïny-Rusy: v 11 t., 12 kn. Redkol.: P. S. Sohan (holova) ta in. T. 7: Kozats'ki chasy – do roku 1625 [History of Ukraine-Rus': in 11 vols., 12 books. Ed. board: P. S. Sohan (chair) et al. Vol. 7: Cossack times – until 1625]. Repr. of the 1909 ed. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
13. Hurzhii, O. I. (1997). Yak zaporozhtsi v Petra I «volnosti» vyboriuvaly [How the Cossacks fought for «volnosti» from Peter the Great] *Kyivska starovyna*. T. 5, № 317. pp. 12–23. [in Ukrainian].
14. Huslysty, K. H. (1941). Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. 3. Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu proty shliakhetskoi Polshchi v druhii polovyni XVI i v pershii polovyni XVII stolittia (60-ti roky XVI – 30-ti roky XVII stolittia) [Sketches from the history of Ukraine. Issue 3. The struggle of the Ukrainian people against the gentry of Poland in the second half of the 16th and first half of the 17th centuries (1660s – 1730s)]. K. [in Ukrainian].
15. Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universal, lystuvannia, uhody, prysyahy (2016). [Documents of the Ukrainian Cossacks of the sixteenth and first half of the seventeenth century: universals, correspondence, agreements, oaths] Compiled by V. Brekhunenko, Yu. Mytsyk, V. Shcherbak. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhheohrafiï ta dzhereloznavstva imeni M.S. Hrushevskoho. 608 p. [in Ukrainian].
16. Evarnitskii, D. I. (1890). Vol'nosti zaporozhskih kozakov: Ist.-topogr. ocherk. [Liberties of the Zaporozhian Cossacks: Historical and topographic essay]. Sankt-Peterburg: tip. I.N. Skorohodova. [in Russian].
17. Evarnitskii, D. I. (1898). Vol'nosti zaporozhskih kazakov: istoriko – topograficheskij ocherk [Liberties of the Zaporozhian Cossacks: a historical and topographic essay]. Saint Petersburg: Tipo-litografiya i foto P. I. Babkina. [in Russian].
18. Evarnitskii, D. I. (1895). Istoriia zaporozhskih kozakov [History of the Zaporozhian Cossacks] (Vol. 2). Saint Petersburg: Tipografiya I.N. Skorohodova [in Russian].
19. Zhukovskiy M. P. (2017). Pro mistse roztashuvannia Bazavlutskoi ta Chortomlytskoi Sichy [About the location of the Bazavlutska and Chortomlyk Sichs] *Zapovidna Khortytsia: zb. nauk. pr.: do 50-yi richnytsi stvorennia zapovidnyka na o. Khortytsia*. [Protected Khortytsia: a collection of scientific papers: to the 50th anniversary of the establishment of the reserve on Khortytsia Island]. O. P. Mirushchenko (ed.) and others. Zaporizhzhia: PP Antipov V.I. pp. 39–50. [in Ukrainian].
20. Istoriia Zaporozkoi Sichy. (2023) 2-he vyd. Editorial team: V. Smolii (executive editor), V. Shcherbak (scientific editor, compiler) and others. Kyiv: Arii. 240 p. [in Ukrainian].
21. Kamanin, I. (1894) K voprosu o kozachestve do Bogdana Hmel'nickogo [On the issue of Cossacks before Bohdan Khmelnytsky]. Chlenija Imperatorskogo obshchestva Nestora Letopisca. Kn. 8. Otd. 2. Kiev. [in Russian].
22. Karelin I. (1875). Zaporozhskie gorodishha [Zaporozhye fortified settlements]. Zapiski Imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej, 9, 433–442. [in Russian].
23. Karta opisaniya reki Dnepra ot Hortickago ostrova do Kazik-Ermenya s pokazaniem melej i kamenya i s vyme[rami] farvatera i polozheniya beregov ... [1,5 versty v 1 sm] [Map of the Dnieper River from Khortytsky Island to Kazik-Ermen, showing shoals and rocks...] B. m., 1739. Na polotne. Rukop. [On the canvas. Manuscript] 1 k. (2 l.); 47h85 sm. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Vernadsky National Library of Ukraine] URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21D-BN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00000642
24. Kashhenko, A. F. (1917) Velikij Lug Zaporozh's'kij [The Great Zaporizhzhian Meadow]. Katerinoslav: [b.v.]. [in Russian].
25. Kashchenko, A. F. (1918) Opovidannia pro slavne viisko zaporozhske nyzove [The story of the glorious Zaporozhian grassroots army]. 4-te vyd. Katerynoslav, Liaiptsih: Ukrainske vydavnytstvo v Katerynoslavi. [in Ukrainian].

26. Korzon, T. (1923) *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, T.2: Epoka przedrozbiorowa. 2nd ed. Lwow-Warszawa-Krakow: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolonskich. 522 p. URL: <https://archive.org/details/korzon-dzieje-wojen-i-wojskowosci-w-polsce-t.-2-wyd.-2-1923/mode/2up>. [in Polish]
27. Kostomarov, N. I. (1904) *Bogdan Hmel'nickij. Istoricheskie monografii i issledovanija* [Bohdan Khmelnytsky. Historical monographs and research]. Kn. 4. Vol. 9–11. Sankt-Peterburg. [in Russian].
28. Kulish, P. A. (1874). *Istoriya vossoedineniya Rusi : Ot nachala kolonizacii opustoshennoj tatarskim pogromom Kievo-Galickoj Rusi do nachala Stoletnej kozacko-shljahetskoy vojny* [History of the reunification of Rus: From the beginning of the colonization of Kievan-Galician Rus devastated by the Tatar pogrom to the beginning of the Hundred Years' Cossack-Noble War] (Vol. 1). Sankt-Peterburg: Obshchestvo pol'sza. [in Russian].
29. Langer, L. N. (2001). *Historical Dictionary of Medieval Russia*. Connecticut: Rowman & Littlefield Publishers. 322 p. URL: https://www.google.com/books/edition/Historical_Dictionary_of_Medieval_Russia/Y8I6EAAAQBAJ?hl=ru&pgbpv=1.
30. Lassota von Steblau, E. (1866). *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau : nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet*. Halle: G. Emil Barthel. 230 p. [in German] URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10064476?page=1&q=Bazawluk>
31. Lenchenko, V. O. (1002). *Zaporozka Sich u kartakh, planakh ta kreslenniakh XVII – XVIII st.* [Zaporozhian Sich in maps, plans and drawings of the 17th – 18th centuries]. *Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok ukrainskoho kozatstva*. Zb. nauk. statei. Pp. 19 – 22. [in Ukrainian].
32. Magocsi, P. R. (2007). *Ukraine. An Illustrated History*. Toronto: University of Toronto Press. 352 p. URL: <https://www.google.com/books/edition/Ukraine/pN-MBgAAQBAJ?hl=ru&pgbpv=1>.
33. Mytsyk, Yu. A. (1997). *Kozatskyi kraj: Narysy z istorii Dnipropetrovshchyny XV – XVIII st.* [Cossack land: Essays on the History of Dnipropetrovsk Region in the XV – XVIII centuries]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho derzhuniversytetu. 176 p.
34. Mishetskii, S. I. (1851). *Istoriya o kazakakh zaporozhskikh: kak onie izdrevle zachalisya, i otkuda svoe proiskhozhdenie imeyut, i v kakom sostoyanii nakhodyatsya, sochinennaya ot inzhenernoi komandi* [The history of the Zaporozhian Cossacks: how they were conceived in ancient times, and where they originated from, and in what state they are now, composed by the engineering team]. Odessa: Gorodskaja tipografiya. [in Russian].
35. Otto, J. (1890). *Ottův slovník naučný: illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. V Praze. sv. 3. 536 p. URL: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:79d1c3e0-0a06-11e5-b309-005056825209> [in Czech].
36. Padalka, L. V. (1894). *Po voprosu o sushchestvovanii Zaporozhskoi sechi v pervie vremena zaporozhskogo kazachestva* [On the question of the existence of the Zaporizhian Sich in the early days of the Zaporizhian Cossacks]. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak – Novickogo [in Russian].
37. Poroguis du Dnepr au-dessus de Kamenosaton. *Cartes manuscrites de la collection Joseph Nicolas Delisle des territoires de la Russie entre 1724 et 1729*. 1 file : ms. et col. ; 106 x 96,5 cm. Bibliothèque nationale de France, GE BB-124 (100RES). URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55003129z?rk=21459;2>
38. Posunko, O., Moldavanov, Ye. (2025). *Poslidovnist ta lokalizatsiia kozatskykh Sichei: novi pidkhody* [The sequence and localization of the Zaporozhian Sich: new approaches]. *Studies in history and philosophy of science and technology*. T. 34. № 1. pp. 92–111. [in Ukrainian].
39. Rigelman, A. I. (1847). *Letopisnoe povestvovanie o Maloj Rossii i ee narode i kozakah voobshhe, otkol' i iz kakogo naroda onye proishozhdenie svoe imeyut, i po kakim sluchajam oni nyne pri svoih mestah obitajut* [A chronicle narrative about Little Russia and its people and the Cossacks in general, where and from what people they have their origin, and by what circumstances they now live in their places]. Moscow: Obshchestvo istorii i drevnostej ros. [in Russian].
40. Skalkovskiy, A. A. (1841). *Istoriya Novoj – Sechi, ili Poslednego Kosha Zaporozhskogo* [The History of Nova Sich, or the Last Sich of Zaporizhia]. Odessa. 461 p. [in Russian].
41. Skalkovskiy, A. A. (1886). *Istoriya Novoj-Sechi, ili Poslednego Kosha Zaporozhskogo* [The History of Nova Sich, or the Last Sich of Zaporizhia]: T. 3. Odessa, 1846. 314 p. [in Russian].
42. Scherer, J.-B. (2015) *Annales De La Petite-Russie Ou Histoire Des Cosaues Saporogues Et Des Cosaques De L'Ukraine*. Paris: L'Harmattan. 496 p. [in French]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sherer_Zhan-Benua/Annales_de_la_Petite-Russie_fr.pdf?PHPSESSID=0d5kdpfj5m3b0fcn9ve8o3kht7
43. Storozhenko, I. S. (2020). *Skilky same bulo Zaporozkykh Sichei za vsiu istoriiu ukrainskoho kozatstva?* [How many Zaporozhian Siches were there in the entire history of the Ukrainian Cossacks?] *Dnipro: Lira*. [in Ukrainian].
44. Fedoruk, Ya. O. (2017). *Arkheolohichni ekspeditsii 1951 i 1953 rokiv z vyvchennia Zaporozkykh Sichei pered zatoplenniam Kakhovskym vodoimyschem* [Archaeological expeditions of 1951 and 1953 to study the Zaporozhian Sich before the flooding of the Kakhovka reservoir]. *Ukraina v Tsentralno – Shkhidni Yevropi*, (17), 254–318 [in Ukrainian].

45. Kharlan, O. V. (2018). Stara kozatska Sich v urochyschi Shchurovskomu: do pytannia lokalizatsii [The Old Cossack Sich in the Shchurovsky tract: to the question of localization] *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New Research on Monuments of the Cossack Era in Ukraine] Collection of scientific articles. № 27. pp. 40–47. [in Ukrainian]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kharlan_O/Stara_kozatska_Sich_v_urochyschi_Schurovskomu_do_pytannia_lokalizatsii.pdf
46. Chabanenko, V. Velykyi Luh Zaporozkyi: Istoryko-toponimichnyi slovnyk. Zaporizhzhia [Velykyi Luh Zaporizhzhia: Historical and toponymic dictionary]. 1999. 331 p.
47. Shcherbak, V. O. (1998). Bazavlutska Sich (1593–1638 rr.). *Kozatski sichi (narysy z istorii ukrainskoho kozatstva XVI–XIX st.)* [Cossack Sich (essays on the history of the Ukrainian Cossacks of the 16th and 19th centuries] Editorial team: V. Smolii (executive editor), V. Shcherbak (scientific editor, compiler) and others. Kyiv – Zaporizhzhia. pp. 45–64. [in Ukrainian].
48. Shcherbak, V. O. (1998). Bazavlutska Sich. *Pamiat stolit.* № 4. pp. 73–81. [in Ukrainian].
49. Wynar, L. R. (1975). Habsburgs and Zaporozhian Cossacks: The Diary of Erich Lassota Von Steblau, 1594. Littleton: Ukrainian Academic Press. 144 p.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2025

Рекомендована до друку 05.08.2025

Опублікована 12.09.2025

УДК 94(439):[316.4+323.2]“1918/1921”
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2025-51-8

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УГОРЩИНІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ – З ОСЕНІ 1918 ДО 1921 РОКУ

Ронай Леррі Мерабійович,
*доктор філософії з історії та археології,
старший викладач кафедри історії Угорщини
та європейської інтеграції
Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»
lerri.ronai@uzhnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-3482-9656*

У статті описуються складні політичні та соціально-економічні трансформації, що відбувалися в Угорщині після розпаду Австро-Угорської імперії внаслідок поразки у Першій світовій війні.

Метою дослідження є комплексний аналіз причин і наслідків політичної нестабільності, революційних змін, зовнішньо-політичних викликів та соціально-економічної кризи, що охопила Угорщину в період з осені 1918 до весни 1921 року. У центрі уваги – діяльність уряду графа Мігая Карої, спроби збереження територіальної цілісності країни, пошуки демократичного устрою та реакція на виклики з боку новоутворених держав Центрально-Східної Європи, а також прагнення модернізації державного апарату й адаптації до нових геополітичних умов. Аналізуються також ідеологічні конфлікти, суспільна мобілізація, культурні зрушення та роль інтелігенції в революційних процесах.

Актуальність теми зумовлена потребою переосмислення досвіду постімперських трансформацій у Центрально-Східній Європі, які мають багато паралелей із сучасними процесами державотворення, втрати територій, пошуку політичної легітимності та боротьби за міжнародне визнання. Розуміння глибинних причин кризи угорської державності допомагає краще осмислити виклики, з якими стикаються нові або трансформовані держави у постконфліктних умовах.

Методи дослідження включають історико-порівняльний аналіз, системний підхід та міждисциплінарну методологію, яка дозволила простежити вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на трансформацію угорської державності.

У результаті дослідження виявлено, що політика уряду М. Карої, попри прогресивні реформи (демократизація, земельне питання, створення республіки), не змогла зупинити процес територіального розпаду та глибокої політичної кризи. Відсутність стабільної армії, слабкий зовнішньополітичний вплив, революційні настрої в країні, спротив з боку старої політичної еліти та агресивна політика сусідніх держав (Румунії, Чехословаччини, Королівства СХС) призвели до дестабілізації. Пропозиція створення «Східної Швейцарії» не отримала підтримки. Соціальні протести, зростання радикальних настроїв, селянські бунти та слабкість адміністративного апарату остаточно підірвали легітимність уряду.

Висновки: дослідження показало, що незважаючи на щире прагнення демократичних реформ, політика М. Карої зазнала краху в умовах зовнішньої ізоляції, внутрішнього хаосу та військової беззахисності. Вивчення цього періоду дозволяє краще зрозуміти природу політичної кризи, характер постімперських трансформацій та формування модерної угорської державності.

Ключові слова: Угорщина, Перша світова війна, держава, політика, зовнішня політика, міжвоєнний період, республіка.

THE POLITICAL AND SOCIAL-ECONOMIC PROCESSES IN HUNGARY AFTER THE FIRST WORLD WAR – FROM AUTUMN 1918 TILL 1921

Ronai Lerri Merabiiiovych,
*PhD in History and Archeology,
Senior Lecturer at the Department of Hungarian History
and European Integration
State University “Uzhhorod National University”
lerri.ronai@uzhnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-3482-9656*

The article describes the complex political and social-economic transformations that took place in Hungary after the collapse of the Austro-Hungarian Empire as a result of its defeat in the First World War.

The aim of the study is to provide a comprehensive analysis of the causes and consequences of political instability, revolutionary changes, foreign policy challenges and the social-economic crisis that engulfed Hungary between autumn 1918 to spring 1921. The focus is on the activities of Count Michael Károlyi's government, its attempts to preserve the country's territorial integrity, its search

for a democratic system and its response to the challenges posed by the newly formed states of Central-Eastern Europe, as well as its desire to modernize the state apparatus and adapt to the new geopolitical environment. It also analyses the ideological conflicts, social mobilization, cultural shifts and the role of the intelligentsia in revolutionary processes.

The relevance of the topic is due to the necessity of rethinking the experience of post-imperial transformations in Central-Eastern Europe, which have many parallels with the current processes of state-building, loss of territories, search for political legitimacy and struggle for international recognition. The understanding of the root causes of the crisis of Hungarian statehood helps to better understand the challenges faced by new or transformed states in post-conflict settings.

The methods of the study include historical and comparative analysis, a systematic approach and interdisciplinary methodology, which allowed to trace the impact of external and internal factors on the transformation of Hungarian statehood. The study found that the policy of M. Károlyi's government, despite progressive reforms (democratisation, land issues, creation of a republic), failed to stop the process of territorial disintegration and a deep political crisis. The absence of a stable army, weak foreign policy influence, revolutionary sentiments in the country, resistance from the old political elite and aggressive policies of neighboring states (Romania, Czechoslovakia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians) led to destabilisation. The proposal to create an „Eastern Switzerland” was not supported. Social protests, the growth of radical sentiment, peasant revolts, and the weakness of the administrative apparatus finally undermined the government's legitimacy.

Conclusions: The study has shown that despite the sincere desire for democratic reforms, M. Károlyi's policy failed in the face of external isolation, internal chaos and military vulnerability. The study of this period allows us to better understand the nature of the political crisis, the nature of post-imperial transformations and the formation of modern Hungarian statehood.

Keywords: Hungary, World War I, state, policy, foreign policy, interwar period, republic.

1. Вступ

Період після завершення Першої світової війни став визначальним для багатьох держав Центрально-Східної Європи, зокрема й для Угорщини. Програш у війні, крах Австро-Угорської імперії та зміна політичної парадигми в регіоні спричинили глибоку кризу державності, соціального порядку та економіки. Саме ці драматичні події, що охопили період з осені 1918 до 1921 року, визначили подальший шлях розвитку Угорщини. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю всебічного аналізу політичних та соціально-економічних процесів, що супроводжували становлення нової угорської державності, спроб демократичних реформ, зовнішньополітичних викликів та внутрішньої нестабільності. Угорщина в цей час пережила послідовну зміну політичних режимів – від ліберального уряду М. Карої до радянської республіки Бели Куна та реставрації консервативного авторитаризму. Кожен з цих етапів залишив глибокий слід в історичній пам'яті та політичній культурі країни. Водночас формувалася нова політична еліта, що прагнула зберегти традиційні цінності, але водночас була змушена реагувати на виклики модернізації, економічної руїни та зростання суспільного невдоволення. Ці суперечності визначали характер політичних дискусій та реформ упродовж усього перехідного періоду.

Метою цієї статті є комплексне дослідження ключових політичних та соціально-економічних трансформацій в Угорщині в період 1918–1921 років, із зосередженням уваги на викликах державотворення, спробах модернізації політичної системи, земельній реформі, внутрішніх заворушеннях та зовнішньополітичній ізоляції країни. Автор ставить за мету показати взаємозв'язок внутрішніх соціальних напружень із міжнародною ситуацією, зокрема позицією держав Антанти, а також дослідити, чому демократичні ініціативи зазнали краху.

Під час дослідження було проаналізовано праці угорських науковців таких як: Ігнаца Ромшича, Марії Ормош, Міклоша Зеїдлера, Каталіни Егреші і т. д. Дослідження аналізує політичну ситуацію в Угорщині після Першої світової війни, зосереджуючись на діяльності уряду Мігая Карої. Автор розглядає внутрішні та зовнішні виклики новоствореної Угорської Республіки, включаючи соціальні заворушення, втрату територій і невдалі дипломатичні спроби зберегти цілісність держави. Матеріал ґрунтується на фактичному аналізі політичних подій та урядових ініціатив, висвітлюючи глибоку кризу угорської державності в період 1918–1921 років.

Значущість дослідження полягає у тому, що події 1918–1921 років стали не лише історичним зламом для Угорщини, а й важливим уроком щодо меж політичної суб'єктності новопосталих держав у післявоєнній Європі. Вивчення цього періоду дозволяє краще зрозуміти природу політичної нестабільності, вплив зовнішньополітичних чинників на внутрішні реформи, а також причини соціального розчарування, що створило передумови для подальшого радикалізму в угорському суспільстві.

Особливо важливо простежити, як досвід поразки, територіальні втрати та міжнародна ізоляція вплинули на колективну свідомість, наративи національної ідентичності та політичні уявлення про майбутнє. Угорщина стала прикладом того, як історична травма може визначити траєкторію політичного розвитку на десятиліття вперед.

2. Політичне становище в Угорщині після Першої світової війни

Через поразку у Першій світовій війні, Угорщина занурилася в глибоку економічну, політичну та соціальну кризу, яка не лише зруйнувала дуалістичну систему, але й поставила під сумнів виживання угорської нації та держави. Револьюційні та контрреволюційні спроби періоду з осені 1918 до весни 1921 року намагалися через різні методи та

програми знайти якийсь вихід для країни. Однак, дійові особи тогочасного угорського політикуму навряд чи могли вплинути на хід політичних подій. Можливості та простір для маневрів Угорщини визначалися новими сусідами – державами-переможницями. 25 жовтня 1918 року в Будапешті було офіційно оголошено про створення Угорської Національної ради. Національна Рада була сформована представниками трьох політичних партій – Радикальної партії, Угорської соціал-демократичної партії та «Партії незалежності й 1848 року». Головою ради був обраний граф Міхай Карої.

Створення Угорської Національної ради було з ентузіазмом зустрінуте військовими, що повернулися з фронту та більшістю населення столиці, а різні державні та адміністративні органи по черзі складали присягу новому державному органу, який мав замінити уряд Шандора Векерле, що пішов у відставку двома днями раніше. Трохи згодом (через три дні) Празька Національна рада оголосила себе чинним урядом Чехословацької держави. У Загребі 29 жовтня, Хорватська національна рада оголосила про вихід Хорватії зі складу Угорщини та приєднання до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. Внаслідок революційних подій, у Відні 30 жовтня було сформовано новий уряд, а у Будапешті 31 жовтня 1918 року, також внаслідок революційних подій, (що називають Революцією айстр або хризантемною революцією) без людських жертв, влада перейшла до Угорської Національної ради і М. Карої був проголошений прем'єр міністром (Balogh S., Gergely J., Izsák L., Jakab S., Pritz P., Romsics I., 1986:127).

Уряд графа Мігая Карої користувався широкою довірою і мав значну суспільну підтримку. Призначення міністром торгівлі та міністром соціального забезпечення соціал-демократів Ерно Гарамі і Жігмонда Кунфі, міністром без портфеля буржуазного радикала Оскара Ясі та міністром юстиції Денеша Берінкеї, а призначення Ференца Надя міністром з питань громадського харчування означало, що в уряді були представлені добре організовані соціал-демократичні сили та представники Радикальної партії, які становили еліту тогочасного інтелектуального і наукового життя Будапешта. Таким чином, можна стверджувати, що навколо М. Карої об'єдналася переважна більшість представників інтелектуальних груп Будапешта. Залучивши зі старої Партії незалежності до уряду графа Тиводара Баттяні (міністра внутрішніх справ), Мартона Ловасі (міністра релігії та народної освіти) і Барну Бузу (міністра сільського господарства та міністра юстиції), вони здобули підтримку серед середнього класу, службовців і частково серед землевласників. Про популярність та вплив в уряді М. Карої також свідчить і той факт, що прем'єр-міністру було доручено посаду міністра закордонних справ (Bölöny, 2004: 89).

3. Програма уряду М. Карої та політична ситуація в країні

Прийнявши в урядовій програмі вимоги щодо відновлення внутрішнього порядку, встановлення миру, демократизації країни, розподілу земель та введення республіканської форми правління, М. Карої на початку листопада попросив і отримав звільнення від присяги монарху. Згодом уряд М. Карої, як «народний уряд» присягнув на вірність Національній раді. Перед ним особисто та його урядом постала низка завдань, пов'язаних із розпадом імперії, припиненням спільних, взаємних справ, що діяли раніше і відновленням незалежної Угорської державності, створенням незалежних закордонних представницьких органів, власних адміністративних органів у фінансових і військових справах. Уряд М. Карої мав для цього надзвичайно мало часу, оскільки у плані самостійної зовнішньої політики систему визнала лише Австрія, хоча уряд направив близько десятка спеціальних посланців до новоствореного Королівства Югославія (Королівство Сербів, Хорватів і Словенців) та Чехословацької держави, а також до Італії (Hajdu, 1978: 208).

Тим часом, в країні, зокрема в столиці продовжувалися революційні настрої. Для зміцнення внутрішнього порядку на початку листопада у столиці впровадили обов'язкове здавання зброї, що призвело до відновлення порядку через кілька днів. Натомість, у сільській місцевості в листопаді та грудні відбувалися заворушення, селянські повстання та різні форми жорстокості, майже завжди за схожим сценарієм; масові демонстрації, які підживлювали революцію, здебільшого перетворювалися на мародерство та насильство. У більшості випадків, причиною селянських повстань було багато разів обіцяне, але так і не вирішене питання щодо розподілу землі. Оскільки уряд, побоюючись втратити свою популярність, не оголосив воєнний стан по всій країні, а він мав на це право згідно з Законом LXII від 1912 року, різні військові та цивільні органи влади в багатьох місцях діяли самочинно, й тому не обходилося і без свавілля. Багато громадян, особливо в сільській місцевості, звинувачували уряд у слабкості, а деякі верстви населення (нотаріуси, які втратили роботу, більшість працівників старої поліції та жандармерії) виступили проти М. Карої. До кінця листопада прискорилося створення та розширення складу Національної гвардії. Кількість громадян, які служили в підрозділах Національної гвардії, наближалася до 100 000. За їх створення виступали переважно в районах зі змішаним національним складом населення, де більшість угорців підтримували новоутворене збройне формування з міркувань безпеки (Ormos, 1998: 29–30).

4. Зовнішня політика М. Карої в контексті мирних перемовин

Переважаюча більшість угорського уряду та громадськості вітали Договір про перемир'я, укладений 3 листопада 1918 року на віллі Джусти поблизу Падуї між Королівством Італія з одного боку та Австро-Угорщиною з іншого про завершення ведення бойових дій сторонами, оскільки він передбачав звільнення угорською стороною тільки території Хорватії. Оскільки відокремлення хорватів угорська громадська думка також вважала виправданим, визначення ріки Драви, як демаркаційної лінії ні для кого не стало несподіванкою. Укладений договір стосувався лише італійського фронту і незабаром стало зрозуміло, що умови перемир'я для країни доведеться узгоджувати з генералом Луї Франше д'Еспере, командувачем військами Антанти на Балканах. Отже, М. Карої прибув до Белграда 7 листопада 1918 року з делегацією, до складу якої входили міністр Оскар Ясі, Лайош Гатвані, який представляв Національну раду, Імре Черняк – Військову раду, та Дежо Бокані – Будапештську робітничу раду (Herczegh, 1987: 331; Ormos, 1984: 300–301).

Цинічний, принизливий стиль переговорів французького генерала, а також оприлюднене бачення Антанти, розвіяли надії тих, хто очікував якогось практичного результату від нібито дружнього ставлення уряду М. Карої до Антанти. Ця військова конвенція наказувала угорським частинам повернутися на північ від лінії Бистриця, Марошвашаргель (Тиргу-Муреш), Бая та Печ. Вона містила різні положення щодо адміністративного управління на вивільнених угорцями районах та пересування військ Антанти територією Угорщини. Певною втіхою могло було те, що останній пункт договору передбачав, що союзники не можуть втручатися у внутрішні справи країни. Хоча з підписанням конвенції відбулося перше міжнародне визнання нової Угорщини, однак угорський уряд мав лише теоретично контроль над історичною Угорщиною. Територіальний розпад країни трагічно збігся зі спробами М. Карої зміцнити демократичний устрій і внутрішній порядок у державі. Це стало причиною того, що частина громадської думки та політиків пізніше звинуватила соціал-демократичну систему і його особисто у розчленуванні країни. Парадоксально й одночасно, вказуючи на вразливість Угорщини, Белградська військова угода була негайно розірвана дрібними союзниками Антанти. До кінця листопада Югославська Королівська армія оволоділа південними частинами повітів Толна, Шомодь і Бараня, зайняла міста Печ, Батасек і Бая та дійшла до кордону з Сегедом. В результаті румунської мобілізації, 20 листопада Румунська Королівська армія анексувала Трансильванію та досягла кордону Великої Угорської рівнини (Альфелд).

Румунським, сербським та чеським військовим частинам, які перетнули лінію розмежування, чинився лише спорадичний, локальний опір – переважно на Верхній/Північній Угорщині (Фелвідек) та в Трансильванії з боку так званої Секейської дивізії. Хоча М. Карої кілька разів від імені свого уряду висловлював протест командувачу групи військового контролю Антанти в Будапешті – підполковнику Фердинанду Віксу, однак він рішуче заборонив військовий опір, побоюючись, що це може зашкодити шансам країни на мирній конференції (Juhász, 1988: 18–19).

Уряд не мав придатної боєздатної та лояльної армії. Більшість офіцерів розформованої об'єднаної армії були налаштовані саме проти М. Карої. Військові міністри Бела Ліндер, а потім Вільмош Бем, а також державний секретар з військових питань Аурель Штротфельд почали реорганізацію армії та наказали проводити набір рекрутів, але військові ради здебільшого їм не підкорялися. Наприкінці січня 1919 року, кордони між окупованими іноземними військами частини країни та рештою території Угорщини приблизно збігалися з пізнішими кордонами, затвердженими мирною конференцією, урочисто відкритою в Парижі 18 січня 1919 року. Уряд М. Карої нічого не міг вдіяти з цим у військовому плані, тому залишалася зовнішня політика. З ідеєю/концепцією створення так званої «Східної Швейцарії» виступив Оскар Ясі, міністр без портфеля й завдячуючи йому, питання національних меншин також стало об'єктом міжнародного обговорення.

У своєму плані О. Ясі хотів створити на берегах Дунайського басейну союз п'яти демократичних держав. До цього союзу увійшли би такі держави, як Австрія, Чехія, Угорщина, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців та Польща. При цьому Угорщина зберегла би свою територіальну цілісність з гарантуванням широкої автономії для національних меншин. Про нездійсненність цього плану свідчить той факт, що румунська делегація на чолі з Юліу Маніу (румунський депутат від Трансильванії в Угорському парламенті) відмовилася навіть чути про нього, коли О. Ясі озвучив свій план в Араді у середині листопада 1918 року, словаки також відкинули цю ідею під сильним чеським тиском й ми мусимо констатувати, що концепція «Східної Швейцарії» була агресивно і остаточно відхилена новоствореними національними державами. Внаслідок провалу переговорів багато хто звинуватив уряд у поступливості. Чимало з тих, хто закликав до рішучих дій, приєдналися до новоствореної тоді Ліги захисту територій (TEVEL). Угорська асоціація національних оборонних сил (MOVE), що утворилася з товариського об'єднання демобілізованих офіцерів, також вимагала жорсткіших дій від уряду (Károlyi, 1968: 220).

5. Проголошення Угорської Республіки

Слід зауважити, що перед угорським урядом також постала необхідність негайного вирішення важливих для життєдіяльності країни державотворчих питань. Після того, як король Угорщини Карл IV у декларації, виданій в Екарцау (Нижня Австрія) 13 листопада 1918 року, зрікся управління державними справами Угорщини (але не престолу) та заявив, що визнає форму держави, обрану угорською нацією, питання правової наступності, форми держави та конституційності мало бути вирішене. Питання стало ще більш нагальним, оскільки в листопаді розгорнувся широкий протестний рух, який вимагав проголошення Республіки. За цим стояла необхідність демократичної трансформації країни. Оскільки на цей час Республіка була проголошена в Австрії, Німеччині та Чехословаччині, 16 листопада 1918 року в Будапешті палата представників у парламенті оголосила про свій розпуск, засідання верхньої палати були призупинені, що означало припинення діяльності старого законодавчого органу, а Угорська Національна рада – як тимчасові конституційні установчі збори – у «Народних резолюціях» проголосила про перетворення Угорщини на незалежну, самостійну Республіку (Угорська Республіка) (Romsics, 2010: 124).

Загальне виборче право, свобода преси, свобода об'єднань та зібрань, а також необхідність земельної реформи були закріплені законодавчо. Посада Президента Республіки, яку – через урядові кризи – лише з 16 січня 1919 року обіймав граф Міхай Карої, була встановлена тимчасово. Було наголошено, що *Pragmatica Sanctio* як принцип, що регулював публічно-правові відносини між Австрією та Угорщиною, припинив своє існування і що таким чином Угорщина конституційно відокремилася від Австрії. Програма демократичних перетворень країни знайшла своє відображення у понад сорока народних законах та майже чотирьохстах декретах, прийнятих протягом майже чотиримісячного існування Народної Республіки. Наприклад – загальне, таємне, пряме виборче право поширювалося на чоловіків старше 21 року і жінок старше 24 років, також вимагалось вміння писати і читати та мати угорське громадянство щонайменше шість років. Це дало право голосу приблизно 9 мільйонам громадян, що більш ніж утричі більше порівняно з попередніми виборчими законами. Народний закон № 3 від 1919 року зробив свободу зібрань та об'єднань громадянським правом і відновив її дію, чого ніколи не робилося раніше, ні в період дуалізму, ані пізніше, у період між двома світовими війнами. Після реорганізації державного управління, міські муніципальні комітети були замінені народними радами. Колишніх наджупанів було замінено, а комітати очолили наджупани-урядові уповноважені. Перший етап

реорганізації державної адміністрації здебільшого включав кадрові зміни зі спробами замінити колишніх чиновників людьми, відданими системі або принаймні лояльними до неї. Розділення держави та церкви, яке вже розпочалося в останні десятиліття дуалізму, продовжилось створенням окремих міністерств культури та освіти, розмежувавши релігійні та державні питання освіти. У січні 1919 року Міністром народної освіти призначили Жигмонда Кунфі, а Міністром у справах релігії – Яноша Ваши, колишнього наджупана комітату Гевеш. Університетами, після призупинення їхньої автономії, керував у якості урядового уповноваженого Оскар Ясі. Викладачами університетів було призначено багатьох представників наукового та інтелектуального життя, які раніше і не могли про це навіть мріяти (Єньо Варга, Петер Агоштон, Оскар Ясі, Рустем Вамбері, Марцелл Бенедек та ін.) (Egresi, 2008: 22).

Уряд М. Карої, в інтересах внутрішньої консолідації, також намагався подолати економічні труднощі. Найсерйознішою проблемою було безробіття, оскільки до кінця року промисловість і сільське господарство не могли працевлаштувати майже 750 000 солдатів, які повернулися з фронтів або з полону. Після припинення карбування спільної імперської грошової одиниці, тобто з 1 січня 1919 року, Будапешт почав карбування/друкування власної грошової одиниці. Їх називали «білими грошима», оскільки карбування/друкування зображення відбувалося тільки на аверсі (тільки з одної сторони грошової одиниці). Слід підкреслити, що нові банкноти не викликали довіри у населення. Окрім вищезазначених проблем, існували ще й інші кризові ситуації, наприклад, діюча економічна блокада Угорщини означала майже повне припинення поставок вугілля. За всі імпорtnі промислові товари доводилося розплачуватися продуктами харчування. Сільськогосподарські робітники восени 1918 року, очікуючи земельної реформи, не використали/не обробили навіть половини зазвичай опрацьованої орної землі. Через дедалі частіші свавільні розподіли землі та зростаюче невдоволення селянства, угорський уряд, спираючись на пропозиції Бузи Барни, 16 лютого 1919 року проголосив Народний закон № 18 від 1919 року, який представляв собою земельну реформу. Відповідно прийнятого Закону, межі земельних володінь, що підлягали експропріації, були встановлені відповідно на рівні 500 та 200 акрів, а першочерговою метою вважалося створення дрібних господарств площею 5–20 акрів та середніх господарств до 200 акрів. Хоча уряд створив Національну раду з управління земельними ресурсами для забезпечення виконання закону та наказав негайно провести експропріацію, до початку весняних робіт ніхто не отримав виділеної землі (Zeidler, 2001: 33).

Уряд намагався покращити умови життя через підвищення заробітної плати та інші заходи (часткове списання податкової заборгованості для дрібних торгівців та малих виробників, кращий доступ до кредитів, вихідна допомога демобілізованим, запровадження державної допомоги по безробіттю, восьмигодинний робочий день тощо), але це мало вплинуло на повсякденне життя. З лютого 1919 року в столиці було запроваджено дні без м'яса та жиру, обмежено споживання газу та електроенергії, а демобілізованих військових та маси людей, що прибували з окупованих територій, розміщували, де тільки можна. Багато з них роками жили у вагонах на залізничних вокзалах Будапешта.

24 листопада 1918 року в Будапешті була заснована Угорська комуністична партія. Посилена угорськими комуністами, які повернулися з російських земель та військовополоненими, натхненними більшовицькими ідеями, вона почала активно організовуватися (до березня 1919 року кількість її членів в Будапешті досягло 25 000 осіб). У своїй програмі вона відкрито проголошувала повалення соціал-демократичного ладу, заснованого на приватній власності і встановлення пролетарської диктатури за радянським зразком. З появою партії на чолі з Белою Куном в Угорщині з'явилася внутрішня політична сила, яка радикально відрізнялася від усіх інших партій своїми методами та ідеологією, пропонуючи невдоволеним масам ліву з її радикальними ідеями альтернативу соціал-демократичній системі (Egresi, 2008: 22; Galántai, 1989: 144).

Першою серйозною акцією проти соціал-демократії, організованою комуністами, була демонстрація безробітних у Будапешті 20 лютого 1919 року, яка закінчилася перестрілкою і арештом 32 комуністичних лідерів. Комуністи, які утримувалися у в'язниці, мали змогу вільно пересуватися всередині в'язниці, що надало їм можливість підтримувати зовнішні контакти та здійснювати організаційні дії щодо повалення існуючої політичної системи, не виходячи з в'язниці. У столиці відбувалися демонстрації тих, хто симпатизував комуністам. По всій країні почалася самовільна експропріація землі.

Однак, слід підкреслити, що не ці події, а головним чином, рішення Мирної конференції поставили систему у безнадійне становище. 20 березня 1920 року підполковник Фердинанд Вікс передав М. Карої офіційну ноту (Нота Вікса), яка

передбачала створення нейтральної зони шириною 40–50 км. на північ від демаркаційної лінії, що розділяла угорсько-румунські війська. Одночасно з виведенням угорських військ, до нейтральної зони відходили такі угорські міста, як Сегед, Дебрецен, Мако, Бекешчаба, Вашарошмень та ін. Це фактично означало включення цієї зони до складу Румунії, що навіть перевищувало розмір угорських територій, обіцяних Румунії Антантою згідно Бухарестського мирного договору 1916 року. Оскільки відповідь необхідно було надати впродовж одного дня, було зрозуміло, що з такими умовами жоден відповідальний угорський уряд не може погодитися й тому, 21 березня кабінет міністрів прийняв рішення про звільнення ув'язнених комуністів, а згодом оголосила про свою відставку. Згідно з декларацією, опублікованою від імені М. Карої, влада передавалася «Пролетаріату народів Угорщини» (Romsics, 1996: 310).

6. Висновки

Період від осені 1918 до початку 1919 року був для Угорщини часом глибоких потрясінь і структурних змін. Поразка в Першій світовій війні зруйнувала імперську систему, що спровокувала революційні рухи та зміну політичного курсу. Прихід до влади уряду М. Карої позначився спробою демократичної трансформації, орієнтованої на соціальну справедливість, мирну зовнішню політику, проголошення республіки та розв'язання аграрного питання. Проте уряд стикався з величезними труднощами: відсутність армії, дестабілізована економіка і агресивна політика сусідніх держав, що призвела до територіальних втрат. Зовнішньополітичні ініціативи Карої – зокрема концепція «Східної Швейцарії» – виявилися нереалістичними у тогочасних геополітичних умовах. Демократичний уряд виявився занадто слабким для захисту національних інтересів, що викликало недовіру з боку армії, населення та призвело до падіння режиму. Період Карої став яскравим, але драматичним прикладом зіткнення ідеалістичної політики з жорстокими реаліями повоєнної Європи, в умовах глибокої соціальної напруги, економічного хаосу, втрати міжнародної підтримки та складного процесу державного відновлення після війни, що відображало загальні проблеми постімперських країн Центральної Європи. Водночас цей період заклав підґрунтя для подальших політичних трансформацій і конфліктів, які визначали розвиток Угорщини в міжвоєнний період.

Література:

1. Balogh S., Gergely J., Izsák L., Jakab S., Pritz P., Romsics I. Magyarország a XX. században. Második kiadás. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986. 534 old.
2. Bölöny J. Magyarország kormányai 1848–2004. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004. 549 old.
3. Egresi K. Szociálpolitika Magyarországon 1919–1939. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008. 372 old.
4. Galántai J. Trianon és a kisebbségvédelem. Budapest: Maecenas Könyvkiadó, 1989. 228 old.

5. Hajdu T. Károlyi Mihály. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1978. 611 old.
6. Herczegh G. Magyarország külpolitikája 896–1919. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1987. 385 old.
7. Juhász Gy. Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1988. 485 old.
8. Károlyi M. Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1968. 557 old.
9. Ormos M. Padovától – Trianonig 1918–1920. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1984. 450 old.
10. Ormos M. Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Debrecen: Csokonai Kiadó, 1998. 325 old.
11. Romsics I. Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. Budapest: Osiris Kiadó, 1996. 378 old.
12. Romsics I. Magyarország története a XX. században. Budapest: Osiris Kiadó, 2010. 688 old.
13. Zeidler M. Revíziós gondolat. Budapest: Osiris Kiadó, 2001. 256 old.

References:

1. Balogh S., Gergely J., Izsák L., Jakab S., Pritz P., Romsics I. (1986) Magyarország a XX. században. [Hungary in the XX. century]. Második kiadás. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 534 p. [in Hungarian]
2. Bölöny J. (2004) Magyarország kormányai 1848–2004. [The Governments of Hungary 1848–2004]. Budapest: Akadémiai Kiadó, 549 p. [in Hungarian]
3. Egresi K. (2008) Szociálpolitika Magyarországon 1919–1939. [Social policy in Hungary 1919–1939]. Budapest: Napvilág Kiadó, 372 p. [in Hungarian]
4. Galántai J. (1989) Trianon és a kisebbségvédelem. [Trianon and minority protection]. Budapest: Maecenas Könyvkiadó, 228 p. [in Hungarian]
5. Hajdu T. (1978) Károlyi Mihály. [Károlyi Michael]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 611 p. [in Hungarian]
6. Herczegh G. (1987) Magyarország külpolitikája 896–1919. [The foreign policy of Hungary 896–1919]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 385 p. [in Hungarian]
7. Juhász Gy. (1988) Magyarország külpolitikája 1919–1945. [The foreign policy of Hungary 1919–1945]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 485 p. [in Hungarian]
8. Károlyi M. (1968) Az új Magyarországért. Válogatott írások és beszédek 1908–1919. [For the new Hungary. Selected writings and speeches 1908–1919]. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 557 p. [in Hungarian]
9. Ormos M. (1984) Padovától – Trianonig 1918–1920. [From Padua to Trianon 1918–1920]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 450 p. [in Hungarian]
10. Ormos M. (1998) Magyarország a két világháború korában (1914–1945). [Hungary during the two world wars (1914–1945)]. Debrecen: Csokonai Kiadó, 325 p. [in Hungarian]
11. Romsics I. (1996) Helyünk és sorsunk a Duna-medencében. [Our place and our destiny in the Danube basin]. Budapest: Osiris Kiadó, 378 p. [in Hungarian]
12. Romsics I. (2010) Magyarország története a XX. században. [The history of Hungary in the XX century]. Budapest: Osiris Kiadó, 688 p. [in Hungarian]
13. Zeidler M. (2001) Revíziós gondolat. [Revision thought]. Budapest: Osiris Kiadó, 256 p. [in Hungarian]

*Стаття надійшла до редакції 27.06.2025
Рекомендована до друку 11.08.2025
Опублікована 12.09.2025*

ВСЕЛЕНСЬКИЙ ХАРАКТЕР КАТОЛИЦЬКОЇ АКЦІЇ У СВІТЛІ ДІЯЛЬНОСТІ ЄПІСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА

Федорів Ірина Олегівна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
feirol@tnpu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-1344-8053

Мета дослідження – на основі документів, зокрема, папських енциклік, пастирських послань та творів Григорія Хомишина проаналізувати особливості втілення й реалізації ідей Католицької Акції в Станіславівській єпархії, з'ясувати, яким чином ініціативи єпископа Г. Хомишина відповідали вселенським принципам світського апостольства. Методологічна основа. У дослідженні застосовано історико-порівняльний та історико-хронологічний методи, аналізу й синтезу, синхронного і діахронного аналізу, принципи об'єктивності та неупередженості.

Результати дослідження. У першій половині XX ст. Католицька Акція стала провідною формою апостольства мирян у Католицькій Церкві. Для Греко-Католицької Церкви на українських землях цей рух набував особливого значення у зв'язку з викликами модернізації, секуляризації та впливом ідеологій. Особливу роль у впровадженні Католицької Акції на теренах Станіславівської єпархії відіграв єпископ Г. Хомишин (1867–1945), діяльність якого виходила за межі локального, набуваючи вселенського характеру. У ході дослідження встановлено, що Католицька Акція в Станіславівській єпархії мала чітку мету та спиралась на ідеї пап Пія X та Пія XI. Особливу роль у її реалізації відігравали інституції, створені з ініціативи єпископа Г. Хомишина, зокрема, культурно-просвітницькі регіональні осередки товариства «Скала». Г. Хомишин, на відміну від митрополита А. Шептицького, наголошував на римоцентризмі та жорсткій церковній дисципліні, що наближало його бачення проблеми до західноєвропейського зразка.

Висновки. Католицька Акція в Станіславівській єпархії постала як приклад гармонійного поєднання вселенської ідеї з місцевими церковними традиціями та історичним контекстом міжвоєнної доби. Її впровадження сприяло духовному оновленню, формуванню активного мирянства та заклало основи для майбутнього розуміння ролі вірян у Церкві. Досвід Г. Хомишина заслуговує на глибше осмислення у сучасному релігієзнавчому та історико-богословському дискурсі.

Ключові слова: Католицька Акція, Григорій Хомишин, Станіславівська єпархія, ГКЦ, «Скала», римоцентризм, пастирська стратегія, міжвоєнний період.

THE UNIVERSAL CHARACTER OF THE CATHOLIC ACTION IN THE LIGHT OF THE ACTIVITIES OF BISHOP HRYHORIY KHOMYSHYN

Fedoriv Iryna Olegivna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the World History
and Religious Study Chair
Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University
feirol@tnpu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-1344-8053

The purpose of the study is to analyze the peculiarities of the embodiment and implementation of the ideas of the Catholic Action in the Stanislaviv diocese, to find out how the initiatives of Bishop H. Khomyshyn were in line with the universal principles of secular apostolate, based on documents, in particular, papal encyclicals, pastoral letters, and works by Hryhoriy Khomyshyn. **Methodological basis.** The study uses historical-comparative and historical-chronological methods, analysis and synthesis, synchronic and diachronic analysis, and the principles of objectivity and impartiality.

Results of the study. In the first half of the twentieth century, Catholic Action became the leading form of lay apostolate in the Catholic Church. For the Greek Catholic Church in the Ukrainian lands, this movement was of particular importance due to the challenges of modernization, secularization, and the influence of ideologies. Bishop H. Khomyshyn (1867–1945) played a special role in the implementation of the Catholic Action in the Stanislaviv Eparchy, whose activities went beyond the local and became universal. The study found that the Catholic Action in the Stanislaviv diocese had a clear goal and was based on the ideas of Popes Pius X and Pius XI. A special role in its implementation was played by the institutions created on the initiative

of Bishop H. Khomyshyn, in particular, the cultural and educational regional centers of the «Skala» Society. H. Khomyshyn, unlike Metropolitan A. Sheptytsky, emphasized Romanism and strict church discipline, which brought his vision of the problem closer to the Western European model.

Conclusions. The Catholic Action in the Stanislaviv Eparchy was an example of a harmonious combination of the universal idea with local church traditions and the historical context of the interwar period. Its implementation contributed to spiritual renewal, the formation of an active laity, and laid the groundwork for a future understanding of the role of believers in the Church. H. Khomyshyn's experience deserves a deeper understanding in modern religious studies and historical and theological discourse.

Keywords: Catholic Action, Hryhoriy Khomyshyn, Stanislaviv Eparchy, GCC, «Skala», Romanocentrism, pastoral strategy, interwar period.

1. Вступ

У першій половині XX ст. Католицька Церква, реагуючи на секуляризацію, радикалізм і соціальні кризи, ініціювала нові форми апостольства, серед яких центральне місце зайняла Католицька Акція (далі – КА). Започаткована Папою Пієм XI, як форма мирянського служіння, вона швидко поширилася на території Європи, зокрема, й в країнах з традиційно сильною релігійною свідомістю. У Греко-Католицькій Церкві (далі – ГКЦ) КА набула особливого значення, адже поєднувала вселенське бачення Церкви із актуальними викликами українського суспільства міжвоєнного періоду.

Особливо яскраво ця концепція реалізувалася у душпастирській діяльності Станіславівського єпископа – Григорія Хомишина. Будучи активним захисником традиційного католицизму та прибічником духовної дисципліни, він сприйняв КА як інструмент євангелізації, морального відродження та побудови гармонійного суспільства. Засновані з його ініціативи організації, зокрема молодіжна спільнота «Скала», стали прикладом органічного поєднання загальноцерковної візії Католицької Церкви з місцевими реаліями. Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю посилення соціальної ролі Церкви в нинішніх умовах російсько-української війни, важливістю вивчення такого досвіду з історичного минулого, коли Україна не мала власної держави, зазнавала національного та культурно-релігійного утисків.

Метою статті є на основі документів, зокрема, папських енциклік, пастирських послань та творів Г. Хомишина проаналізувати особливості втілення й реалізації ідей КА в Станіславівській єпархії, з'ясувати, яким чином ініціативи єпископа Г. Хомишина відповідали вселенським принципам світського апостольства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд історіографії проблеми свідчить про стійку тенденцію до зацікавлення темою діяльності греко-католицького духовенства в міжвоєнний період, зокрема й функціонування Станіславівської єпархії та ролі єпископа Г. Хомишина. Є низка публікацій українських дослідників, що безпосередньо чи опосередковано присвячені культурно-просвітницькій діяльності станіславівського єпископа. Це передусім праці О. Єгрешія (Єгрешій, 2002, 2005, 2007, 2017), І. Пилипіва (Пилипів, 2011),

І. Андрухів та І. Пилипіва (Андрухів, Пилипів, 2011). Проблеми КА як мирянського руху в ГКЦ у 1930-х рр. та спробам Г. Хомишина впровадити її ключові ідеї присвячені статті О. Бегена (Беген, 2007, 2010). Однак питання вселенського характеру КА під час реалізації просвітницького задуму Г. Хомишина через діяльність, зокрема, мережі товариства «Скала» потребувало більш глибокого вивчення. Джерельною базою дослідження стали папські енцикліки (Pius XI, 1922), пастирські послання та твори Г. Хомишина (Хомишин, 1934, 1935, 1944, 2018).

Історичний контекст. На початку 1930-х рр. КА, започаткована Пієм XI у енцикліці «*Ubi arcano Dei consilio*», 1922, поширюється в усій Католицькій Церкві як форма світського апостольства (Pius XI, 1922). Її мета передбачала активізацію мирян до участі в житті Церкви, громади, суспільства в рамках християнських цінностей, зокрема ідеалах свободи і рівності. У Галичині цю ідею активно підтримали митрополит А. Шептицький (Львівська архієпархія) і єпископ Г. Хомишин (Станіславівська єпархія). У згаданій вище енцикліці Папи Римського, сказано, що «...Католицька Акція – це співпраця мирян в апостольській діяльності священників. Миряни не є лише об'єктом пастирської опіки, а й активними учасниками у спасінні душ» (Pius XI, 1922). Це одна із фундаментальних засад КА як форми світського апостольства. «Метою КА є формування мирян, які у повній вірності ієрархії, згуртовано й дисципліновано служать справі Христа у суспільстві» (Pius XI, 1922). Така модель, заснована на чіткому підпорядкуванні ієрархії, відповідає баченню ролі мирянина єпископом Г. Хомишином, що тяжів до римоцентризму, на відміну від більш автономного підходу митрополита А. Шептицького. «Ми заснували КА для того, щоб протистояти моральній анархії, що зростає у суспільстві, й утверджувати владу Євангелія в усіх сферах життя» (Pius XI, 1922). Такий акцент на соціальному вимірі апостольства безпосередньо втілено діяльністю Станіславівського єпископа Г. Хомишина, оскільки він вбачав у КА не лише релігійний, а й культурно-виховний засіб боротьби проти секуляризму та атеїзму.

Зазначимо, що з другої половини XIX ст. країни Західної Європи, передусім Німеччина, Італія, Франція поступово набували успішного досвіду

діяльності католицьких світських товариств й організацій, аполітичних, з правом апостольської праці у суспільстві нарівні з Церквою, мета яких спрямовувалась й на боротьбу з антирелігійною пропагандою. Попередниками цих ідей були Папи Лев XIII (енцикліка «*Rerum novarum*», 1891 р.) і Пій X (енцикліка «*Il fermo prosimo*», 1905 р.), котрий накреслив мету, завдання і програму КА. Пій XI хотів, щоб цей християнський рух набув міжнародного значення, закликав створювати у кожній країні організації КА. Після завершення Першої світової війни подібні християнські структури поширилися й на території Чехословаччини, Югославії, Польщі, а відтак, і на західноукраїнських землях (Беген, 2007).

У 1920–1930-х роках ГКЦ переживала тривалий внутрішній конфлікт, пов'язаний із суперечками щодо подальшого напрямку розвитку її самобутності. Духовенство поділилося на два протилежні табори: одні виступали за орієнтацію на східну (візантійську) традицію, інші – на західну (латинську). Прихильниками візантійського напрямку були митрополит А. Шептицький та духовенство Львівської архієпархії. Вони наголошували на необхідності повернення до автентичних джерел східної духовності та очищення обряду від латинських нашарувань, які, на їхню думку, увійшли до греко-католицької практики від часу Берестейської унії й не відповідали східній традиції (Пилипів, 2011: 297–299). «Латинники» ж вважали, що зближення з православ'ям загрожує новим розколом Церкви. Лідером цього прозахідного табору став власне єпископ Г. Хомишин. Подібні, але поміркованіші погляди мав єпископ Перемишля Йосафат Коциловський. Протистояння між обома напрямками загострилося в середині 1930-х р. (Беген, 2010).

У 1931 р. єпископи ГКЦ започаткували КА в межах Галицької митрополії, підтримавши, таким чином, мирянський рух, що розвивався в Католицькій Церкві. Для ефективної роботи КА українські єпископи створили керівний орган – Генеральний Інститут з центром у Львові (очолювали єпископи Іван Бучко, Микита Будка, президентом був д-р Маркіян Дзерович (1931–1939 рр.)). На жаль, КА не стала об'єднувальним чинником для греко-католиків: кожна з трьох єпархій Галицької митрополії діяла автономно, створюючи власні організації. Така фрагментованість послаблювала рух і зводила нанівець вплив Генерального Інституту поза межами Львова (Беген, 2010).

2. Заснування й діяльність «Скали»

Г. Хомишин позитивно сприйняв ідею КА, вважаючи себе послідовником ініціатив папи Пія XI, й активно взявся за її впровадження в галицькому середовищі. У 1934 р. він оприлюднив «Пастирський лист Григорія Хомишина Єпископа

Станиславівського до Клира і Вірних Станиславівської Єпархії про Католицьку Акцію», у якому обґрунтував необхідність цього руху для українського суспільства, акцентуючи на моральній кризі та особистій відповідальності мирян перед Церквою (Хомишин, 1934).

У зверненні «Організаційні основи католиків» від 21 жовтня 1934 р. єпископ подавав практичні вказівки щодо створення місцевих католицьких організацій. Він наголошував, що КА має бути позаполітичною, спрямованою на моральне оздоровлення суспільства та мати опосередкований вплив на суспільно-політичні процеси (Беген, 2010).

Разом із цим зверненням владика оголосив про заснування товариства «Скала», яке мало стати осередком КА в Станиславівській єпархії. Очевидно, що назва товариства мала символізувати стійкість, непохитність віри й традицій.

Листи з повідомленням про створення товариства та його статут були розіслані до всіх парафій, а існуючі читальні при храмах отримали вказівку змінити свою назву на «Парохіяльна Читальня «Скала», що означало їхнє включення до структури товариства з підпорядкуванням його головному осередку в Станіславові (Хомишин, 1934: 9). У «Відозві до всесечесного духовенства Станиславівської Єпархії» Г. Хомишин закликав усіх місцевих священників створювати при храмах читальні, навіть, якщо у населеному пункті уже є світська читальня, бо «саме парохіяльна читальня ніколи не перетвориться в ворожу для народу», (чого він не виключав щодо світської) (Хомишин, 1934: 8). Єпископ наголошував, що КА – це новий чинник апостольства в Католицькій Церкві, чинник світських людей, організованих під проводом і авторитетом духовенства. Завдання священників – навчити їх, як вони мають поширювати Царство Боже на всі сфери суспільного життя, «освідомити в правдах віри, надихати їх на «справи Христа і його Церкви»» (Хомишин, 1934: 10). Таким чином, завдяки зусиллям й організаторським здібностям Г. Хомишина дуже скоро «Скала» виконувала функції клерикального культурно-просвітницького товариства. У квітні 1936 р. уже налічувалось 187 читалень і 5500 членів «Скали». Проте, як стверджують дослідники, священники Станиславівської єпархії не завжди радо засновували при своїх парафіях релігійні читальні, багато з них – продовжували співпрацювати з товариством «Просвіта», деякі ставилися критично до нового товариства (Єгрешій, 2007: 158).

У 1937 р. спеціальним указом Г. Хомишин заборонив духовенству єпархії вступати до світських освітньо-просвітницьких організацій, вважаючи, що в їхньому середовищі поширюються секуляристські тенденції, а членам КА, і тим більше

священникам – вступати до «сумнівних і непевних під оглядом католицької віри організацій, партій і установ» (Хомишин, 1934: 16).

Як свідчать твори Г. Хомишина, успішна організація діяльності «Скали» передбачала наступне: ієрархічну структуру, що включала місцеві гуртки, окружні центри та загальноєпархіальну управу; сувору дисципліну й релігійну формацію учасників (молитва, духовні вправи, участь у літургії); катехитичні заняття, соціальне служіння, протистояння атеїзму та комуністичним впливам; дію принципу «священник – провідник»: духівниками «Скали» були, як правило, молоді, ревні душпасири, які пройшли вишкіл у Станіславові чи Римі (Хомишин, 1934; Хомишин, 1935).

Одним із пріоритетних напрямів діяльності духовенства в рамках КА, виокремлених в енцикліці Папи Пія XI, було католицьке виховання молоді, що вважалося «одним із найважливіших завдань Акції, адже саме молодь мусить бути майбутнім християнського суспільства» (Pius XI, 1922). Діяльність «Скали» в Станіславівській єпархії під духовним керівництвом Г. Хомишина чітко відповідала цьому пріоритету енцикліки. Завданнями Товариства було сприяти розвитку освіти й культури та вдосконаленню релігійно-морального життя молодих українців на засадах католицизму. Реалізація цієї мети планувалася через видання та поширення літератури, проведення просвітницьких лекцій, концертів, вистав, паломництв, свят; створення читалень, шкіл, курсів, доброчинних закладів; надання стипендій і матеріальної підтримки молоді, митцям, вчителям і загалом заохочення народу до просвітницької й наукової праці (Пилипів, 2011: 314). Бажання посилити роль релігії у виховному процесі, спонукала Г. Хомишина звернутися до духовенства єпархії з пастирським листом «Національна чи об'явлена віра», у якому він застерігав: національна ідея почала переважати над основами християнської віри. Він критикував те, що боротьба за державність витісняє релігійні цінності, що веде до зневаги віровчення. За словами єпископа, політичні заклики до саботажу церкви призвели до втрати всього християнського (Хомишин, 1935). Таким чином, читальні та просвітницькі осередки, що створювалися при парафіях мали на меті передусім духовно-моральний розвиток місцевого населення.

Така діяльність єпископа Г. Хомишина викликала помітний спротив в галицькому середовищі. Упродовж усього міжвоєнного періоду він зазнавав критики як з боку націоналістів, так і серед прихильників просхідного напрямку в ГКЦ. Заснованим інституціям для втілення ідей КА не підтримували зв'язків з подібними об'єднаннями в межах Галицької митрополії. Попри постійну критику в українській пресі, польські видання високо

оцінювали його діяльність, вважаючи Г. Хомишина єдиним серед греко-католицького єпископату, хто відверто висвітлював суть українських проблем і внутрішні суперечності в Церкві. Безумовно, що спроби Г. Хомишина впровадити у Станіславівській єпархії КА мали позитивні результати, хоча діяльність «Скали» обмежилася лише однією єпархією (Беген, 2010).

3. Інші інституції, створені Г. Хомишиним в межах КА

22 листопада 1938 р. єпископ зареєстрував при воєводському управлінні статут ще одного релігійно-просвітницького товариства «Святого Івана Милостивого», подібного за метою й структурою до «Скали». Його діяльність зосереджувалася на поширенні католицької віри через доброчинність. Проте, як і «Скала», товариство не здобуло значної підтримки серед молоді та віруючих. Відмінне бачення ролі релігійно-просвітницьких товариств між єпископом Г. Хомишином та очільниками Галицької провінції ГКЦ зіпсувало його стосунки не лише з духовенством, а й з українськими політичними партіями та громадськими організаціями. Його спроби створити альтернативні об'єднання, як-от «Єдність», «Скала», «Святого Івана Милостивого» не мали успіху через брак підтримки, зокрема й серед молоді. Це сформувало образ владики як «католика-ортодокса» й «угодовця», що частково підірвало авторитет ГКЦ як національно-релігійної сили краю (Пилипів, 2011: 326).

4. Унікальність моделі Г. Хомишина

«Католицька Акція має бути не локальним рухом, а загальнокатолицьким зусиллям, підпорядкованим єдиному духові і єдиному вченню Церкви» (Pius XI, 1922). Саме цей принцип є ключем до розуміння вселенського характеру КА у втіленні Г. Хомишина – його відданість єдності з Апостольським Престолом та впровадження римських ініціатив в складних суспільно-політичних умовах Галичини.

Проаналізувавши мету, завдання, структуру та характер діяльності, створених єпископом Г. Хомишином у рамках КА інституцій, можна побачити відмінність від моделі митрополита А. Шептицького. Якщо А. Шептицький надавав перевагу культурно-релігійним, молодіжним об'єднанням, як-от «Пласт», «Обнова», «Орли» КАУМ, то Г. Хомишин вибудовував чітку централізовану і духовно-аскетичну систему функціонування ініційованих ним товариств, обов'язково на базі римо-католицької традиції (Пилипів, 2011: 318–325). Станіславівський єпископ бачив КА як частину вселенської місії Церкви, яка не обмежується етнічними чи регіональними рамками. «Скала» могла стати аналогом італійських молодіжних осередків КА (Azione Cattolica Italiana).

Організації, створені в Станіславові, стали моделлю пасторальної модернізації: вони формували відповідальне християнське мирянство, готове брати участь у житті Церкви та суспільства, були протиположними секуляризованим або націоналістичним течіям, зберігаючи духовну і вселенську ідентичність Церкви (Хомишин, 1934). Як згадує відомий греко-католицький священник, громадський діяч о. Петро Мельничук «своїми чудовими науками, неначе магнетом Владика притягав людей до церкви. Цей великий місіонар не жалів ні здоров'я, ні труду, ані гроша... Великий вплив на душі слухачів робили ті місійні науки, і де тільки були такі місії, там парохія була оживлена: зростала католицька преса, зростав і культ до Богоматері, Св. Йосафа, бо Владика у своїх проповідях вказував на поміч, яку ми маємо із тих набожеств» (Хомишин, 2018: 46).

Після Другої світової війни багато колишніх членів «Скали» стали активними діячами в еміграції. Під час війни єпископ Г. Хомишин рішуче виступав проти еміграції української інтелігенції перед загрозою більшовицької окупації. Вважаючи, що священник має залишатися зі своєю паствою навіть у найтяжчі часи, він заборонив духовенству єпархії залишати країну. У своєму зверненні, він наголошував: «не героїзм виголошувати патріотичні промови, а потім утікати», тому священникам було суворо заборонено покидати єпархію у разі більшовицького вторгнення (Хомишин, 1944).

5. Висновки

Діяльність єпископа Г. Хомишина, спрямована на поширення ідей та впровадження КА в Станіславській єпархії свідчить про його глибоке розуміння вселенської місії Церкви та необхідності активної участі мирян у церковному житті громади. Засновані ним інституції, зокрема організація «Скала», не лише продовжували традицію духовного виховання, а й формували новий тип відповідального християнства, відкритого до викликів часу, але вкоріненого в римо-католицькій традиції.

Єпархіальна модель Г. Хомишина відзначалась централізованістю, послідовною духовною формацією та чіткою ієрархічною структурою. Ці риси відрізняли її від ширших, культурно зорієнтованих форм світського апостольства, характерних для Львівської митрополії. Водночас, модель єпископа була цілком співзвучна принципам, викладеним у папських енцикліках щодо КА, що свідчить про її вселенський характер та

відповідність загальноцерковній парадигмі римо-католицизму (Хомишин, 1934).

Таким чином, досвід Станіславівської єпархії у 1930-х рр. можна розглядати як успішну спробу втілення ідей КА в умовах греко-католицької традиції, з урахуванням як місцевих потреб, так і глобального бачення місії Церкви. Постать єпископа Г. Хомишина, в цьому контексті, виступає як приклад священничого лідера, здатного мислити в категоріях вселенськості, залишаючись при цьому глибоко вкоріненим у власну традицію.

Перспективи дослідження. Зазначимо, що аналіз діяльності єпископа Г. Хомишина у цьому напрямі відкриває широкий спектр перспектив для подальших наукових розвідок. Насамперед доцільним є глибше дослідження порівняльного виміру між українською та західноєвропейською моделями реалізації світського апостольства у міжвоєнний період. Це дозволить оцінити не лише рівень рецепції ідей папських енциклік у Східній Європі, але й ступінь адаптації універсальних католицьких ініціатив до локальних церковних структур.

Цінним напрямом є також вивчення внутрішньоцерковної дискусії між прибічниками «просхідного» (візантійського) християнства та «прозахідного» (латинського) католицького традиціоналізму, що персоніфікувалися у постатях митрополита А. Шептицького та єпископа Г. Хомишина. Такий аналіз дозволить краще зрозуміти ідеологічні та богословські відмінності в розвитку ГКЦ у зазначений час.

Крім того, перспективною є реконструкція діяльності конкретних світських структур, заснованих Г. Хомишином, зокрема, «Скали», з урахуванням гендерного, соціального та вікового компонентів, що дасть змогу осмислити КА як багатопланове суспільно-релігійне явище та відкрити простір для міждисциплінарного аспекту дослідження даного питання.

Окремим предметом аналізу можуть стати форми опору радянській системі серед вихованців структур Католицької Акції після Другої світової війни, які були сформовані на засадах концепції Г. Хомишина.

Загалом, подальші дослідження у цьому напрямі сприятимуть не лише поглибленню знань про пастирську діяльність Станіславівського єпископа, але й збагаченню сучасного релігієзнавчого та історико-церковного дискурсу щодо ролі мирян у трансформаціях Церкви у XX ст.

Література:

1. Андрухів І., Пилипів І. Католицька Акція 30-х рр. XX ст. та її виховний вплив на українську молодь Галичини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 1. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. С. 130–135.
2. Беген О. Католицька Акція як мирянський рух в УГКЦ (1930–1939). *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів: Місіонер, 2007. URL: <http://www.laityugcc.org.ua/istorija-mirjanskix-ruxiv/articles/katolicka-akcija-jak-mirjanskij-rux-v-ugkc-19301939.html> (дата звернення: 16.06.2025).

3. Беген О. Спроба владики Григорія Хомишина запровадити Католицьку Акцію у Станіславівській єпархії. *Історія релігії в Україні. Науковий щорічник*. Львів, 2010. URL: <http://www.laityugcc.org.ua/istorija-mirjanskix-ruxiv/articles/sproba-vladiki-grigoriya-xomishina-zaprovaditi-katolicku-akciju-u-stanislavivskij-jeparkhiji.html> (дата звернення: 16.06.2025).
4. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин в умовах українсько-польських стосунків: спроба історичного екстраполювання. *Науковий вісник ІФБУ «Добрий Пастир». Богослов'я: Зб. наук. праць*. 2017. Вип. 10–11. С. 242–252.
5. Єгрешій О. Клерикальне культурно-просвітницьке товариство «Скала» (1934–1939 рр.): оптимізація чи деконсолідація? Україна соборна. Збірник наукових статей. Вип. 2. Ч. II. К. 2005. С. 341–349.
6. Єгрешій О. Культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина в умовах Другої Речі Посполитої. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*. 2007. (1). С. 155–159. URL: <https://journal.ifaiz.edu.ua/index.php/gp/article/view/263> (дата звернення: 15.06.2025).
7. Єгрешій О. Проблема взаємовідносин культурно-просвітницьких товариств «Скала» і «Просвіта» у 30-х роках ХХ ст. Дрогобицький краєзнавчий збірник. *Специвипуск до 60-річчя УПА*. Дрогобич, 2002. С. 352–361.
8. Пастирський лист Григорія Хомишина Єпископа Станіславівського до Клира і Вірних Станіславівської Єпархії про католицьку акцію. 1934. Станіславів. 16 с. URL: [Pastyrskyi_lyst_pro_Katolytsku_aktsiiu.pdf](https://homyshyn.te.ua/wp-content/uploads/2020/04/Pastyrskyi_lyst_pro_Katolytsku_aktsiiu.pdf) (дата звернення: 17. 06. 2025).
9. Пастирський лист Григорія Хомишина Єпископа Станіславівського до духовенства Станіславівської Єпархії. Національна чи об'явлена віра або розвал чи шлях творчості. 1935. Станіславів. 27 с. URL: https://homyshyn.te.ua/wp-content/uploads/2020/04/Pastyrskyi_lyst_do_dukhovenstva_Stanyslavivskoi_ieparkhii_Natsionalna_chy_obiavlena_vira_abo_rozval.pdf (дата звернення: 17. 06. 2025).
10. Пилипів І. Греко-Католицька Церква в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.): дис. ... докт. і. н.: 07.00.01. К., 2011. 489 с.
11. Хомишин Г. Відозва до всечесного духовенства Станіславівської Єпархії (3 нагоди Пастирського Листу про Католицьку Акцію). Станіславів. 1934. URL: https://homyshyn.te.ua/wp-content/uploads/2020/04/Vidozva_do_dukhovenstva_Stanyslavivskoi_ieparkhii_z_nahody_lysta_pro_Katolytsku_Aktsiiu.pdf (дата звернення: 17.06.2025).
12. Хомишин Г. Пастирське звернення до духовенства Станіславської дієцезії «До Всечесного духовенства Станіславської дієцезії». 26 січня 1944 р. URL: https://oranta.org/index.php?Itemid=00000000048&catid=35%3Aistorychni-postati-cat&id=3959%3Aasvjashchenomuchenyk-grygori-homyshyn&option=com_content&view=article&utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 18.06.2025).
13. Хомишин Г. Парохіяльна місія. Упорядн. А. Черемський. Харків – Івано-Франківськ, 2018. 792 с.
14. Pius XI. Ubi arcano Dei consilio. 1922. URL: https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19221223_ubi-arcano-dei-consilio.html (дата звернення: 16.06.2025)

Referenses:

1. Andrukhiv, I., Pylypiv, I. (2011). Katolytska Aktsiia 30-kh rr. XX st. ta yii vykhovnyi vplyv na ukrainsku molod Halychyny [Catholic Action of the 1930s and Its Educational Impact on Ukrainian Youth in Galicia]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. Vyp. 1. Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, pp. 130–135 [in Ukrainian].
2. Behen, O. (2007). Katolytska Aktsiia yak myrianskyi rukh v UHKTs (1930–1939) [Catholic Action as a lay movement in the UGCC (1930–1939)]. *Kovchek. Naukovyi zbirnyk iz tserkovnoi istorii*. Lviv: Misioner. URL: <http://www.laityugcc.org.ua/istorija-mirjanskix-ruxiv/articles/katolicka-akcija-jak-mirjanskix-rux-v-ugkc-19301939.html> (last accessed 16.06.2025) [in Ukrainian].
3. Behen, O. (2010). Sproba vladky Hryhoriia Khomyshyna zaprovadyty Katolytsku Aktsiiu u Stanislavivskii yeparkhii [Bishop Hryhoriy Khomyshyn's attempt to introduce a Catholic Action in the Stanislaviv Eparchy]. *Istoriia relihii v Ukraini. Naukovyi shchorichnyk*. Lviv. URL: <http://www.laityugcc.org.ua/istorija-mirjanskix-ruxiv/articles/sproba-vladiki-grigoriya-xomishina-zaprovaditi-katolicku-akciju-u-stanislavivskij-jeparkhiji.html> (last accessed: 16.06.2025) [in Ukrainian].
4. Yehreshii, O. (2017). Yepyskop Hryhoriy Khomyshyn v umovakh ukrainsko-polskykh stosunkiv: spoba istorychnoho ekstrapoliuvannia [Bishop Gregory Khomyshyn in terms of ukrainian-polish relations: past and present]. *Naukovyi visnyk IFBU «Dobryi Pastyr». Bohoslovia: Zb. nauk. prats*, Vyp. 10–11, pp. 242–252 [in Ukrainian].
5. Yehreshii, O. (2005). Klerykalne kulturno-prosvitnytske tovarystvo «Skala» (1934–1939 rr.): optymizatsiia chy dekonsolidatsiia? [The Clerical Cultural and Educational Society “Skala” (1934–1939): Optimization or Deconsolidation?] *Ukraina soborna. Zbirnyk naukovykh statei*, Vyp. 2, Ch. II, pp. 341–349 [in Ukrainian].

6. Yehreshii, O. (2007). Kulturno-prosvitnytska diialnist yepyskopa Hryhoriia Khomyshyna v umovakh Druhoi Rechi Pospolytoi [Cultural and Educational Activities of Bishop Hryhorii Khomyshyn in the Second Polish Republic]. *Dobryi Pastyr: naukovyi visnyk Ivano-Frankivskoi akademii Ivana Zolotoustoho. Bohoslovia. Filosofiia. Istoriiia*, (1), pp. 155–159 [in Ukrainian].
7. Yehreshii, O. (2002). Problema vzaiemovidnosyn kulturno-prosvitnytskykh tovarystv “Skala” i “Prosvita” u 30-kh rokakh XX st. [The Problem of Relations between the Cultural and Educational Societies “Skala” and “Prosvita” in the 1930s.] *Drohobyt'skyi kraieznavechyi zbirnyk. Spetsvypusk do 60-richchia UPA*. Drohobych, pp. 352–361 [in Ukrainian].
8. Pastyr'skyi lyst Hryhoriia Khomyshyna Yepyskopa Stanyslavivskoho do Klyra i Virnykh Stanyslavivskoi Eparkhii pro katolytsku aktsiiu [A Pastoral letter of Hryhorii Khomyshyn, Bishop of Stanislaviv, to the Clergy and Faithful of the Diocese of Stanislaviv about the Catholic action] (1934). Stanyslaviv, 16 p. URL: [Pastyr'skyi_lyst_pro_Katolytsku_aktsiiu.pdf](#) (last accessed: 17.06.2025) [in Ukrainian].
9. Pastyr'skyi lyst Hryhoriia Khomyshyna Epyskopa Stanyslavivskoho do dukhovenstva Stanyslavivskoi Eparkhii. Natsionalna chy obiavlena vira abo rozval chy shliakh tvorchosty [A Pastoral letter of Hryhoriy Khomyshyn, Bishop of Stanislaviv, to the clergy of the Stanislaviv Diocese. National or revealed faith or collapse or the path of creativity] (1935). Stanyslaviv, 27 p. [in Ukrainian].
10. Pylypiv, I. (2011). Hreko-Katolytska Tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Druhoi Rechi Pospolytoi (1918–1939 rr.) [The Greek Catholic Church in the Social and Political Life of the Second Polish Republic (1918–1939)]: dys. ... dokt. i. n.: 07.00.01, K., 489 p. [in Ukrainian].
11. Khomyshyn, H. (1934). Vidozva do vsechesnoho dukhovenstva Stanyslavivskoi Eparkhii (Z nahody Pastyr'skoho Lystu pro Katolytsku Aktsiiu) [Appeal to the Clergy of the Diocese of Stanislaviv (On the occasion of the Pastoral Letter on the Catholic Action)]. Stanyslaviv. URL: https://homyshyn.te.ua/wp-content/uploads/2020/04/Vidozva_do_dukhovenstva_Stanyaslavivskoi_eparkhii_z_nahody_lysta_pro_Katolytsku_Aktsiiu.pdf (last accessed 17.06.2025) [in Ukrainian].
12. Khomyshyn, H. Pastyr'ske zvernennia do dukhovenstva Stanislavskoi diietsezii «Do Vsechesnoho dukhovenstva Stanislavskoi diietsezii». 26 sichnia 1944 r. [Pastoral address to the clergy of the Stanislavsk diocese “To the Honorable Clergy of the Stanislavsk Diocese”, January 26, 1944]. URL: https://oranta.org/index.php?Itemid=00000000048&catid=35%3Aistorychni-postati-cat&id=3959%3Aasvjashchennomuchenyk-grygori-homyshyn&option=com_content&view=article&utm_source=chatgpt.com (last accessed 18.06.2025) [in Ukrainian].
13. Khomyshyn, H. (2018). Parokhiialna misiia [Parish mission]. Uporiadn. A. Cheremskyi. Kharkiv – Ivano-Frankivsk, 792 p. [in Ukrainian].
14. Pius XI (1922). Ubi arcano Dei consilio. URL: https://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19221223_ubi-arcano-dei-consilio.html (last accessed 16.06.2025) [in English].

Стаття надійшла до редакції 30.06.2025
Рекомендована до друку 31.07.2025
Опублікована 12.09.2025

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — LI
Issue

Підписано до друку: 26.08.2025 р.
Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 10,23. Замов. № 0925/710. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.